

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОНДАРЕНКО БОГДАН ДМИТРОВИЧ

УДК 340.11

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАКОНОМІРНОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОЇ
ТЕОРІЇ ПРАВА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник –
Бобровник Світлана Василівна
доктор юридичних наук,
професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Бондаренко Б. Д. Закономірності як предмет загальної теорії права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне наукове дослідження природи і змісту державно-правових закономірностей як категорії, що детермінує предмет загальної теорії права. З'ясовано функціональне призначення та механізм дії закономірностей права та держави, обґрунтовано критерії їх типології та методологічну основу дослідження. Здобувачем проаналізовано історію зародження та розвитку уявлень про предмет загальнотеоретичної юридичної науки. Це дозволило здійснити їх періодизацію та характеристику в межах таких періодів: I (30–50-ті роки XX ст.) має формальний характер і пов'язується з виокремленням закономірностей як предмету без комплексного їх аналізу; II (50–90-ті рр. XX ст.) полягає у розширенні уявлень про закономірності та виокремленні у їх складі загальносупільних та державо-правових; III (починаючи з XXI ст.) характеризується плюралізмом уявлень учених щодо предметного поля загальнотеоретичної науки та її закономірностей.

Проаналізовано еволюцію становлення закономірностей як філософсько-правової категорії, яка має свої витoki ще з часів діяльності античних філософів і не втратила свого фундаментального значення і у наш час. Встановлено, що у філософії та філософії права відсутнє єдине розуміння закономірностей. Використання загальнофілософського підходу до розуміння закономірностей є неприйнятним для сфери держави і права, у зв'язку з чим необхідним є зосередження на формуванні спеціально-юридичного поняття державно-правових закономірностей.

Здобувачем встановлено, що наукове дослідження закономірностей права та держави має ґрунтуватися на методологічній основі, яка являє собою систему

філософських підходів, філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальнонаукових методів та принципів наукового пізнання правових явищ. Запропоновано основними методами дослідження закономірностей права та держави визнати методи логічного аналізу та синтезу, порівняння та протиставлення, герменевтичний, порівняльний, формально-логічний методи, метод теоретичного узагальнення та функціональний і міждисциплінарний підходи.

В роботі здійснено аналіз впливу філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності, який відображається на загальнонауковому та філологічному рівнях. У юридичних енциклопедіях визначення закономірностей як категорії та закономірностей державно-правової сфери у більшості випадків відсутнє, що є одним з факторів, який спричиняє ситуацію з термінологічною невизначеністю поняття закономірностей в межах юридичної науки. На підставі здійсненого дослідження запропоновано власне бачення ознак та визначення державно-правових закономірностей.

Автором на основі здійсненого аналізу обґрунтовано залежність категоріального виміру закономірностей від типів праворозуміння та запропоновано авторське розуміння категорії державно-правових закономірностей у аспекті розглянутих типів праворозуміння. Встановлено, що дослідження правових закономірностей з позиції інтегративного типу праворозуміння може бути найбільш ґрунтовним та повним.

Здобувач робить висновок, що державно-правові закономірності за своєю комплексністю належать до складних категорій, що зумовлює їх взаємозв'язок із суміжними науковими категоріями та поняттями, які здебільшого належать до категоріальних апаратів філософії, філософії права, соціології права та сучасної теорії права. Досліджено взаємодію державно-правових закономірностей з категоріями закон, необхідність, випадковість, тенденція, можливість, факт, наукова категорія, норма права, принцип права, сутність права, правовий хаос та правопорядок.

Встановлено, що наукове дослідження різноманітних видів державно-правових закономірностей має здійснюватися з використанням ґрунтовної класифікації, яка відповідає сучасним науковим вимогам. Автор робить висновок, що наявні класифікації потребують подальшого вдосконалення, уточнення та приведення у відповідність до наявних наукових вимог. Як результат, запропоновано здійснювати не класифікацію закономірностей, а їх типологію, а також зроблено спробу обґрунтувати авторський підхід до типології державно-правових закономірностей та виокремлення їх типів.

В роботі з'ясовано, що функції державно-правових закономірностей характеризуються низкою особливих ознак, є необхідними для пізнання сутності державно-правових явищ та забезпечують визначення взаємодії державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності. Запропонована типологія функцій, що передбачає виокремлення різновидів функцій державно-правових закономірностей на підставі критеріїв змісту, часу дії, соціального простору дії, історичних меж дії, дії у державно-правовому просторі та рівня наукового обґрунтування.

Проаналізовано механізм дії закономірностей права та держави, який запропоновано розуміти як сукупність способів та юридичних засобів реалізації державно-правових закономірностей в суспільстві та державно-правовому середовищі. З-поміж факторів впливу на механізм дії зазначених закономірностей важливого значення набуває закономірний характер системності права; безпосередній вплив закономірностей на суспільний, а саме правовий та науковий прогрес; взаємозв'язок закономірностей з людською природою права та принципом верховенства прав людини.

Ключові слова: закономірність, державно-правові закономірності, предмет теорії права, функції закономірностей права та держави, методологія юридичної науки, механізм дії державно-правових закономірностей, типологія загальнотеоретичних закономірностей, закономірності права та держави у аспекті типів праворозуміння, наукові категорії, ознаки державно-правових закономірностей.

SUMMARY

Bondarenko B. D. Regularities as a subject of general theory of law. – Qualifying scientific work (manuscript).

Thesis for the degree of Candidate of legal science, specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; the history of political and legal studies. – Taras Shevchenko National University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The complex scientific research of the nature and content of state-legal regularities as a category that determines the subject of the general theory of law is carried out in the dissertation work. The functional purpose and mechanism of action of state-legal regularities are determined, the criteria of their typology and the methodological basis of the research are substantiated. The author analyses the history of the origin and development of ideas about the subject of general theoretical legal science. This allowed for their periodization and characterization within the following periods: I (30–50th years of the twentieth century) has a formal character and is associated with the isolation as a subject of the laws without a comprehensive analysis of them; II (50–90-ies of the XX century) consists in expanding the notions about the state-legal regularities and the determination of their purpose; III (starting from the 21st century) is characterized by pluralism of scientific ideas about the subject field of general theoretical science and its regularities.

The evolution of the regularities as a philosophical and legal category, which has its origins from the time of the activity of ancient philosophers and has not lost its fundamental value in our time, is also analyzed. It is established that in philosophy and philosophy of law there is no single understanding of the laws and regularities. The use of a general philosophical approach to understanding the regularities is unacceptable for the state and the law theory, in connection with which it is necessary to focus on the formation of a special legal concept of state-legal regularities.

The author has established that the scientific study of regularities in law should be based on a methodological basis, which is a system of philosophical approaches, philosophical and ideological, general scientific and special-scientific methods and

principles of scientific knowledge of legal phenomena. The main methods of studying the regularities of law and state are proposed to be the methods of logical analysis and synthesis, comparison and opposition, hermeneutical, comparative, formal-logical methods, theoretical generalization method, and functional and interdisciplinary approaches.

One of the aims of the thesis is to analyse the influence of the philosophical category «law» on the idea of regularities, which is reflected in the general scientific and philological levels. In legal encyclopedias the definition of regularities as a category and regularities of the state-legal sphere is absent in most cases, which is one of the factors that causes the terminological uncertainty of the concept of regularities within the legal science. On the basis of the research carried out, the author's vision of the features and the definition of state-legal regularities is formed.

The subject of the general theory of law is described by the author as an independent part of the object of jurisprudence, which ensures the identification, clarification and analysis of the general regularities of state-legal phenomena, their interaction taking into account the supremacy of the interests of society, the protection and guarantee of natural human rights and the rule of law.

The author on the basis of the performed analysis substantiates the dependence of the categorical measurement of the state-law regularities from the types of legal thinking and proposes an author's understanding of the category of state-legal regularities in the aspect of the types of legal thinking under consideration. In the context of the classic legal-positivist thinking type categories identified «right» and «law» which accordingly affects the regularities of state-legal sphere. In the aspect of sociological category type thinking «right» acquires a specific content, resulting in the opposition of the law in aspect of state-legal regularities. The study of state-legal regularities from the standpoint of the integrative type of legal thinking allows us to obtain the most thorough and complete scientific knowledge.

The author concludes that the state-legal regularities in their complexity belong to the complex scientific categories, what determines their interrelation with the related scientific categories and concepts, which in their majority belong to categorical

apparatuses of philosophy, philosophy of law, sociology of law and modern theory of law. The interaction of state-legal regularities with categories of law, necessity, chance, tendency, possibility, fact, scientific category, norm of law, principle of law, essence of law, legal chaos and law and order are analysed.

It has been established that scientific research of various types of state-legal regularities should be carried out using a thorough classification that meets the modern scientific requirements. The author concludes that the existing classifications require further refinement, refinement and alignment with existing scientific requirements. As a result, it is proposed not to classify the regularities, but do their typology. The author's approach to the typology and types of state-legal regularities is substantiated.

The thesis clarifies that the functions of state-legal regularities are characterized by a number of special features, which are necessary for the understanding of the essence of state-legal phenomena and provide the definition of the interaction of state-legal phenomena with society and the main spheres of its life. The proposed typology of functions of regularities involves the separation of varieties of functions of state-legal regularities on the basis of criteria of content, time of action, social space of action, historical boundaries, actions in the state legal space and the level of scientific substantiation.

The mechanism of state-law regularities is analyzed as a combination of methods and legal means for realization of state-legal regularities in society and state-legal environment. Among the factors influencing the mechanism of action of these regularities, the regularity of the system of law; direct influence of regularities on the public, legal and scientific progress; interconnection of state-law regularities with the human nature of law and the principle of the rule of human rights acquires an important significance.

Key words: regularities, state-legal regularities, fundamental laws, subject of the theory of law, functions of state-legal regularities, methodology of legal research, mechanism of action of state-legal regularities, typology of general theoretical regularities of state and law, state-legal regularities in the aspect of types of legal thinking, scientific categories, state-legal regularities features.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Бондаренко Б. Д. Закономірності як засіб інтеграції поглядів на предмет загальнотеоретичної науки // *Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні*. 2015. Випуск 6. С. 572–576.

2. Бондаренко Б. Д. Загальнотеоретичні закономірності як важливий аспект правового прогресу // *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. 2016. Випуск 7. С. 104–108.

3. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві як засіб відображення принципу верховенства прав людини: підходи до класифікації // *Альманах права. Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні засади*. 2017. Випуск 8. С. 125–127.

4. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві: методологічна основа дослідження // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. Випуск № 10. С. 43–47.

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, що внесені до міжнародних наукометричних баз:

5. Бондаренко Б. Д. Основні типи правового пізнання закономірностей у праві // *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 3–8.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях з юридичних наук, що внесені до міжнародних наукометричних баз:

6. Бондаренко Б. Д. Закономерности в праве: доктринальные аспекты типологии (State and law regularities: doctrinal aspects of the typology) // *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava: Pan-European University Faculty of Law, 2018. 3 (volume 1). P. 32–37.

Матеріали наукових конференцій:

7. Бондаренко Б. Д. Правові закономірності в аспекті типологічної характеристики сучасного праворозуміння // *Актуальні питання реформування*

правової системи України: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 26–27 червня 2015 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 9–12.

8. Бондаренко Б. Д. Закономірний характер системності права як нормативної основи правової системи // *Актуальні питання реформування правової системи: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.)* / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 7–9.

9. Бондаренко Б. Д. Еволюція наукових уявлень про предмет теорії права і держави // *Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М. С. Грушевського)* збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.) / за заг. ред. А. Є. Шевченко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 145–147.

10. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві: філософські підходи до дослідження // *Актуальні питання реформування правової системи: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 16–14 червня 2017 р.)* / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 11–14.

11. Бондаренко Б. Д. Системність права як нормативна основа правової системи // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.)* / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків: Право, 2017. С. 246–249.

12. Бондаренко Б. Д. Предмет теорії права та держави та його вплив на юридичну практику // *Modern jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice: conference proceedings (Lublin, April 17, 2018)* / ISAP, Lublin: Baltija Publishing, 2018. P. 15–18.

13. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві та суміжні наукові категорії // *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної*

конференції (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ: «Видавництво Людмила», 2018. С. 94–97.

14. Бондаренко Б. Д. Закономірності як філософсько-правова категорія // *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 20–21 липня 2018 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 6–9.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ	21
1.1 Предмет загальної теорії права: класичний та сучасний підходи.....	21
1.2 Закономірності як філософсько-правова категорія: еволюція становлення уявлень.....	41
1.3 Методологічна основа дослідження державно-правових закономірностей	61
РОЗДІЛ 2 ДОКТРИНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ АНАЛІЗУ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ	81
2.1 Закономірності права та держави в аспекті типології сучасного праворозуміння.....	81
2.2 Державно-правові закономірності як юридична категорія: поняття та ознаки	101
2.3 Державно-правові закономірності та суміжні наукові категорії	121
РОЗДІЛ 3 ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ	143
3.1 Типи загальнотеоретичних закономірностей	143
3.2 Функції загальнотеоретичних закономірностей та їх значення для пізнання права та держави	166
3.3 Механізм дії державно-правових закономірностей.....	185
ВИСНОВКИ	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	211
ДОДАТКИ	232

ВСТУП

Актуальність теми. Питання предметної спрямованості наукових досліджень мають тривалу історію світоглядного осмислення. Цей процес, започаткований філософами античності, зберігає свою актуальність і для сучасної науки. Предметна спрямованість та методологічна своєрідність є визначальними факторами, які не лише обумовлюють самостійність науки, а і визначають її місце в системі наукових знань.

Фундаментальне значення загальнотеоретичної юридичної науки для наукових знань про державно-правову сферу обумовлює актуальність пізнання її предмету, що має складний, поліструктурний характер, ідеї і положення якої обумовлюють єдність юридичної науки в цілому. У зв'язку з цим особливої актуальності і практичної значимості набуває питання предметної визначеності цієї науки.

Посилює актуальність дослідження, з одного боку, відсутність єдності наукових уявлень про предмет загальної теорії права, з іншого – наявність спільного елементу серед цих уявлень, що полягає у належності до предмету теорії закономірностей державно-правових явищ, комплексний доктринальний аналіз яких відсутній. Це обумовлює необхідність наукового обґрунтування поняття державно-правової закономірності, виокремлення її характерних рис та ознак, особливостей класифікації, з'ясування її ролі як фундаментальної категорії загальнотеоретичної юридичної науки.

Значний рівень актуальності теми дисертації обумовлений необхідністю переосмислення існуючих уявлень науковців стосовно сутності та природи закономірностей, відсутністю їх комплексного дослідження. Посилює актуальність теми дисертації наявна доктринальна невизначеність функціонального призначення державно-правових закономірностей, їх взаємозв'язку із антропогенною природою права та принципом верховенства прав людини, взаємозалежності закономірностей державно-правової сфери та праворозуміння, які детермінують предмет загальної теорії права. Не були предметом комплексного дослідження і проблеми розмежування державно-

правових закономірностей та суміжних наукових категорій, механізму їх дії та ознак, що обумовлює певну обмеженість наукового вивчення предмету загальної теорії права. Виходячи із заснованості дослідження на ідеї верховенства права та підвищення його ролі в забезпеченні прав людини, ми намагалися підкреслити первинність права у назві роботи, хоча це не відкидає ідею його залежності від держави та необхідності пізнання закономірностей не лише права, але й держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в межах теми науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» (№ 11БФ042-01, номер державної реєстрації 0111U008337) та відповідно до затвердженої Вченою радою юридичного факультету теми дисертації (протокол № 5 від 17 грудня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Виходячи з теми дисертації її *метою* є комплексне дослідження державно-правових закономірностей як предмету загальної теорії права, з'ясування їх ознак та функціонального призначення, обґрунтування критеріїв типології закономірностей, їх залежності від типів праворозуміння та визначення механізму їх дії.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких *завдань*:

- здійснити періодизацію історії формування уявлень про предмет загальнотеоретичної юридичної науки;
- обґрунтувати категоріальне визначення предмету загальної теорії права на основі узагальнення існуючих доктринальних підходів;
- визначити доцільність застосування загальнофілософського розуміння закономірностей у загальнотеоретичній юридичній науці;
- визначити методологічну основу дослідження державно-правових закономірностей;
- удосконалити уявлення про характерні ознаки закономірностей державно-правової сфери;
- обґрунтувати авторське бачення категорії державно-правових закономірностей;

- визначити переваги положень типів праворозуміння для дослідження закономірностей права та держави;
- з'ясувати співвідношення державно-правових закономірностей та суміжних наукових категорій;
- удосконалити положення щодо критеріїв типології державно-правових закономірностей;
- охарактеризувати функції закономірностей державно-правової сфери та виокремити їх різновиди;
- обґрунтувати авторське бачення поняття та складових механізму дії державно-правових закономірностей;
- визначити фактори, що детермінують механізм дії закономірностей права та держави.

Об'єктом дослідження є загальнотеоретична юридична наука як система знань про право та державу.

Предметом дослідження є закономірності як предмет загальної теорії права.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склала система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, філософських підходів і принципів наукового пізнання, які забезпечили комплексний та всебічний аналіз обраного предмета дослідження. Наукову основу становлять *аксіологічний, антропологічний, комунікативний та герменевтичний* філософський підходи, які обумовили об'єктивний аналіз державно-правових закономірностей як фундаментальної категорії, що відображає глибинні взаємозв'язки між явищами та процесами державно-правової сфери. Філософсько-світоглядну основу дослідження становить *діалектичний* метод, використання якого дало змогу проаналізувати державно-правові закономірності як динамічну категорію у процесі їх виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими державно-правовими явищами (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 3.1). Значну роль в осмисленні філософського-правового розуміння категорії «державно-правові закономірності» відіграв

міждисциплінарний підхід, оскільки дослідження закономірностей охоплює не лише теорію права, а й інші наукові дисципліни (підрозділи 1.2, 2.1).

Серед загальнонаукових методів дослідження використано *системний* метод, який надав можливість охарактеризувати механізм дії державно-правових закономірностей як складну, динамічну, функціональну систему, що охоплює різноманітні прояви реалізації закономірностей зі своїми завданнями та функціями (підрозділи 3.2, 3.3). *Функціональний* метод застосовано для встановлення мети і завдань державно-правових закономірностей, їх функціонального призначення (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2); *системно-структурний* метод забезпечив аналіз державно-правових закономірностей як наукової категорії, яка є елементом структурованого понятійно-категорального апарату юридичної науки (підрозділи 1.2, 2.1, 2.3); *соціологічний* метод використано для узагальнення емпіричних даних про практичну реалізацію державно-правових закономірностей (підрозділи 3.1–3.3); *історичний* метод забезпечив дослідження процесу еволюції та розвитку наукових уявлень щодо категорії «закономірність» (підрозділ 1.2); завдяки використанню *формально-юридичного* методу були обґрунтовані дефініції таких юридичних понять та категорій, як державно-правова закономірність, методологічна основа дослідження державно-правових закономірностей, тип та типологія державно-правових закономірностей, функції державно-правових закономірностей та механізм дії закономірностей державно-правової сфери (підрозділи 1.3, 2.1, 3.1–3.3). Метод *класифікації* забезпечив обґрунтування критеріїв класифікації різновидів державно-правових закономірностей та функцій цих закономірностей (підрозділи 3.1, 3.2). *Порівняльно-правовий* метод дозволив здійснити розмежування категорії «державно-правова закономірність» та суміжних правових і філософських категорій, виокремити особливості закономірностей права і держави у аспекті різних типів праворозуміння, з'ясувати окремі закономірності правових явищ та визначити своєрідність конкретних закономірностей права у різних правових системах світу (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1). Метод *теоретичного узагальнення* надав змогу виокремити існуючі у юридичній літературі наукові уявлення про

державно-правові закономірності та визначити ознаки цієї категорії на теоретико-методологічному рівні (підрозділи 1.2, 2.1).

Використання зазначених методів у поєднанні із *науковими принципами* історизму, всебічності дослідження, об'єктивності, плюралізму, аксіологічного аналізу, науковості та обґрунтованості дослідження забезпечили комплексний загальнотеоретичний аналіз закономірностей як предмету загальної теорії права.

Теоретико-методологічну базу дослідження складають праці відомих вчених-теоретиків та філософів права, зокрема С. Алексєєва, М. Абдуллаєва, М. Байтіна, С. Братуся, Ю. Ветютнєва, О. Васильєва, О. Венгерова, М. Вопленка, В. Віндельбанда, Г. Гегеля, А. Денисова, С. Дробязка, Л. Друянова, Д. Керімова, В. Козлова, В. Кудрявцева, В. Лазарева, Ш. Монтеск'є, М. Матузова, П. Недбайла, В. Нерсисянца, К. Поппера, Г. Спенсера, Л. Спиридонова, В. Сирих, В. Тененбаума, А. Уйомова, П. Фейєрабенда, С. Франка, О. Черданцева, Л. Явича, В. Шабаліна.

Теоретико-методологічним підґрунтям підготовки дисертації стали також праці вітчизняних теоретиків права С. Бобровник, Т. Гарасиміва, С. Гусарева, І. Гриценка, Ж. Дзейко, Г. Дубова, С. Дудар, В. Дудченко, І. Жаровської, О. Зайчука, М. Кельмана, М. Козюбри, А. Колодія, В. Косовича, О. Копиленка, О. Ковальчука, В. Лемака, Л. Луць, Б. Малишева, А. Машкова, Н. Оніщенко, Ю. Оборотова, Н. Пархоменко, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Скаун, В. Селіванова, С. Сливки, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученка, І. Шутака, М. Цвіка, в яких розкрито окремі аспекти закономірностей права та держави як явища теоретико-правового характеру.

Емпіричну базу дослідження складають літературні джерела, монографічні праці, наукові статті, матеріали офіційної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняній загальнотеоретичній науці комплексним дослідженням феномену державно-правових закономірностей, їх ознак, типів, функціонального призначення та механізму дії. Наукова новизна одержаних результатів та авторський внесок у дослідження проблеми виявляються у висновках, положеннях і рекомендаціях, а саме:

уперше:

– здійснено *періодизацію становлення уявлень про предмет загальної теорії права* в межах трьох періодів: I період (30–50-ті роки XX ст.) має формальний характер і пов’язується з виокремленням в якості предмету закономірностей без комплексного їх аналізу; II період (50–90-ті рр. XX ст.) полягає у розширенні уявлень про закономірності та виокремленні у їх складі загальносуспільних та державно-правових; III період (починаючи з XXI ст.) характеризується плюралізмом уявлень вчених щодо предметного поля загальнотеоретичної науки та її закономірностей;

– обґрунтовано *авторське визначення державно-правових закономірностей* як об’єктивно обумовлених, необхідних для пізнання сутності державно-правових явищ, загальних, тривалих, динамічних причинно-наслідкових зв’язків, що забезпечують пізнання держави і права як політико-правових явищ та визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності;

– виокремлено такі *ознаки державно-правових закономірностей* як об’єктивність, можливість бути пізнаними, загальність, тривалість, причинно-наслідковість, політико-правова спрямованість, можливість дослідити сутність і природу права та держави, їх взаємодію із суспільством і особою;

– обґрунтовано *поняття та різновиди функцій державно-правових закономірностей* як зовнішнього вияву їх ознак у сфері держави і права, що є необхідним для пізнання сутності державно-правових явищ та визначення їх взаємодії із суспільством і основними сферами його життєдіяльності;

– досліджено *практичні прояви реалізації закономірностей державно-правової сфери* та обґрунтовано *авторське визначення механізму дії державно-правових закономірностей* як сукупності способів та юридичних засобів реалізації державно-правових закономірностей в суспільстві та державно-правовому середовищі;

удосконалено:

– уявлення про співвідношення державно-правових закономірностей із такими суміжними категоріями як закон, тенденція, факт, можливість, правова

норма, принцип права, правопорядок, необхідність та випадковість, що відносяться до категоріальних апаратів філософських та юридичних наук та специфічно взаємодіють із категорією закономірностей як у юридичному, так і у загальнофілософському розумінні;

– розуміння закономірностей державно-правової сфери в залежності від типів праворозуміння в аспекті природно-правового, юридико-позитивістського, соціологічного та інтегративного типів, що дозволяє охарактеризувати природу державно-правових закономірностей та особливості їх наукового дослідження з позиції різних типів праворозуміння ;

– концепцію критеріїв типології державно-правових закономірностей за об'єктним складом, змістом, логічною природою, рівнем наукового узагальнення, сферою дії, дією у соціальному просторі, історичними межами, територією та часовими межами дії, що можуть бути використані для здійснення наукової типології державно-правових закономірностей та характеристики конкретних закономірностей;

– уявлення про методологічну основу дослідження державно-правових закономірностей як систему філософських підходів, філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів та принципів наукового пізнання правових явищ, застосування якої забезпечує об'єктивний аналіз державно-правових закономірностей та отримання наукових знань у сфері дослідження державно-правових закономірностей;

набули подальшого розвитку:

– уявлення про предмет загальнотеоретичної юридичної науки як самостійної частини об'єкту юриспруденції, що забезпечує виокремлення, з'ясування та аналіз загальних закономірностей державно-правових явищ, їх взаємодії з урахуванням верховенства інтересів суспільства, охорони та гарантування природних прав людини і верховенства права, що відображає сучасний стан розвитку предметної сфери цієї науки;

– розуміння еволюції становлення уявлень про філософсько-правову категорію «закономірність», що відображає історичне різноманіття наукових

позицій щодо цієї категорії, її генезу та особливості відображення у різних галузях знань;

– уявлення про можливість використання філософського підходу до розуміння категорії «закономірність» у сфері юриспруденції, що визначають необхідність обґрунтування спеціально-юридичної дефініції досліджуваної категорії та відображають необхідність уточнення предметної сфери загальнотеоретичної юридичної науки.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і рекомендації, обґрунтовані за результатами дослідження, можуть бути використані в *науково-дослідній діяльності* – для подальшого поглиблення уявлень про предмет загальнотеоретичної науки, державно-правові закономірності та їх особливості (акт впровадження Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України №126/140 від 18.03.2019 р.); *правотворчій та правозастосовній сферах* – для забезпечення теоретичної основи нормопроекування та реалізації норм права, розуміння фундаментальних взаємозв'язків між явищами та процесами державно-правової сфери (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя №063/4-03 від 13.03.2019 р.); *навчальному процесі* – для удосконалення навчальних курсів «Теорія права», «Актуальні проблеми теорії та філософії права», «Актуальні проблеми правового регулювання» (акт впровадження Київського університету туризму, економіки і права №42/31 від 07.03.2019 р.), а також для розробки відповідних розділів підручників, навчально-методичних посібників і навчальних програм.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Висновки, положення і рекомендації, обґрунтовані у дисертації, обговорювались на зарубіжних, міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні» (м. Київ, 21 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 26–27 червня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних

умовах» (м. Київ, 19 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М. С. Грушевського)» (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні аспекти» (м. Київ, 16 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16–17 червня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)» (м. Київ, 27 квітня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Modern jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice» (м. Люблін, 17 квітня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 20–21 липня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 14 наукових публікаціях, з яких 6 наукових статей, 4 з яких опубліковано у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, 1 стаття опублікована у зарубіжному науковому виданні з юридичних наук, внесеному до міжнародних наукометричних баз, 1 – в українському науковому фаховому виданні з юридичних наук, внесеному до міжнародних наукометричних баз та 8 наукових тез виступів на зарубіжних, міжнародних і всеукраїнських конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначені предметом, метою та завданнями наукового дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 236 сторінок, з них 200 сторінок основного тексту, 21 сторінка – список використаних джерел, що складається з 245 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

1.1 Предмет загальної теорії права: класичний та сучасний підходи

Теорія права є фундаментальною науковою та навчальною дисципліною, розвиток і становлення якої має тривалу історію. Розуміння предмету теорії права пов'язується з особливостями, що відображають різні етапи формування цієї науки. Впродовж цих етапів неодноразово порушувалось питання про самостійність цієї складової юридичної науки та про сферу і обсяг досліджуваних нею державно-правових явищ. Розглядаючи теорію права, важливо чітко розуміти, про яку саме наукову дисципліну йдеться, з огляду на наявні суттєві відмінності розуміння теорії права у вітчизняній та зарубіжній юриспруденції. Залежно від особливостей конкретної країни та належності її правової системи до однієї з правових сімей, теорія права може і не відділятися у окрему сферу знань або визнаватися самостійною складовою юридичної науки, що зумовлює актуальність наукового дослідження предмету загальнотеоретичної науки.

У зв'язку із зазначеним, метою цього підрозділу є:

- *характеристика предметного спрямування загальної теорії права;*
- *виокремлення основних етапів формування уявлень про предмет загальнотеоретичної юридичної науки;*
- *з'ясування наявних наукових підходів до визначення предмету загальної теорії права, обґрунтування авторського розуміння предмету загальнотеоретичної юридичної науки;*
- *визначення особливостей сучасного наукового бачення предметного поля загальної теорії права;*
- *з'ясування позицій вчених щодо доцільності розвитку загальної теорії держави та права як комплексної науки або формування теорії права та теорії держави як двох самостійних наук та навчальних дисциплін.*

Важливого значення для характеристики будь-якого напрямку наукових досліджень є виокремлення тієї особливої частини об'єкту, що складає предмет дослідження. Саме предметна спрямованість та методологічна своєрідність і є фундаментальними факторами, які не лише зумовлюють самостійне значення науки, а й визначають її місце в системі наукових досліджень. Класичним підходом до визначення предмету науки є його розуміння як сторони об'єкту пізнання, на яку спрямоване наукове дослідження [1, с. 14; 2, с. 572].

На думку М. І. Козюбри, наявність власного предмета дослідження є однією з необхідних умов віднесення сфери наукових знань до класу самостійних наук. Вчений визначає предмет науки як явища та процеси реального світу, що досліджуються і вивчаються тією, чи іншою системою знань [3, с. 14]. В. О. Козлов зазначає, що обов'язковою передумовою дослідження теоретико-методологічних проблем науки є її характеристика. Елементами цієї характеристики є обґрунтування відносно самостійного об'єкту та предмету науки, уявлення про властиві цій науці форми відображення дійсності, принципи організації теоретичної системи та рівень знань про об'єктивну реальність [4, с. 10]. Втім, наявність особливого предмету дослідження є обов'язковою умовою самостійності будь-якої сфери наукових знань.

У літературі обґрунтовано різні підходи до визначення категорії «предмет науки». Зокрема, існує позиція, відповідно до якої предмет науки сприймається як відповідне коло закономірностей, які досліджуються певною сферою людської діяльності [5, с. 8]. Зазначену позицію критикує А. Д. Машков, наголошуючи на тому, що наука, насамперед, повинна встановити вказані закономірності, після чого виникає можливість для їх дослідження. Крім того, процес встановлення таких закономірностей складає основу наукової діяльності у часовому та інтелектуально-енергетичних аспектах [6, с. 24–25].

Предмет науки визначається також як частина, сторона, аспект об'єкту дослідження відповідної науки, коло найбільш суттєвих питань, які вивчаються наукою [7, с. 13]. Л. І. Спиридонів зазначає, що предмет науки знаходиться під постійним впливом історичних чинників. На зміну предмета науки, наприкладі

теорії права, впливає залучення до сфери пізнання нових властивостей та явищ державно-правової дійсності та виключення з неї всього того, що виявляється ілюзорним, помилковим та оманливим [8, с. 8].

На нашу думку, слушною та прогресивною є позиція А. Д. Машкова стосовно розуміння предмету науки. Вчений наголошує на проблемах, пов'язаних із реальним процесом визначення предмету науки, вказуючи на особливості формування предмету під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів [6, с. 27–37]. У цьому контексті об'єктивним є усвідомлення наявності зовнішнього пізнання відносно суб'єкта, що здійснює визначення предмету науки. В такому випадку, суб'єктивними чинниками будуть самопрезентація та екстрадефінітація, характерні для наукового середовища.

Вчений визначає наукову самопрезентацію як самовизначення суб'єктом пізнання досліджуваного ним предмету у контексті доступної суб'єкту інформації, накопиченої у суспільстві стосовно предмету дослідження. Екстрадефінітацією є зовнішня оцінка наукової позиції суб'єктами, до яких адресована ця позиція, наприклад, науковим співтовариством, ученими-колегами, слухачами. Зазначене суттєво впливає на формулювання дефініції предмету науки. А. Д. Машков пропонує два визначення предмета науки:

1) Предмет науки – це коло питань, що стосуються досліджуваного конкретно наукою об'єкту науки, які безпосередньо та цілеспрямовано досліджуються наукою з чітким визначенням завдань та куту сприйняття в процесі дослідження.

2) Предмет науки – це уявлення відповідних суб'єктів пізнання про виокремлену ними частину реального світу, яка безпосередньо та цілеспрямовано досліджується наукою з чітким розумінням цілей та куту сприйняття цього дослідження [6, с. 29–33].

Сучасні спроби вчених щодо уточнення предмету теорії права стикаються з такою перешкодою, як термінологічна невизначеність. Одна з основних проблем, пов'язаних з предметом теорії права – його співвідношення з об'єктом цієї науки. Рішення проблеми ускладнюється відсутністю з-поміж теоретиків права єдиного

уявлення про те, що є предметом і об'єктом науки загалом – зазвичай коментарів від учених з цього приводу взагалі не наводиться, а лише обґрунтовуються ідеї про зміст предмета і об'єкта теорії права, які важко оцінювати з огляду на відсутність їх аргументації. У сфері здійснення наукових досліджень є твердження, що об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжують проблемну ситуацію й обрані для дослідження, а предмет дослідження – це теоретичне відтворення тих суттєвих зв'язків і відношень, які підлягають безпосередньому вивченню [9, с. 49].

На нашу думку, уявлення про предмет науки загалом і теорії права, зокрема, має динамічний характер, так як:

- має визначене ідеологічне спрямування;
- відзначається певною політичною заангажованістю;
- формується під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів;
- відображає багатоаспектність державно-правових категорій;
- пов'язується із домінуючим значенням однієї з наукових доктрин;
- відображає наявний у науковій літературі плюралізм уявлень про сутність права і держави та їх місце в суспільстві.

Юридична література характеризується плюралізмом думок стосовно співвідношення предмету та об'єкту науки, який зумовлений, зокрема, еволюцією поглядів на співвідношення цих двох категорій у загальнотеоретичній науці та фактичною складністю, багатогранністю об'єкту дослідження. В межах теорії права, проблему розуміння об'єкту юридичної науки намагались розв'язати у 70-х роках XX століття [10, с. 31]. Можливо стверджувати, що у цей період виникла необхідність у наданні точного та конкретного визначення предметів різноманітних галузей юридичної науки.

Поширеною позицією учених у цьому питанні стало включення до категоріального апарату юридичної науки категорії «об'єкт науки», необхідної для вирішення зазначеної проблеми. Зокрема, саме таким способом В. О. Тененбаум [11, с. 7], О. М. Васильєв [12, с. 18], О. В. Сурілов [13, с. 25], Ф. М. Фаткулін [14, с. 5] намагались визначити предмет загальнотеоретичної

юридичної науки. Якщо об'єкт може бути спільним для декількох конкретних наук, то предмет кожної окремої науки не може співпадати з предметом іншої. Кожна наука має властивий тільки їй предмет, за допомогою якого визначається її самостійність, своєрідність та особливості, здійснюється відмежування її від інших систем знань [7, с. 13].

На думку С. К. Дудар, таку позицію поділяли не всі вчені. Ставлення до категорії «об'єкт юридичної науки» у спеціальній літературі було неоднозначним через одночасне використання двох взаємопов'язаних категорій – «предмет науки» та «об'єкт науки». Намагання з'ясувати їх співвідношення призвели до формування різних поглядів на взаємозв'язок категорій об'єкту та предмету науки. Ці погляди можливо об'єднати у такі чотири підходи:

1) категорія «об'єкт науки» є основоположною для визначення предмету конкретної юридичної науки;

2) при визначенні предмету загальнотеоретичної юридичної науки, категорія «об'єкт науки» повністю ігнорується;

3) взаємопов'язані категорії «предмет» та «об'єкт» науки є тотожними і не відокремлюються одна від одної;

4) предмет науки визначається на основі низки об'єктів, які наука прагне вивчати [10, с. 31]. Наприклад, А. Х. Саїдов вважає, що об'єктом вивчення будь-якої юридичної науки є те, що ми про нього знаємо до його наукового вивчення [15, с. 21].

Стосовно співвідношення зазначених категорій, М. Й. Байтін зазначає, що кожна наука має свій об'єкт та предмет дослідження, які тісно співвідносяться, але не співпадають. Поняття об'єкту ширше, воно відображає явища зовнішнього світу, на які розповсюджується пізнання та практичний вплив суб'єктів. Предметом є частина, сторона об'єкту дослідження певної науки, коло найбільш суттєвих питань, які вивчаються наукою [7, с. 13]. Схожу позицію підтримують і М. І. Абдулаєва та С. О. Комарова, які обґрунтовують думку про те, що наука сприймається як коло питань, які вона вивчає [16, с. 29]. Специфічним є розуміння об'єкту науки, запропоноване А. Д. Машковим. На думку вченого,

об'єктом науки є виокремлена суб'єктом пізнання частина реального світу, на яку спрямоване наукове пізнання в межах конкретної науки [6, с. 33]. Зазначене надає можливість стверджувати про існування плюралізму обґрунтованих позицій вчених щодо визначення та співвідношення категорій «об'єкт науки» та «предмет науки».

Відомо, що загальна теорія держави і права не відразу сформувалася під такою назвою і змістом. О. Ф. Скакун зазначає, теорія права (legal theory) є німецьким поняттям, уживаним у континентально-європейському правовому регіоні. Це поняття не властиве англо-американській правовій думці, де оперують поняттям «юриспруденція». Безпосередніми науковими дисциплінами-попередницями теорії права є енциклопедія права та філософія права. У Західній Європі та Росії теорія держави і права склалася в XVIII–XIX століттях на підґрунті саме цих наук і відповідних навчальних дисциплін [17, с. 57].

Розвиток вітчизняних уявлень про предмет теорії права характеризується вагомим впливом радянського періоду, який спричиняє специфічність поглядів науковців. Саме під впливом цього періоду сформувалося класичне розуміння предмету загальної теорії держави і права [18, с. 145]. Воно виходить із еволюційного формування теорії права на підґрунті енциклопедії права та філософії права, набуття нею статусу фундаментальної юридичної науки. Її формування та становлення безпосередньо пов'язані з розвитком галузевих юридичних наук, які досліджували, зокрема, загальні аспекти різноманітних державно-правових явищ, конкретизуючи їх до власного предмету дослідження. Тому з плином часу виникає критична потреба у формуванні теорії права.

На нашу думку, ця необхідність була зумовлена двома факторами. По-перше, галузеві науки розглядали аналогічні державно-правові явища крізь призму власної специфіки, що породжувало невиправданий плюралізм розуміння цих явищ і перешкоджало єдності юридичної науки загалом. По-друге, як наслідок, категоріально-понятійний апарат та методологічна база юридичної науки постійно розширювалися, що зумовило потребу у формуванні фундаментальної науки, яка здійснювала б систематизуючу, дефінітивну та гносеологічну функції

щодо зазначеного апарату та бази. Саме такого статусу набуває теорія права, яка стає фундаментальною юридичною наукою на початку XX століття.

У такий спосіб, поява теоретично орієнтованих досліджень була зумовлена об'єктивними потребами в забезпеченні єдності сутнісних, методологічних та функціональних основ юридичної науки. Саме потреба у загальнотеоретичних знаннях поклала початок спробам визначення предметного спрямування теорії права. І хоча ці спроби й відбувалися під вагомим ідеологічним впливом, їх дослідження має суттєве значення для з'ясування становлення та розвитку уявлень про предмет загальнотеоретичної науки.

Необхідно наголосити на тому, що спершу теорія права була відокремленою від теорії держави, що пояснювалося предметним полем цих наук. Теорія держави формувалася самостійно. З виникненням СРСР відбувається поступове відмежування орієнтації вітчизняної теорії права від теорії права Західної Європи [17, с. 65]. Одним з чинників цього процесу була ідеологічна перевантаженість науки та відмінність радянського суспільного устрою від європейських цінностей.

Важливою віхою стають події 1938-го року. В межах Першої Всесоюзної наради з питань науки радянського права і держави, Генеральним прокурором СРСР А. Я. Вишинським була розкритикована буржуазна наука права, заснована на юридичному методі [19, с. 706]. Найважливішими завданнями радянської загальнотеоретичної науки було визнано розробку проблем про сутність соціалістичної держави як держави диктатури пролетаріату, фаз її розвитку, функцій тощо «і право як метод, як знаряддя закріплення і розвитку соціалістичного ладу» [3, с. 16; 19, с. 706].

Наслідком цього стало перетворення теорії права на загальну теорію держави і права, яка передусім досліджувала питання держави. На думку М. І. Козюбри та О. Е. Лейста, впродовж наступних майже чотирьох десятиліть теорія держави і права була відокремлена від своєї юридичної основи і орієнтована на пропаганду панівної ідеології і політики правлячої партії, перетворюючись на схоластичну і коментаторську дисципліну [20, с. 177–183; 3, с. 16;].

І. А. Вороніна зазначає, що перший підручник із загальної теорії держави і права радянського періоду був виданий у 1940 році (С. О. Голунський, М. С. Строгович «Теорія держави і права. Підручник»), а в післявоєнний час з'явився підручник А. І. Денисова «Теорія держави і права» 1948 р., після чого видання підручників з цієї дисципліни стало регулярним [21, с. 7]. Підручник 1940-го року С. О. Голунського та М. С. Строговича містить специфічне розуміння предмету теорії права як науки та навчальної дисципліни. Зазначається, що предметом теорії держави та права є держава та право, відповідно до назви цієї науки. Держава та право мають досліджуватися винятково у їх сукупності, що пояснюється тим, що ці категорії існують у реальній історичній нерозривній єдності, мають однакову класову сутність та спільність їх виникнення, розвитку та функціонування [22, с. 3, 7–8]. Схоже розуміння предмету теорії держави та права висловлює у своєму підручнику А. І. Денисова 1948-го року видання [23, с. 3].

У 50-х роках поступово починає відбуватися ослаблення ідеологічного впливу на теорію держави і права. У 1955 році С. Н. Братусь опублікував статтю «Теорія держави і права, її предмет і місце серед суспільних наук», в якій визнав, що ця наука вивчає сутність і закономірності розвитку держави і права, форми їх прояву, їх історичну сутність [24, с. 3–16]. Можливо стверджувати, що саме ця публікація є одним з перших наукових доробок, де до предмету теорії держави і права відносять державно-правові закономірності.

П. Е. Недбайло у статті 1959 р. стосовно системи курсу навчальної дисципліни «Теорія держави і права» вказує на те, що особливості цієї науки полягають в тому, що теорія держави і права пізнає явища в найбільш загальному і абстрактному їх вираженні. Загальнотеоретична спрямованість теорії держави і права дозволяє їй встановлювати основні та провідні закономірності розвитку держави і права, а також розробляти систему керівних ідей і принципів для всіх галузей юридичних знань [25, с. 141].

З огляду на це, можливо стверджувати, що з другої половини 50-х рр. відбуваються спроби долучення категорії державно-правових закономірностей до предметної сфери загальної теорії держави і права. Втім, категорія державно-

правових закономірностей тільки починає займати своє фундаментальне місце у категоріально-понятійному апараті загальнотеоретичної науки та залишається майже недослідженою у юридичній літературі. Науково обґрунтовані класифікації, юридичні дефініції та аналіз категорії закономірностей станом на кінець зазначеного періоду відсутні.

У такий спосіб, можливо констатувати, що *перший період формування уявлень про предмет загальної теорії права* припадає на 30–50-ті роки минулого століття. Сутність наукового сприйняття предмету в цей період полягає:

- у надмірній політичній націленості науки на аналіз радянської держави;
- у відсутності ідеологічного плюралізму характеристики предмету теорії права та держави, що було зумовлено однозначністю уявлень про державу та право того періоду;
- у намаганні науково виправдати реальну політику держави високими цілями – побудовою якісно іншого суспільства.

Спроби поєднання предмету теорії держави і права із загальними закономірностями виникнення, розвитку і функціонування держави і права з'явилися у перших радянських підручниках із загальної теорії держави і права та довгий час відтворювалися майже у всіх наукових роботах [26, с. 48]. Однак, виявляється, що на цьому уявлення про державно-правові закономірності практично і обмежуються: наголошуючи на особливості та значенні предмету теорії права, вчені лише згадують про закономірності державно-правових явищ, не здійснюючи комплексного аналізу цієї категорії [2, с. 572–573].

Це створює певні підстави для думки про те, що «визнання закономірностей права як предмета загальної теорії права носить формальний характер», «залишається не більше, ніж порожньою обіцянкою, науковою міфологією» [27, с. 40], що, натомість, спричиняє потребу у переосмисленні предмету теорії права. Тому, починаючи з середини 80-х років XX ст., визначення предмета теорії держави і права як системи державно-правових закономірностей постійно піддається критиці як неповне, неточне і таке, що не відповідає сучасному рівню розвитку науки [28, с. 106]. Продовжується цей процес і в сучасній теоретичній науці.

В. М. Сиріх з часів радянського періоду включає до предмету теорії права систему загальних закономірностей розвитку права як тотального цілого, а також соціологічних, економічних, політичних та інших закономірностей, які впливають на дію і пізнання права, його закономірностей і систему закономірностей пізнання предмета цієї науки [27, с. 93]. Натомість, вчений вважає, що визнання закономірностей права предметом загальної теорії права носить формальний характер. Це зумовлено тим, що ніхто в процесі викладання цього курсу не виокремив і навіть не намагався сформулювати і назвати конкретні закономірності права [27, с. 40]. У сучасній теорії права існує достатньо прикладів виокремлення реальних державно-правових закономірностей [29, с. 125–127].

М. Г. Александров у підручнику 1969-го року видання зазначає, що теорія держави і права як наука вивчає не тільки закономірності розвитку державно-правових явищ, а також досліджує специфіку форм соціального життя, які утворюють державно-правові явища на відповідних етапах розвитку суспільства. Вчений додає, що загальнотеоретичну науку можливо вважати загальною юридичною в тому сенсі, що вона охоплює юридичні явища безвідносно до їх галузевої специфіки [49, с. 7].

В. О. Козлов вважає поняття закономірності недостатнім для визначення предмета наукового пізнання. На його думку, «до предмету правопізнання належить вся правова дійсність, і загальна теорія права, розкривши закономірності її розвитку і функціонування, повертається знову до всього різноманіття правової дійсності...» [4, с. 32]. Однак вчений визнає правову дійсність об'єктом правової теорії, висловлюючи сумніви щодо «відносної самостійності об'єкта і предмета науки» [4, с. 13].

У публікації 1975-го року О. М. Васильєв стверджує, що незважаючи на наявні у літературі різноманітні обґрунтування предмета загальної теорії держави і права, багато юристів-теоретиків підтримують позицію, відповідно до якої саме теорією держави і права надається пояснення закономірного і загального в державно-правовій сфері суспільного життя [50, с. 7]. В юриспруденції наукою, безпосереднім завданням якої є пізнання об'єктивного змісту, діалектики і

закономірностей основних процесів, що відбуваються в державно-правовому житті, є загальна теорія держави і права. Теорія держави і права існує не абстрактно, а виступає як фундаментальна наука відносно спеціальних юридичних наук, для яких знання про об'єктивно закономірні та істотні явища державно-правової сфери є теоретичною основою формування власної теорії, вироблення власних особливостей пізнання, а також науково-практичних рекомендацій. Вчений визначає предмет науки теорії держави і права як закономірне та істотне у взаємозумовлених, але все ж різних за своєю якісною характеристикою суспільних явищах [50, с. 7–15].

На думку С. С. Алексєєва, предметом юридичної науки є правова дійсність як особлива сфера соціального життя класового суспільства і її головне інституційне втілення – право. Характеризуючи предмет юридичної науки з точки зору єдності теоретико-пізнавальної і практико-прикладної функцій у підручнику 1981-го року, вчений вважає основними елементами правової дійсності, що розрізняються в залежності від глибини правової дійсності і рівня практики, яка обслуговується правознавством:

а) закономірності права в різних проявах, зокрема такі, що характеризують право в дії;

б) догму права, яка безпосередньо утворює юридичний, техніко-юридичний, конструктивний зміст галузей права;

в) техніку юриспруденції – сферу правового регулювання, яка відображає зумовлені закономірностями і догмою права, засоби і прийоми практичної роботи юридичних органів щодо правотворчості і застосування права [31, с. 10].

Отже, *другий період становлення уявлень про предмет теорії права та держави* пов'язується з історичним періодом відлиги та розширенням предметного поля загальнотеоретичної науки. Він характеризується:

- виокремленням загальносуспільних закономірностей державно-правових явищ;
- підвищенням значення політичних закономірностей;
- обґрунтуванням об'єктивного і суб'єктивного значення закономірностей у праві;

- розмежуванням закономірностей держави і права;
- спробами формування уявлень про державно-правові закономірності, хоча їх зміст та сутність залишаються майже поза увагою вчених.

У такий спосіб, *класичний підхід до розуміння предмету загальної теорії права* базується на виокремленні загальної теорії держави та права як самостійної науки з дуалістичним предметом дослідження та специфічною методологічною основою. Починаючи з перших наукових доробок з вказаної дисципліни, до предмету загальної теорії держави та права відносять державно-правові закономірності. Водночас, можливо стверджувати, що у науковій літературі відсутня єдина позиція з приводу предмету теорії права. На думку В. М. Сирих, в кінці ХХ ст. погляди більшості вітчизняних правознавців на проблему співвідношення предмета і об'єкта правової науки взагалі і загальної теорії права, зокрема, майже не зазнали істотних змін порівняно з уявленнями, що склалися на початку цього століття [27, с. 44].

Аналіз сучасних поглядів вітчизняних учених засвідчує, що у літературі існують різноманітні наукові уявлення про предмет загальнотеоретичної науки та наявний спільний елемент – вчені відносять до предмету закономірності державно-правових явищ [2, с. 572–573]. На нашу думку, *сучасний період еволюції уявлень про предмет теорії права* характеризується плюралізмом позицій учених щодо предметного поля загальнотеоретичної науки.

А. Б. Венгеров вважає, що предметом теорії права є закономірності і випадковості виникнення, функціонування і розвитку права як соціального інституту [32, с. 7]. Є. О. Шапіро налічує в предметі теорії держави і права понад 10 складових, зокрема державно-правові закономірності, категорії, закони, принципи, логіку знаходження істини в праві, узагальнення, ідеї, висновки, прийоми юридичної техніки, наукові основи внутрішньої і зовнішньої політики, систему базових понять і поглядів, рекомендації, гіпотези, наукознавчі питання [33, с. 15–16]. Однак в цьому переліку, на нашу думку, допущено змішування елементів предмета науки (закономірності) і її змісту (категорії, принципи, висновки,

гіпотези, рекомендації та ін.). Крім того, багато складових перетинаються і дублюють один одного.

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин у своєму підручнику обґрунтовують позицію, відповідно до якої предметом теорії держави і права є вивчення системи загальних та окремих специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права, що розглядаються як цілісні інститути суспільства [34, с. 14]. На думку Ю. Ю. Ветютнева, предметом теорії держави і права як наукової дисципліни в складі правознавства є загальні закономірності правового життя суспільства, а також найбільш раціональні та ефективні способи діяльності у сфері держави і права [28, с. 121]. П. М. Рабінович вважає, що у широкому розумінні предмет теорії права становлять найбільш загальні і провідні закономірності виникнення, структури, розвитку й функціонування права і держави [35, с. 5].

Із переважної більшості ідей учених вирізняється позиція О. А. Пучкова, який заперечує, що предметом теорії держави і права є основні і загальні державно-правові закономірності, так як, «якщо звернутися до більшості підручників з теорії держави і права, то в них ми не побачимо жодного параграфа, присвяченого таким «основним і загальним закономірностям» [36, с. 8]. Було б нелогічним присвячувати викладу державно-правових закономірностей якийсь окремий параграф або главу, адже цей предмет розкривається майже в усьому змісті загальнотеоретичної науки. Хоча О. А. Пучков і вважає, що це симптоматично, так як немає жодної закономірності в теорії держави і права, яка була б істинна [36, с. 8–9].

На думку О. В. Петришина, предмет теорії складають найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку і функціонування державних та правових явищ [37, с. 17]. Такої ж позиції дотримується і М. В. Цвік [1, с. 19]. Дещо розширює уявлення про предмет теорії держави і права О. Л. Копиленко, акцентуючи увагу на загальних закономірностях призначення, функціонування, взаємодії держави і права, їх взаємовідносинах з правовими явищами та

особливостях державно-політичної та правової свідомості і правової культури [38, с. 20].

О. Ф. Скакун наголошує на способах відображення закономірностей у поняттях, категоріях, принципах, теоретичних конструкціях, через які розкриваються об'єктивні властивості правових і державних явищ і процесів [39, с. 3]. Л. А. Луць зазначає мету наукового дослідження закономірностей – з'ясування сутності і соціального призначення держави і права, їх сутнісних властивостей [40, с. 13]. М. І. Козюбра обґрунтовує необхідність удосконалення предметного поля загальнотеоретичної науки через подолання її ізоляції від європейської і світової культури та правової теорії, збагачення такими правовими надбаннями, як права людини, верховенство права, правова держава [41, с. 17].

П. М. Рабінович зазначає, що предмет загальної теорії права і держави становлять тільки універсальні і загальні закономірності виникнення, розвитку, структури та функціонування державно-правових явищ. Таке розуміння предмету загальнотеоретичної науки ґрунтується на своєрідності зазначених закономірностей з-поміж інших зв'язків у сфері державно-правової дійсності та зумовлює особливий статус теорії права та держави як світоглядної, фундаментальної та методологічної юридичної науки [35, с. 178–179].

Предмет теорії держави і права також визначають як закономірності та випадковості, властивості та сторони, характеристики, що є загальними для всіх державно-правових явищ та процесів [53, с. 14]. На нашу думку, зазначене уявлення про предмет загальнотеоретичної науки є достатньо широким та потребує уточнення та надання додаткових дефініцій, зокрема «випадковості державно-правових явищ та процесів» та «сторони державно-правових явищ». Поняття сторін державно-правових явищ є недостатньо дослідженим у юридичній літературі, у зв'язку з чим майже не використовується у наукових дослідженнях.

Внаслідок аналізу зазначених позицій учених, можливо підтвердити висновок про те, що у сучасній теорії права наявні різні підходи до розуміння предмету загальнотеоретичної науки, відсутній ідеологічний та політичний вплив на уявлення вчених. Незважаючи на об'єктивно існуючий плюралізм думок

стосовно позицій щодо предмету загальної теорії права та держави, можливо констатувати наявність спільного для майже всіх обґрунтованих позицій елементу – вчені підтримують думку про те, що *до предметного поля загальнотеоретичної юридичної науки належать закономірності державно-правових явищ*.

Слушною є думка, що термін «закономірність» є максимально ефективним для означення предметного поля загальнотеоретичної науки, адже державно-правова закономірність у широкому розумінні – це об'єктивна, систематична, логічно обґрунтована повторюваність взаємопов'язаних фактів у сфері держави і права [28, с. 114]. Теорія держави і права прагне до виявлення саме таких зв'язків і залежностей, які характерні для всієї правової системи та з високим ступенем сталості відтворюються і повторюються в правовому житті суспільства. У цьому аспекті теорія держави і права може бути сприйнята як система загальних суджень про державу, право і державно-правові явища, а будь-яке загальне судження фактично є судженням про загальні закономірності.

Необхідно також наголосити на можливому взаємозв'язку предметного поля загальнотеоретичної науки та філософії права. З цього приводу П. М. Рабинович зазначає, що предметом науки філософії права є найзагальніші (гранично загальні) об'єктивні закономірності виникнення, структури й функціонування того явища, яке відображається терміно-поняттям права. А сама ця наука становить, відповідно, систему знань про такі закономірності [52, с. 23]. Таке розуміння предмету вказаної науки неминуче призводить до висновку про спільність предмету дослідження філософії права та загальної теорії права та держави, з огляду на обґрунтоване розуміння предмету останньої [35, с. 178–179]. Вчений пояснює, що кожна з цих двох наук досліджує вказані закономірності у різних аспектах.

Філософія права забезпечує вияв та дослідження таких закономірностей права (закономірностей того явища, яке відображається терміно-поняттям права), які притаманні усім досліджуваним наукою явищам природи й суспільства, чим забезпечується найбільш загальний, філософсько-правовий рівень знань про категорію «право». У межах загальнотеоретичної юридичної науки, філософія

права виявляє особливості та специфіку прояву зазначених закономірностей. У такий спосіб, кожна з вказаних наук займається дослідженням феномену права у аспекті лише тих об'єктивних законів, які становлять їх відповідні предмети й котрі є підставою для відмежування та розрізнення зазначених наук та навчальних дисциплін [52, с. 23].

У зв'язку із зазначеним вище розмаїттям уявлень вчених стосовно предмету загальнотеоретичної науки, необхідно обґрунтувати авторське розуміння предмету загальної теорії права та держави, яке відображає зв'язок предметного поля загальнотеоретичної науки із фундаментальними державно-правовими закономірностями та обґрунтоване у літературі співвідношення об'єкту і предмету науки. Відповідно до тлумачного словника сучасної української мови, *предметом* з філологічної точки зору є те, на що спрямована пізнавальна, творча та практична діяльність суб'єкту, а також логічне поняття, що становить зміст пізнання. Крім того, зазначається, що предметом у науково-педагогічному аспекті є коло знань, що становить окрему дисципліну викладання [54, с. 1104].

Отже, *предмет загальної теорії права* – це самостійна частина об'єкту юриспруденції, що забезпечує виокремлення, з'ясування та аналіз загальних закономірностей державно-правових явищ, їх взаємодії з урахуванням верховенства інтересів суспільства, охорони та гарантування природних прав людини і верховенства права.

Саме таке розуміння предмету загальної теорії права:

- чітко визначає предметне поле загальнотеоретичної науки;
- розкриває співвідношення об'єкту та предмету загальнотеоретичної науки;
- відображає процес наукового дослідження та обґрунтування закономірностей державно-правових явищ;
- має практико-прикладний характер та може бути застосованим у межах відповідних навчальних дисциплін;
- акцентує увагу на розширенні предметного поля теорії права у сфері охорони та захисту природних прав людини та верховенства права.

У сучасній Україні відбуваються спроби звільнення від впливу радянської науки на вітчизняну теорію права. Ці спроби мають різноманітні прояви. Наприклад, на рівні навчальних планів та освітніх програм, загальнотеоретичну науку перейменовують у «загальну теорію права та держави», підкреслюючи у такий спосіб пріоритетне значення теорії права як складової цієї науки, що має формальний-прикладний характер. На думку М. І. Козюбри, від ідеології радянських часів теоретики права позбавляються здебільшого формально, тобто усувають згадки про неї у відповідних розділах підручників та навчальних посібників, особливо присвячених методології наукового пізнання, розумінню права та інших юридичних понять, тощо [3, с. 14–15].

Водночас, у випадку використання терміну «загальна теорія права і держави» в сучасній науці, зазвичай, йдеться не про сформовану починаючи з 1938 р. у СРСР «загальну теорію держави і права», а про сучасне розуміння загальної теорії права і держави як фундаментальної загальнотеоретичної юридичної науки із дуалістичним предметом дослідження, яка є загальною відносно галузевих юридичних наук. З огляду на це, можливо стверджувати, що вітчизняна наука та навчальна дисципліна «загальна теорія права і держави» певною мірою є правонаступницею радянської «загальної теорії держави і права», яка сприймає позитивні розробки та досвід радянського періоду й намагається подолати наявні прогалини.

На нашу думку, у вітчизняній юридичній науці поступово відбувається поєднання загальної теорії права і держави з її юридичною першоосновою, яка була втрачена впродовж радянського періоду розвитку цієї науки. *Для цілей цього дослідження, надалі використовуватиметься саме таке розуміння «загальної теорії права» та «загальнотеоретичної науки» – йдеться про вітчизняну загальнотеоретичну юридичну науку, формування якої відбулося у пострадянській, незалежній Україні.*

Важливо наголосити на сучасних спробах модернізації української загальнотеоретичної науки. Перші фундаментальні спроби відійти від сформованої за часів радянського періоду структури курсу загальної теорії

держави і права належать П. М. Рабіновичу [35, с. 3–5]. Вчений одним з перших підтримав ідею, відповідно до якої засновану за радянських часів загальну теорію держави та права необхідно вдосконалювати відповідно до сучасних суспільних потреб та сформулювати на її основі якісно нову вітчизняну науку та навчальну дисципліну – загальну теорію права та держави. Починаючи з опублікованого у 1992-му році конспекту лекцій з вказаної дисципліни [51, с. 3–7], П. М. Рабінович обґрунтовує авторський підхід до викладання теорії права, заснований на верховенстві фундаментальних, невідчужуваних прав людини та гуманізації ролі держави та права у сучасному суспільстві.

Існує й альтернативна позиція, згідно з якою загальна теорія держави і права має бути розмежована на дві окремі наукові дисципліни – теорію права та теорію держави. Це пояснюється тим, що для загальної теорії держави і права характерним є дуалізм предмету дослідження, що є неприйнятним з точки зору сучасного розуміння самостійної науки, адже самостійність галузі наукових знань визначається, передусім, за ознакою наявності власного предмету та методу дослідження [1, с. 14; 2, с. 572]. Крім того, у цьому аспекті варто враховувати історичний розвиток теорії права. Фактично на початку ХХ ст. загальна теорія права набуває статусу фундаментальної загальнотеоретичної науки. Починаючи з утворення СРСР, подальший розвиток радянської теорії права та європейської теорії права суттєво відрізнявся.

У Західній Європі теорія права розглядається відокремлено від теорії держави. Після Другої світової війни відбувається перерва у розвитку європейської теорії права, проте з плином часу розвиток продовжується. В межах західноєвропейської юридичної науки не існувало і не існує науки, яка б поєднувала теорію права і теорію держави. Більше того, історія права та історія держави так само розглядаються окремо, а історія права як наукова дисципліна, здебільшого, досліджує історію приватного права. М. І. Козюбра зазначає, що винятком в цьому аспекті є центральноєвропейські країни «соціалістичного табору», які свого часу зазнали вагомого впливу марксистсько-ленінської ідеології, проте після розпаду соціалістичної системи, концепція нерозривної

єдності держави і права в цих країнах була рішуче відкинута, внаслідок чого відбулась швидка трансформація загальнотеоретичної юриспруденції відповідно до європейських традицій [3, с. 17]. У наш час теорія права у європейських країнах (у Франції, Німеччині, Великій Британії) не розглядає питання теорії держави і є самостійною наукою або групою з декількох самостійних наукових дисциплін.

У СРСР, починаючи з 1938 р., відбувається злиття теорії права та теорії держави, яке було зумовлено, зокрема, радянською ідеологією. Наслідком злиття стає особлива наукова та навчальна дисципліна з дуалістичним предметом вивчення – «загальна теорія держави та права». Як зазначалося вище, вказана дисципліна досліджувала державно-правові явища у нерозривній єдності, що призводило до специфічних результатів наукових досліджень. Крім того, специфічність доробок вказаної науки зумовлює максимальний ідеологічний вплив, характерний для СРСР. Після розпаду СРСР, комплексний підхід до дослідження держави та права залишився у більшості пострадянських країн. Не є винятком у цьому контексті й Україна. На нашу думку, питання перетворення загальної теорії держави та права на дві самостійні наукові дисципліни відповідно до європейської традиції, або залишення комплексного дуалістичного підходу до вивчення теорії держави та права, досі є актуальним.

У наш час у вітчизняній юридичній науці переважна більшість учених підтримують комплексне, нерозривне дослідження держави та права. З цього приводу, на підставі аналізу наявних у літературі позицій, М. І. Козюбра робить висновок [3, с. 17–18], що у пострадянській загальнотеоретичній науці все ще домінує думка, що вона має двооб'єктний характер, який проявляється у дослідженні держави і права в межах єдиної науки в їх єдності [1, с. 17], що відокремлення теорії права від теорії держави є штучним, воно неминуче призводить до збіднення як правознавства, так і державознавства, ускладнює їх розуміння [42, с. 8; 43, с. 12–13], суперечить вітчизняній традиції, згідно з якою загальна теорія держави і права впродовж багатьох десятиліть складалася як єдина цілісна юридична наука, у зв'язку з чим допускається лише внутрішня

диференціація загальної теорії держави і загальної теорії права, тобто їх певна автономія як частин цілого, а не відокремлення частини від цілого та утворення нового цілого [45, с. 14; 46, с. 38].

Існує позиція, відповідно до якої сучасна загальнотеоретична наука продовжує розглядати державу та право як настільки нерозривні між собою явища, що вилучення із структури цієї науки теорії держави може означати втрату свого теоретичного підґрунтя багатьма юридичними дисциплінами [47, с. 9; 5, с. 9]. Тому вітчизняна загальнотеоретична наука у подальших наукових дослідженнях має обґрунтувати необхідність роз'єднання загальної теорії держави та права на дві окремі сфери знання або необхідність використання дуалістичного предмету теорії права та держави у сучасний період.

Отже, розвиток наукових уявлень вітчизняних вчених про предмет загальнотеоретичної науки та сучасний підхід до розуміння предмету загальної теорії права і держави характеризуються відсутністю єдності поглядів щодо розуміння предмета цієї науки та наявністю спільного елементу – до предмету відносять закономірності державно-правових явищ [48, с. 17]. Однак, категорія «закономірність» є недостатньо дослідженою у правовій сфері. Для теорії права обґрунтування чіткого формулювання юридичної категорії «закономірність» є необхідним, адже наявна її невизначеність автоматично породжує невизначеність розуміння предмету теорії. Виокремлено основні етапи формування уявлень про предмет загальнотеоретичної науки: *I період* (30–50-ті роки XX ст.) – формування уявлень про предмет загальнотеоретичної науки за відсутності ідеологічного плюралізму, наявності надмірної політизованості науки та наукової спроби виправдати негативні аспекти сутності радянської держави і права якісно нового суспільства; *II період* (50–90-ті рр. XX ст.), який характеризується розширенням предметного поля теорії держави та права, обґрунтуванням належності державно-правових закономірностей до предмету загальнотеоретичної науки та формуванням класичного підходу до визначення предмету; *III – сучасний період* (починаючи з 2000-х рр.) – плюралізм наукових уявлень про предмет теорії права і держави та визначення його особливостей.

1.2 Закономірності як філософсько-правова категорія: еволюція становлення уявлень

Закономірність є однією з фундаментальних філософсько-правових категорій. Можливо стверджувати, що важливого значення ця категорія набуває не тільки в межах філософії та юриспруденції, а також у багатьох інших суспільних, природознавчих, технічних та суміжних науках. Закономірність відіграє фундаментальну роль у загальній теорії права і держави, адже саме за допомогою цієї категорії визначається предметна сфера загальнотеоретичної науки. Для розуміння природи та сутності закономірності як філософсько-правової категорії, необхідно проаналізувати наявні у літературі позиції науковців у різних галузях знань. Крім того, необхідно з'ясувати, чи обґрунтовуються у різних галузях науки власні визначення закономірностей, чи вважається прийнятним запозичення або використання цієї категорії з категоріальних апаратів інших наук.

У межах загальної теорії права і держави, категорія «закономірність» досі залишається недостатньо дослідженою [2, с. 572–573]. Крім того, відсутня єдність позицій науковців стосовно можливості використання філософського та філософсько-правового розуміння категорії «закономірність» для забезпечення потреб теорії права. Наявні підстави стверджувати, що розробка юридичної дефініції правових закономірностей є необхідною для подальших наукових досліджень [48, с. 17–18], адже категорія державно-правових закономірностей детермінує предмет теорії права.

У зв'язку із зазначеним, метою цього підрозділу є:

- *характеристика філософсько-правової категорії «закономірність»;*
- *аналіз обґрунтованих у різних галузях знань уявлень вчених щодо категорії «закономірність»;*
- *з'ясування основних відмінностей між філософським та юридичним розумінням закономірностей;*
- *визначення можливості та доцільності використання філософського підходу до визначення закономірностей у юридичній науці.*

З'ясування значення категорії «закономірність» та її характеристика пов'язані з виокремленням філологічного змісту цієї категорії. У філологічному значенні закономірність визначається як об'єктивно наявний, постійний взаємозв'язок між предметами, явищами, процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності [56, с. 702]. Крім того, Великий тлумачний словник української мови визначає закономірність як основне положення якої-небудь науки, закон, що відображає причинно-наслідковий зв'язок між явищами [54, с. 394]. Дослідження процесу становлення уявлень про категорію «закономірність» передбачає розгляд особливостей прояву цієї категорії у різноманітних галузях знань – суспільних, технічних та природничих. Це зумовлено тим, що ця категорія відіграє важливу роль у категоріально-понятійних апаратах різноманітних наук та фактично належить до міжгалузевих наукових категорій.

Дослідження загальних закономірностей і тенденцій наукового пізнання як особливої діяльності щодо отримання нових наукових знань, а також дослідження різноманітних уявлень про закономірності у різних сферах наукових знань, забезпечує філософія науки. Окрім того, більш конкретне розуміння про особливості закономірностей певної сфери наукових знань обґрунтовують окремі підрозділи філософії науки – філософія математики, біології, фізики, права тощо. Предметом філософії науки є загальні закономірності і тенденції наукового пізнання як особливої діяльності з вироблення наукових знань, взятих в їх історичному розвитку і розглянутих в історично змінюваному соціокультурному контексті [55, с. 7].

У філософії науки закономірність – це результат діяльності багатьох законів, один з-поміж яких є головним, визначальним для цього процесу. Вона відображає зв'язок між предметами та явищами. Закономірність визначається як об'єктивно наявний, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ [57, с. 127]. Однак, більшість вчених не надають дефініції закономірності та не розкривають ознак цієї категорії в межах філософії науки. Закономірність у сфері наукових знань визначають як об'єктивно наявний, повторюваний, стійкий, істотний

взаємозв'язок групи явищ, що визначає процеси становлення та існування систем, що розвиваються [58, с. 129].

Розглянемо розуміння закономірностей та їх співвідношення із категорією «закон» у політології [59, с. 451]. Закон визначається як необхідні, істотні, стійкі та повторювані взаємовідносини між явищами, спрямованість або хід подій у плині часу. Під законом також розуміють внутрішній істотний зв'язок явищ, що зумовлює їх необхідний розвиток. Закон відображає певний порядок причинно-необхідного і стійкого зв'язку між явищами або властивостями матеріальних об'єктів, істотні відносини, що повторюються, за яких зміна одних явищ викликає певну зміну інших. При цьому обґрунтована точка зору [59, с. 451], відповідно до якої закономірність у політологічному розумінні є регулярною повторюваністю проявів закону.

У економічній науці закономірність – це об'єктивно дійсний, повторюваний, істотний зв'язок явищ природи з громадським життям [60, с. 27]. Між законами й закономірностями відсутня виразна межа, а тому в науковій літературі одні і ті ж відносини розглядаються у різних випадках: то як закони, то як закономірності. Більше того, вирізняють навіть закони-закономірності територіального поділу праці, територіальної комплексності продуктивних сил, територіальної концентрації виробництва тощо. Зазначену ситуацію можливо пояснити тим, що закони поділяються на загальні, притаманні великим групам явищ, і часткові, специфічні. Саме другу групу законів деякі вчені визначають як закономірності. У цій сфері закономірність також сприймають як об'єктивно наявний суттєвий зв'язок явищ і процесів природи і суспільного життя, що повторюється в часі [60, с. 27–28].

Соціальна закономірність визначається як внутрішньо необхідний, сталий і суттєвий взаємозв'язок між соціальними (зокрема економічними) явищами і процесами, що відображає становлення, функціонування, розвиток і відмирання суспільства як цілісної системи або окремих її підсистем [61, с. 512]. Також під соціальною закономірністю розуміється об'єктивно наявний, повторюваний зв'язок соціальних явищ, що відображає виникнення, функціонування і розвиток

суспільства [62, с. 316]. Визначення об'єктивно наявної закономірності може стати першим кроком у науковому дослідженні соціальних явищ, але тільки подальше заглиблення в сутність явищ і процесів, які охоплюються цією закономірністю, може призвести до відкриття закону. У такий спосіб, закономірність визначають емпіричною, конкретно-реальною формою існування соціального закону, що лежить в її основі [62, с. 316–317]. Такий підхід до розуміння «закону» та «закономірності» як наукових категорій відображає їх специфічний взаємозв'язок, характерний для цієї сфери знань. З точки зору теорії організації, закономірності – це об'єктивно наявні стійкі зв'язки між явищами, їх причинами і наслідками [63, с. 85].

У аспекті розуміння закономірностей в контексті рекреаційної географії П. О. Масляк зазначає, що у сучасній науковій літературі відсутня чітка межа між законами і закономірностями [64, с. 41]. Зазвичай ці поняття застосовуються як синоніми і за своєю сутністю відображають необхідні, істотні, стійкі та повторювані взаємовідношення між процесами та явищами у природі і суспільстві. Вчений пропонує вважати законами найзагальніші відношення, притаманні великим групам явищ та процесів. Часткові, або специфічні, закони, характерні для окремих наукових напрямів, пропонується називати закономірностями. У такий спосіб, можливо стверджувати, що рекреаційна географія ґрунтується у своєму розвитку на загальних законах буття, які мають у межах цієї науки свої специфічні вияви, тобто закономірності. У суспільно-географічних науках, до яких належать рекреаційна географія, закономірності не є абсолютно детермінованими і незмінними в просторі та часі [64, с. 41–43]. Незважаючи на те, що закономірності є об'єктивними взаємовідношеннями, які не залежать від суб'єктивної волі людей, їх фактична реалізація в суспільстві можлива лише в процесі людської діяльності у відповідній сфері.

Отже, спільними рисами у зазначених вище підходах до розуміння категорії «закономірність» у різних галузях наукових знань є визначення закономірності як повторюваного відношення (взаємовідношення, зв'язку) явищ та процесів,

характерними ознаками якого є об'єктивність, істинність, сталість, постійність та істотність.

З огляду на подане вище, є всі підстави констатувати *відсутність єдиного розуміння закономірностей та співвідношення закономірностей із законом у різних сферах наукового знання*. У деяких із них надаються галузеві визначення закономірностей, зазвичай, засновані на наукових підходах до цієї категорії у філософії. У інших визначеннях розуміння закономірностей запозичується із загальної філософії або філософії науки та її підгалузей.

Виникає питання доцільності використання філософського розуміння категорії «закономірність» для здійснення наукових досліджень, адже предметно-об'єктна сфера філософії є максимально широкою, внаслідок чого розуміння багатьох понять в межах цієї науки є занадто загальними для застосування у більш спеціальних науках. Окрім того, у літературі обґрунтовані різноманітні погляди щодо визначення закономірностей у філософії, які мають бути досліджені та проаналізовані. Цей фактор суттєво ускладнює запозичення філософського підходу до розуміння категорії закономірностей іншими науками, зокрема, загальною теорією права та держави. Для того, щоб з'ясувати це, доцільно детально проаналізувати розуміння закономірностей у філософії та філософії права.

У загальній філософії в більшості випадків закономірності сприймаються як відносно стійкі та регулярні взаємозв'язки між явищами та об'єктами реальності, що виявляються в процесі змін та розвитку. На розумінні закономірностей відповідних явищ засновані як наукові теорії, так і наукові передбачення. Розрізняють закономірності емпіричні та теоретичні [65, с. 345]. Деякі закономірності являють собою безпосереднє узагальнення низки фактів, отриманих емпіричним шляхом, інші характеризують більш глибоке сприйняття основ досліджуваних процесів, при тому що їх теоретичне відтворення спирається на систему понять високого ступеню загальності.

Варто відзначити, що лише незначна частина публікацій з філософської дисципліни містить дефініції закону та закономірності, надає уявлення про їх

ознаки та характеристики. Проте вчені-філософи часто використовують ці категорії для пояснення складних філософських уявлень, не розкриваючи змісту закону та закономірності та не встановлюючи їх співвідношення. Філософські енциклопедичні довідники також не надають вичерпного пояснення з цього приводу [66, с. 472] або взагалі ігнорують категорію закономірностей. Втім, така ситуація відображає недостатній ступінь наукової розробки цих категорій у філософії та науці загалом.

Необхідно додати, що розповсюдженою є позиція, відповідно до якої філософія як наука вивчає закономірності буття, а предметом філософії визначають найзагальніші закономірності, яким підпорядковується буття, природа, суспільство та мислення людини, процес пізнання [72, с. 22]. Під предметом філософії також розуміють об'єктивний світ у своїх найзагальніших закономірностях, досліджуваний у аспекті суб'єктно-об'єктного взаємовпливу [73, с. 23]. Більшість наук мають власний предмет та методи дослідження, власний рівень узагальнення наукових знань. У літературі зазначається, що філософія має за предмет свого аналізу узагальнення окремо взятих наук, її наукові дослідження пов'язані з більш високим, вторинним рівнем узагальнення, завдання якого – виявити найбільш загальні закономірності і тенденції навколишнього світу [75, с. 19].

З точки зору філософської науки, законом природи та суспільства може бути визнаний об'єктивний, суттєвий, необхідний та тривалий взаємозв'язок між явищами і процесами дійсності, що характеризується повторюваністю за наявності відповідних умов [74, с. 486]. Наприклад, періодичний закон Менделєєва відображає об'єктивно існуючий, необхідний, суттєвий, тривалий та сталий взаємозв'язок, який зумовлює залежність хімічних і фізичних властивостей елементів періодичної таблиці від їх реальної атомної ваги. Тому у такому аспекті закон має всі основні та визначальні характеристики закономірності, що відображає термінологічну неузгодженість цих двох понять.

За сферою дії зазначені закони поділяють на три групи:

1) специфічні закони, що відображають сталі зв'язки в межах однієї сфери знань про всесвіт (наприклад, закони фізики, хімії, механіки);

2) загальні закони, які є спільними для низки природознавчих, технічних чи суспільних наук, наприклад, закон природного добору, закон збереження та перетворення енергії, загально соціальні закони (закономірності);

3) універсальні закони, що визначають найзагальніші, фундаментальні зв'язки між усіма явищами та процесами матеріального та духовного світу, наприклад, закони діалектики [74, с. 486]. Можливо стверджувати, що така класифікація законів за сферою дії за своєю сутністю відображає аналогічні різновиди закономірностей за сферою їх дії.

Крім того, у філософському контексті розповсюдженим є ототожнення категорій закону та закономірності. У енциклопедії епістемології та філософії науки з цього приводу зазначено, що: «закон (закономірність) – об'єктивне, стійке, повторюване і необхідне відношення між предметами (наприклад, закон всесвітнього тяжіння) або ознаками одного предмета (наприклад, закон Бойля-Маріотта). Судження, в якому це відношення описується, називають законом науки. Законом називають також нормативне розпорядження, яке регулює поведінку людей. Терміни «закон» і «закономірність» нерідко вживають як синоніми, наприклад, коли говорять про соціальні закономірності. Закономірністю називають також відповідність емпіричних явищ закону, а закономірними – самі ці емпіричні явища, наприклад, морські припливи, в яких проявляється закон всесвітнього тяжіння» [66, с. 472]. Саме такий неоднозначний виклад розуміння досліджуваних категорій на рівні енциклопедії відображає об'єктивно існуючу відсутність єдиного уявлення про їх співвідношення в межах філософії науки.

Багато науковців взагалі не розрізняють закономірність та закон, або неточно відмежовують їх від суміжних категорій. Особливо специфічними у цьому контексті є погляди вчених радянського періоду. Л. О. Друяновим обґрунтована позиція, згідно з якою закономірність розглядається як «спіймана наукою тенденція в розвитку дійсності, що являє собою прояв закону» [67, с. 10].

На нашу думку, закономірність та тенденція є суттєво різними категоріями. Варто згадати позицію Г. Е. Глезермана, згідно з якою різниця між закономірністю та законом наявна лише у відтинках [68, с. 20]. Також є уявлення, яке передбачає існування у природі об'єктивних закономірностей – стійких, повторюваних зв'язків між предметами та явищами. Проте індивіди пізнають закони – віддзеркалення цих об'єктивних закономірностей у людській свідомості [69, с. 34]. Проте зазначені уявлення вчених потребують модернізації у відповідності до вимог сучасних наукових досліджень та потребують додаткової аргументації.

Закон у філософії визначається як загальний, властивий для всіх явищ певного класу зв'язок. Він не є одиничним та притаманним окремому явищу або процесу [74, с. 485–486]. При цьому закономірні зв'язки відзначаються необхідним характером, а також є усталеними, стійкими та повторюваними. Ця повторюваність проявляється завжди і у будь-якій ситуації за наявності відповідних умов, що спричиняють реалізацію закономірності.

Свого часу Ш. Л. Монтеск'є зазначав [76, с. 163], що закони в найширшому, філософському розумінні цієї категорії виявляються необхідними взаємовідносинами, які впливають з природи речей навколишнього світу. В такому аспекті все, що об'єктивно існує, має свої власні закони. Слід зазначити, що ця позиція була доповнена через століття Г. Спенсером, який визначав об'єктивний закон як однаковість, повторюваність взаємовідносин між явищами і процесами [77, с. 624]. У такий спосіб, вчений поєднав дві найфундаментальніші ознаки закономірності (закону у філософському розумінні): повторюваність та необхідний зв'язок, взаємовідношення фактів і явищ.

У зв'язку з цим, необхідно уточнити, що в межах категоріального апарату філософської науки усталеною є парна категорія необхідність–випадковість, за допомогою якої характеризують відповідно закономірні та незакономірні явища. Необхідність відображає закономірний, необхідний зв'язок та у багатьох наукових ситуаціях за своєю сутністю ототожнюється із закономірністю. Зазначається, що необхідність визначає наявність внутрішньої закономірності у взаємозв'язках між явищами та процесами. Необхідністю визнають те, що

неодмінно має статися у певний спосіб за настання відповідних умов [74, с. 552]. Також необхідністю є сталий, істотний зв'язок явищ, процесів та об'єктів дійсності, що зумовлюється їх попереднім розвитком. Необхідне впливає із сутності речей і за настання відповідних умов повинно обов'язково статись.

Щодо співвідношення закономірності та закону, існує й альтернативна науково обґрунтована позиція, відповідно до якої закономірність буде більш широким поняттям відносно закону. З цього приводу С. І. Гончарук зазначає, що поняття закономірності відображає стійкі тенденції процесів, що розвиваються, їх суттєві сторони. Закономірністю є дія закону у всьому різноманітті його форм [70, с. 91]. Вчений наголошує на тому, що поняття закономірності є дещо ширшим за обсягом і менш жорстким за змістом [71, с. 172].

Є. А. Подольська зазначає, що у філософії розрізняють динамічні та статистичні закономірності [74, с. 554]. Під динамічними закономірностями вчена розуміє форму необхідного зв'язку, який характеризується однозначним взаємовідношенням причинно-наслідкового зв'язку. Наприклад, знання початого стану певної системи надає можливість точно спрогнозувати її майбутній розвиток. Передбачення явищ сонячного і місячного затемнень ґрунтуються на практичному застосуванні динамічних закономірностей руху небесних тіл. На відміну від динамічної, статистична закономірність визначається як діалектична єдність необхідних та випадкових ознак.

На думку М. М. Вовченка, у філософській літературі поняття закономірності пов'язується з поняттям закону, зміст якого виражає закономірність [78, с. 231–232]. При цьому зв'язок цих двох явищ і відповідних їм понять має різні обґрунтування у науці. Зазвичай, у літературі акцентують увагу на відмінності цих понять за обсягом, змістом, формами прояву, наслідками та іншими характеристиками. Загалом уявлення про закономірності визначаються поняттям закону як суттєвого, стійкого, загального, необхідного та повторюваного зв'язку явищ [79, с. 41]. На думку вченого, відмінності між зазначеними категоріями зумовлені тим, що закон у будь-якому випадку виражає зв'язок, тоді як закономірність відображає декілька зв'язків та відношень, до того

ж вона характеризується меншим в порівнянні з законом ступенем міцності зв'язку та повторюваності явищ. В окремій закономірності домінує ймовірність, можливість, що переходить в дійсність винятково за наявності або відсутності певних умов середовища та засобів її реалізації.

У зв'язку з цим, М. М. Вовченко приходить до висновку, що так як закон є виразом стійкої об'єктивної необхідності у взаємозв'язках між явищами, то закономірність може бути визначена як домінуюча тенденція розвитку, в прояві якої значну роль відіграє суб'єктивний фактор, зокрема людська діяльність [78, с. 231–232]. Вчений аргументує це однією з тез класичної матеріалістичної діалектики про те, що суб'єктивний фактор тільки в тому випадку здатний відігравати роль вирішальної умови в перетворенні можливості в дійсність, коли він вірно відображає об'єктивні тенденції, закономірності суспільного розвитку та співвідношення об'єктивних сил [80, с. 41]. Однак, зазначена аргументація є недостатньою, вона базується на специфічних положеннях та уявленні про ототожнення філософських категорій закону та закономірності. Крім того, визначення закономірності за допомогою поняття «тенденція» не є коректним, адже це дві різні за своєю сутністю категорії.

Важливого значення у контексті дослідження філософського виміру категорії «закономірність» набувають ідеї відомого філософа К. Поппера. На загальнофілософському рівні вчений використовує поняття «універсальний закон», яке змістовно відображає закономірність у філософському сприйнятті цієї категорії. Вчений аргументовано критикує доцільність використання цієї категорії у наукових цілях. На думку К. Поппера, універсальними законами є твердження, що належать до всіх процесів певного роду. Незважаючи на відсутність причин заперечувати, що одиничне спостереження може дати можливість науковцю сформулювати універсальний закон і що цей закон навіть може відображати істину, очевидно, що будь-який закон, як би він не був сформульований, повинен бути практично перевірений, щоб по-справжньому увійти в науку. Але важко перевірити універсальну гіпотезу, або знайти закон природи, прийнятний для науки, якщо вчений обмежений наглядом одного унікального процесу. В цьому

випадку, складно також передбачити майбутній хід процесу [81, с. 31]. Вчений додає, що універсальні закони у багатьох випадках мають настільки тривіальний характер, що, зазвичай, сприймаються людиною як щось само собою зрозуміле [82, с. 303].

Суттєво відрізняється від інших позиція І. Л. Честнова, який досліджує та обґрунтовує посткласичний вимір категорії закономірностей [83, с. 472–489]. Вчений стверджує, що об'єктивність і універсальність, пізнаваність і раціональність світу замінюється в посткласичній науці інтерсуб'єктивізмом, контекстуальністю або «м'яким» релятивізмом, відносною пізнаваністю та конструюванням буття, в якому безпосередньо існує людина.

У зв'язку з цим, закономірності, зокрема в межах посткласичної соціогуманітарної науки, з «стійких і регулярних взаємозв'язків між явищами і об'єктами реальності, що виявляються в процесах їх зміни і розвитку» [84, с. 38], мають бути трансформовані в імовірнісні, контекстуально, а саме історично та соціокультурно зумовлені, інтерсуб'єктивні, реалізовані внаслідок людської діяльності тенденції, взаємопов'язані і взаємозумовлені з іншими соціальними (економічними, політичними, культурними та ін.) і психічними тенденціями.

У такий спосіб, учений в межах посткласичної науки, зокрема філософії та юриспруденції, пропонує не відмову від категорії «закономірність», а суттєву трансформацію її розуміння на основі нових соціокультурних умов та нової картини світу [83, с. 478]. Такий підхід до категорії закономірностей є ґрунтовним та прогресивним, проте він потребує більш детальної наукової розробки та адаптації для використання в межах сучасної філософії права. Крім того, визначення закономірності за допомогою категорії «тенденція» не є коректним та має бути науково обґрунтовано.

У філософській літературі зазначається, що закономірність не тотожна причинності і що існує значна кількість непричинних законів [67, с. 30]. Однак це твердження не спростовує того факту, що будь-яка закономірність має власну причину, так як інше означало б, що закономірності виключені з загальної системи причинно-наслідкових зв'язків. Що стосується законів природи, то для

них пошук цієї причини у багатьох випадках надзвичайно ускладнений та іноді є майже неможливим. У випадку із суспільними та державно-правовими закономірностями, подібні труднощі можливо подолати.

Наявні підстави дозволяють стверджувати, що без логічного пояснення взагалі немає самої закономірності, тобто повторюваність фактів, яку не вдається пояснити, закономірністю вважатися не може [67, с. 30]. Однак, за відсутності пояснення, не може бути впевненості в тому, що наукою досліджується саме закономірність, а не випадковий збіг обставин або наслідок суб'єктивного наміру. Крім того, в такому випадку неможливо з'ясувати механізм дії закономірності, і як наслідок, достовірно встановити її зміст. У класичній філософії наявні різноманітні позиції щодо змістовного розуміння закономірностей: закономірність – це єдність законів певної області [87, с. 59], універсальний світовий зв'язок законів [88, с. 143], спільна дія законів конкретної сфери явищ [89, с. 25].

Відомо, що у історичному аспекті наукова діяльність людини передусім ґрунтувалася на уявленнях про деякі повторюваності. У зв'язку з цим, обґрунтована позиція, відповідно до якої повторювані відносини, зв'язки між явищами у філософії, зазвичай, називаються закономірностями [85, с. 49]. В. В. Ільїн та О. В. Машенцев наголошують на відмінностях між двома основними типами закономірностей: динамічними та статистичними. Динамічна закономірність є формою зв'язку між явищами, за якої попередній стан об'єкта однозначно визначає подальший стан. Статистичною закономірністю є певна повторюваність в поведінці не кожного окремо досліджуваного об'єкта, а їх низки, групи подібних явищ. Закономірність як повторюване відношення між явищами та процесами належить до атрибуту явища, а не його сутності.

При цьому, на думку зазначених вчених, законом з філософської точки зору є об'єктивний, суттєвий, необхідний та повторюваний зв'язок (взаємовідношення), що визначає закономірність в сфері певних явищ та процесів. Під ознакою істотності розуміється таке відношення, яке внутрішньо детермінує повторюваність у відповідній сфері. Необхідність закону полягає в тому, що за

наявності конкретних умов, він визначає порядок, структуру, зв'язок явищ, сталість процесів, регулярність їх реалізації та їх повторюваність у відносно схожих умовах [85, с. 49]. Така позиція є достатньо ґрунтовною та лаконічною для її використання при формуванні уявлень щодо співвідношення закону та закономірності у філософській науці.

У такий спосіб, на підставі здійсненого аналізу позицій учених, можна констатувати *відсутність єдиного уявлення про поняття закономірності у філософії та філософії права*. Більше того, вчені по-різному визначають сутність та основні риси закономірності. З огляду на розглянуті вище позиції філософів, закономірність ототожнюється з категорією «закон» або майже не відрізняється від неї. Питання співвідношення закону та закономірності як філософсько-правових категорій залишається малодослідженим у сучасній науковій літературі. У зв'язку з цим, виникає потреба аналізу наявних уявлень про закономірності, обґрунтованих у філософії права та загальнотеоретичній науці для визначення суттєвих відмінностей у сприйнятті цієї категорії.

Починаючи з радянських часів і до сьогодення у загальній теорії права державно-правові закономірності, на думку низки вчених, визначаються як фундаментальна категорія, яка детермінує предмет загальнотеоретичної науки. Водночас, як і у філософії, вчені-теоретики права визнають важливу роль, яку відіграють закономірності в межах загальної теорії права та держави [2, с. 572–573], але не надають їм ґрунтовної характеристики, не здійснюють аналізу цієї категорії та не визначають її співвідношення із суміжними науковими поняттями.

Цю ситуацію констатує М. М. Воппенко, акцентуючи увагу на тому, що майже у всіх підручниках з теорії держави і права особливості закономірностей, які визначають існування та динаміку державно-правової дійсності, розглядаються на поверхневому рівні та переважно тільки при визначенні предмета правової науки і, зокрема, загальної теорії держави і права. При цьому більшість авторів відповідних частин підручників обмежуються констатацією того, що предмет теорії держави і права складають основні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права в людському суспільстві.

Однак, після цього вчені не розкривають природу, класифікацію та форми реалізації цих закономірностей у суспільстві [78, с. 229–238].

Така ситуація може бути зумовлена декількома чинниками.

1) починаючи з *I етапу формування уявлень про предмет загальнотеоретичної науки* (30–50-ті роки XX ст.), у наукових публікаціях вчені-теоретики відносять державно-правові закономірності до предмету загальної теорії держави та права, але не розкривають змісту цієї категорії. Це спричинило аналогічне ставлення до закономірностей і у наступних поколіннях науковців, які орієнтувалися у своїх роботах на доробки основоположників загальної теорії права;

2) неточність формулювання категорії закономірностей у філософії та відсутність єдиної позиції вчених щодо співвідношення закономірностей та закону у різних галузях знань спричиняють вплив на наукові доробки з теорії права, адже загальнотеоретична наука має фундаментальні зв'язки з іншими суспільними науками на рівні категоріального апарату;

3) кожен історичний період характеризується специфікою можливих негативних наслідків для вчених-теоретиків за некоректне уточнення фундаментальної категорії закономірностей. Окрім того, наукове дослідження закономірностей завжди має багато перешкод гносеологічного характеру, спричинених специфічністю та високою абстрактністю досліджуваного явища.

За радянських часів проблема визначення державно-правових закономірностей у аспекті формування соціалістичної держави мала виняткову політико-ідеологічну гостроту. Для вченого виокремлення і визнання певної закономірності розвитку держави і права, особливо негативної, могло спричинити вагомі негативні персональні наслідки [78, с. 229–230]. В період Хрущовської «відлиги» вчені з обережністю здійснювали науковий аналіз державно-правових закономірностей у зв'язку з ідеологічним впливом, обмеженістю доступної методології науки та можливою критикою з боку радянського наукового співтовариства. У сучасній теорії права категорія закономірностей може бути досліджена на належному рівні з дотриманням усіх необхідних наукових вимог,

але наявна література з цього приводу може бути недостатньою для обґрунтування нових уявлень про закономірності, що, безперечно, може застерігати вчених-теоретиків від детального дослідження категорії державно-правових закономірностей.

Натомість, певний рівень наукової розробки правових закономірностей у вітчизняній теорії права та держави об'єктивно існує. Державно-правові закономірності в узагальненому вигляді можуть бути визначені як об'єктивно наявні, можливі для пізнання загальні правила, за якими відбуваються формування, розвиток і функціонування державно-правових явищ [1, с. 20].

С. Г. Дробязко з цього приводу зазначає, що закономірність як філософська категорія, є необхідним співвідношенням, яке сформовано стійко повторюваними зв'язками між сутностями. В явищах та процесах природи за стабільних умов закономірності виявляються жорстко, з «залізною» необхідністю, як день змінюється ніччю, весна – літом тощо. Проте в суспільстві, у зв'язку з свідомою та активною поведінкою людей, яка сприяє динамічності соціальних умов, дія об'єктивних законів виявляється не так жорстко, як у природі, та вони можуть бути сприйняті як відносно стійкі тенденції. Закономірності держави та права являють собою об'єктивно зумовлені та об'єктивно необхідні, відносно стійкі тенденції, які є результатом прояву повторюваних зв'язків між сутностями [86, с. 57].

Дослідження обґрунтованих у юридичній літературі позицій вчених дає можливість констатувати розповсюдженість специфічного уявлення про закономірності у сфері юридичної науки, яке полягає у тому, що категорія «закономірність» належить до сфери категоріально-понятійного апарату філософії, а не юриспруденції, внаслідок чого ця категорія не відзначається спеціально-юридичним характером. У зв'язку з цим, для забезпечення потреб юридичної науки загалом та теорії права, зокрема, не виникає необхідності наукового обґрунтування та формулювання юридичної дефініції закономірностей. Натомість використання загальнофілософського розуміння категорії «закономірність» є можливим та практикується вченими-теоретиками.

З огляду на розглянуті позиції філософів, можливо стверджувати, що у філософії до змісту категорії «закон» включаються також природні закони, які функціонують зовсім не так, як державно-правові закономірності. *У зв'язку з цим, логічна можливість використання загально-філософського розуміння закономірності у контексті дослідження державно-правових явищ відсутня.* Розуміння державно-правової закономірності як загальнофілософської закономірності є неточним та змістовно хибним. Більше того, це викликає фундаментальну колізію між співвідношенням юридичних та філософських понять «закон» та «закономірність», адже закон у філософії змістовно відрізняється від правового, позитивного закону як акту законодавчої діяльності.

У межах філософії права, важливого значення набуває аксіологічний аспект закономірностей та їх взаємозв'язок з правовою дійсністю. Водночас, призначення закономірностей та їх взаємозв'язок з соціальною детермінованістю права залишається недослідженим [90, с. 125–127]. Тому у цьому контексті необхідно з'ясувати аспекти взаємозв'язку закономірностей з людською природою права та філософсько-правовим виміром права як соціального явища.

По-перше, державно-правові закономірності – це надбання людини. Виникнення, існування та розвиток закономірностей, пов'язаних з людською діяльністю, вдосконаленням суспільства та права як засобу його регуляції.

По-друге, характерною рисою закономірностей є їх еволюційний характер. Правові закономірності є динамічними, вони постійно розвиваються, що зумовлено зв'язком державно-правових явищ із суспільним розвитком. Крім того, еволюційний характер є рисою людини як біологічного виду. Закономірності характеризують становлення уявлень про принцип верховенства прав людини.

По-третє, закономірності відображають динаміку відношення суспільства до людини. Зміна ставлення суспільства до людських свобод та цінностей знаходить своє відображення у правових закономірностях [90, с. 125]. Доцільно зазначити, що формування ґрунтового уявлення про природу закономірностей та їх соціальне призначення є необхідним для наукової характеристики закономірностей як філософсько-правової категорії.

У літературі наявна позиція, відповідно до якої дефініція «закономірності» належить до сфери філософії, а не юриспруденції, адже закономірність є однією з фундаментальних філософських категорій. У зв'язку з цим, прихильники цієї точки зору вважають, що для досліджень в межах теорії права та держави достатньо запозичити філософське розуміння категорії «закономірність». Таке запозичення, тобто використання зазначеної категорії в наявному, обґрунтованому філософською наукою вигляді, відкинуло б необхідність формулювання спеціально-юридичного розуміння категорії закономірностей.

Втім, *використання загальнофілософського розуміння категорії «закономірність» у сфері теорії права не є можливим.* Теорія права повинна обґрунтувати власну дефініцію державно-правових закономірностей, яка відображає специфіку предметного поля загальнотеоретичної науки. Аргументами на користь зазначеної тези є безліч факторів. Насамперед, предметно-об'єктна сфера юриспруденції набагато вужча, ніж у філософської науки. Філософія узагальнює набагато ширше коло явищ, у зв'язку з чим її категорії виявляються занадто широкими для використання в юриспруденції. Категорія «закон» у її філософському сприйнятті змістовно включає в себе також і закони природи, які фундаментально відрізняються від закономірностей державно-правових явищ.

Філософські категорії мають узагальнюючий характер і не відображають багатьох важливих особливостей більш вузьких категорій, які вони опосередковують. Тому повна заміна широкої за змістом філософської категорії «закономірність» на теоретико-правову категорію закономірності не є можливою. Визначати та сприймати державно-правову закономірність так само, як закономірність, взагалі було б щонайменше нелогічно.

Крім того, використовувати філософське розуміння певної категорії у інших науках можливо лише у тому випадку, коли в межах філософії існує таке розуміння цієї категорії, яке є стійким, загальним та достатньо розробленим. Філософська категорія «закономірність» об'єктивно не належить до тих категорій, розуміння яких відповідає таким вимогам. У деяких наукових сферах

обґрунтовуються галузеві визначення закономірностей, зазвичай, засновані на наукових підходах щодо цієї категорії у філософії. У інших – визначення запозичується із загальної філософії або філософії науки та її підгалузей. Проблема полягає в тому, чи доцільним є таке запозичення у контексті наукових досліджень, адже предметно-об’єктна сфера філософії є максимально широкою, внаслідок чого низка понять є занадто загальними для використання у більш спеціальних науках.

Проте, повністю відкидати філософське розуміння категорії закономірностей у контексті юридичної науки не варто. Філософські уявлення про закономірності мають важливе значення у аспекті дослідження закономірностей філософією права. Крім того, ці уявлення можуть бути використані для світоглядної характеристики державно-правових закономірностей в межах загальнотеоретичної науки. Спеціально-юридичне розуміння закономірностей має бути засноване на збагаченні філософського уявлення про закономірності та чітко відмежоване від суміжних категорій, зокрема від категорії закону.

У цьому контексті необхідно наголосити на основних відмінностях між суспільними, зокрема, державно-правовими закономірностями та закономірностями природи, філософськими законами. З цього приводу О. Г. Спиркін зазначає, що між цими категоріями є спільні елементи, адже всі вони відповідають суттєвим характеристикам філософського поняття закону, тобто розкривають необхідне, істотне в явищах та процесах [91, с. 502–503]. На думку філософа, суспільні закономірності, до яких належать закономірності у праві як суспільному явищі, відрізняються від загальних законів (закономірностей) природи такими ознаками:

- 1) суспільні закономірності виникли разом з виникненням суспільства, що зумовлює їх відносно тимчасовий характер у порівнянні із закономірностями природи. Така характеристика є ґрунтовною, адже, незважаючи на сталість та постійність закономірного зв’язку, факт існування суспільства не є вічним. У

зв'язку з цим, логічно припустити, що при зникненні відповідного суспільства, об'єктивно зникають і пов'язані з ним державно-правові закономірності;

2) філософські закономірності реалізуються самі собою за настання відповідних умов зовнішнього світу, тоді як для практичного прояву суспільної закономірності необхідною умовою виступає активна людська діяльність та поведінка. У цьому аспекті Ш. Л. Монтеск'є акцентував увагу на тому, що державно-правові закономірності повинні відповідати таким умовам, як фізичні властивості конкретної країни, її клімат, продуктивність ґрунту, географічне положення, обсяг території, особливості життя її населення – землеробів, мисливців і пастухів, ступінь свободи людини, що допускається внутрішньою організацією держави, релігія населення, його схильності, багатства, чисельності, особливості торгівлі та звичаїв [76, с. 168]. Крім того, вони також детермінуються внутрішнім взаємозв'язком між собою та обставинами історичного розвитку суспільного устрою;

3) суспільні закономірності мають комплексний характер, пов'язаний з високим рівнем організації соціуму. Людське суспільство саморегулюється не з такою досконалістю та точністю, як фізичний світ. Хоча у суспільства і є свої специфічні закони, воно не дотримується їх з тією неухильністю, з якою фізичний світ дотримується своїх законів;

4) дослідники суспільних закономірностей мають справу з тим, що вже сталося, і не можуть знати, як багато реальних можливостей не було реалізовано. Формується уявлення, що якщо саме ця подія відбулася, то це закономірно. Наука не досліджує поодинокі випадковості. У фізичному світі та природі закономірністю вважається те, що постійно те необхідно повторюється. У контексті цього, слід згадати критичні погляди щодо виявлення реальних закономірностей К. Поппера [81, с. 31; 82, с. 303];

5) існує позиція, відповідно до якої у суспільному житті та розвитку переважають статистичні закономірності, вважається, що у історичних подіях дуже багато фактів сформовані внаслідок випадковості [91, с. 503]. На нашу

думку, зазначене дозволяє чітко відмежувати суспільні та природні закономірності та сформулювати про них науково обґрунтоване уявлення.

Підсумовуючи здійснений у підрозділі аналіз, важливо зазначити те, що еволюція становлення закономірностей як філософсько-правової категорії має свої витoki ще з часів діяльності античних філософів і триває дотепер. У зв'язку з цим, важливого значення набуває співвідношення досліджуваної категорії з іншими поняттями, її розуміння у різних галузях, спроби адаптації та запозичення загальних підходів у більш спеціалізованих сферах. Внаслідок здійсненого аналізу, можливо стверджувати, що у філософії та філософії права відсутнє єдине розуміння закономірностей. Використання загальнофілософського підходу до розуміння закономірностей є неприйнятним для сфери держави і права, тому необхідним є зосередження на формуванні спеціально-юридичного поняття державно-правових закономірностей.

1.3 Методологічна основа дослідження державно-правових закономірностей

Наукове дослідження є основною формою функціонування і розвитку науки у будь-якій її галузі. Не є винятком і юриспруденція, в межах якої наукове дослідження передбачає вивчення державно-правових явищ і процесів, аналіз факторів та чинників, що впливають на ці явища і процеси, а також з'ясування взаємодії між ними з метою отримання наукових знань та обґрунтування гіпотез і теорій. Найбільш вагомими ознаками науки є спрямованість на отримання предметного та об'єктивного знання про світ та на зростання цього знання [92, с. 241–242]. Самостійність будь-якого наукового дослідження зумовлюється наявністю чітко визначеного об'єкта, предмета, мети та завдань. Крім цього, дослідження характеризується фундаментальною основою наукового пізнання, яку складають наукові методи та методологія, методологічна основа дослідження.

Для юридичної науки властивий постійний розвиток уявлень про методи та методологію дослідження державно-правових явищ, що супроводжується відсутністю єдності поглядів на сутнісні проблеми цієї сфери, пов'язані із визначенням методу та методології, їх співвідношенням. Плюралізм поглядів учених зумовлений низкою факторів, зокрема відсутністю досліджень проблем методології на початку радянського періоду розвитку вітчизняної юридичної науки. Характеризуючи причини існуючого плюралізму, Г. О. Дубов зазначає, що наявність багатьох підходів до визначення поняття методології із широким діапазоном змістів – від пізнавального засобу до філософії або науки загалом – зумовлена системоутворюючою роллю, яку відіграють методи пізнання в існуванні всієї системи теоретичного знання та її зв'язках із досліджуваною дійсністю. Важливою в контексті цього визнано їх структурну та функціональну пов'язаність із усіма компонентами основ науки, які є підставами будь-якого пізнання [93, с. 8].

Метою цього підрозділу є:

– *обґрунтування складових елементів методологічної основи дослідження державно-правових закономірностей;*

– з'ясування особливостей застосування методів, методологічних підходів та принципів наукового пізнання в процесі отримання об'єктивних знань про ці закономірності.

Обґрунтування методологічної основи дослідження закономірностей у праві пов'язується із необхідністю з'ясування наукових підходів до розуміння поняття «метод», «методологія» та «методологічна основа». Споріднене з науковим методом поняття «метод» походить від давньогрецького слова μέθοδος і буквально перекладається як шлях за чим-небудь (лат. methōdus – спосіб пізнання) [94, с. 15] та, зазвичай, визначається філософами як засіб, прийом, операція із практичного та теоретичного освоєння дійсності [95, с. 364], спосіб діяльності, спрямований на досягнення певної практичної або теоретичної цілі [96, с. 4]; правило, що керує діяльністю [97, с. 127]; прийом і принцип, що регулює практичну та пізнавальну діяльність людей [94, с. 17]; система операцій прийомів та процедур [98, с. 13; 47, с. 12].

Філологічне розуміння категорії «метод» пов'язується з його аналізом як способом пізнання явищ природи та суспільного життя; прийомом або системи прийомів, що застосовуються в якій-небудь галузі діяльності [99, с. 177]. Саме філософські та філологічні підходи до розуміння категорії «метод» покладені в основу юридичного розуміння методу. В більшості випадків метод ототожнюють із прийомами, способами та засобами наукового пізнання [100, с. 155]. Л. А. Луць визначає метод загальної теорії держави і права дещо ототожнюючи спосіб та прийом наукового пізнання. Вчена вважає, що методом є спосіб пізнання державно-правових явищ, що складається із системи прийомів, за допомогою яких виявляються загальні закономірності їх виникнення, функціонування та розвитку [40, с. 9].

О. Ф. Скакун стверджує, що метод є сукупністю логічних прийомів і конкретних засобів пізнання загальних і основних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права [101, с. 86]. А. Д. Машков зазначає, що в юридичній літературі домінує точка зору, згідно з якою метод юридичної науки – це прийом чи спосіб вивчення держави і права. Аналізуючи наявні

тлумачення поняття «метод», важко однозначно констатувати, що вони не правильні, однак і не можемо визнати їх як достатньо чіткі. Поняття, яке визначається у межах зазначених підходів та точок зору аналогічних цим, не має необхідної повноти та науковості. Складно, а точніше майже неможливо намагатися дати визначення поняттю «метод» (у межах наукової дефініції) раніше, ніж буде з'ясовано, чим відрізняються поняття, що його складають, тобто як співвідносяться поняття «метод», «прийом», «спосіб», «засіб» та «методика» між собою та, відповідно, який зміст останніх чотирьох понять [102, с. 276].

З'ясування співвідношення згаданих понять знаходимо у дисертаційному дослідженні Г. О. Дубова. Вчений вважає, що засіб – це інструментарій, за допомогою якого здійснюється пізнання чи практична дія, тобто матеріальні чи нематеріальні об'єкти чи явища, що дають можливість реалізувати прийом. Спосіб – це послідовність здійснення діяльності, її процедура, процес реалізації певного прийому, методу, методики. Прийом – окремий, відносно нескладний спосіб діяльності, поєднання засобів, що відбувається в ході її здійснення. Методика – сукупність методів в їх конкретній співвідносності для вирішення тієї або іншої проблеми [103, с. 13]. Досить поширеним є визначення методу юридичної науки через правове регулювання. Ю. С. Шемшученко визначає цей метод як спосіб впливу юридичних норм на суспільні відносини. [104, с. 617].

Співвідношення понять «метод» і «методика» близькі за змістом. Однак, якщо намагатися їх розмежувати, то необхідно зазначити, що поняття «методика» є більш насиченим за обсягом. Методика – це декілька наукових методів, які в певному випадку використовуються в процесі пізнання певного об'єкта як єдине ціле, доповнюючи один одного. Це дає підставу стверджувати, що в більшості випадків використання понять «метод» і «методика» як синонімів є доволі обґрунтованим [102, с. 281].

З огляду на зазначене, правомірним є висновок про те, що метод наукового пізнання (науковий метод) визначається в інструментальному та нормативному аспектах або ж у їх поєднанні. В інструментальному аспекті під науковим методом розуміють прийом, спосіб, засіб пізнання, який забезпечує отримання

нових знань, нових фактів, відкриття нових законів і категорій, формулювання нових принципів і постулатів, вдосконалення наукової теорії і вироблення обґрунтованих практичних рекомендацій [105, с. 6]. В нормативному – як систему регулятивних принципів і прийомів, за допомогою яких досягається об'єктивне пізнання дійсності [106, с. 13]. Синтез наведених підходів здійснюється, здебільшого, шляхом їх механічного об'єднання [103, с. 12–13].

Важливим є уточнення співвідношення поняття «метод» та «науковий метод». Г. О. Дубов вважає, що для наукового методу характерні так само, як і для всіх інших методів, інструментальний та нормативний аспекти із особливостями, зумовленими його спрямованістю на отримання предметного та об'єктивного знання про світ та на зростання цього знання, тобто специфікою наукового пізнання. Вчений визначає поняття методу наукового пізнання як спеціально обґрунтованого прийому застосування засобів наукового пізнання, що здійснюється у процесі реалізації пізнавальної процедури, із метою отримання нових знань [103, с. 14].

Проаналізувавши одиничні терміни, можливо розпочати з'ясування родових понять. Саме таке значення мають поняття «методологія» та «методологія юридичної науки», аналіз яких буде неповним без уточнення їх співвідношення з поняттями «метод», «метод наукового пізнання» «методологічна основа» та іншими суміжними категоріями. О. Ф. Скакун зазначає, що методологія теорії держави і права є системою загальних підходів, принципів, методів, способів і засобів пізнання права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їхнього застосування за допомогою сукупності юридичних понять і категорій, а також вчення про теоретичні основи їхнього пізнавального використання [107, с. 8].

Методологією юридичної науки (правовою методологією) є сукупність світоглядних, загальнотеоретичних вихідних положень, котрими користується правова наука при вивченні та аналізі різних сторін юридичної реальності [108, с. 149]. На думку С. С. Сливки, під методологією слід розуміти набуті установки, сформовані погляди, певну точку зору і взагалі світогляд, який можна реалізувати

за допомогою певних методів, підходів та засобів [109, с. 62–63].

А. Д. Машков наголошує на складному характері методології, виокремлюючи цю категорію:

– в онтологічному розумінні – як систему методологічних принципів, прийомів, способів, засобів, методів та методик наукового пізнання, яка використовується для отримання даних у ході дослідження виділеного об'єкта (предмета);

– у гносеологічному розумінні – як науку про методологічні принципи, прийоми, способи, засоби, методи та методики наукового пізнання [102, с. 287].

Розглядаючи поняття методології в контексті юридичної науки, вчений характеризує її:

– в онтологічному розумінні – як систему методологічних принципів, прийомів, способів, засобів, методів та методик наукового пізнання, яка використовується для отримання даних в процесі дослідження державно-правової дійсності у контексті завдань юридичної практики;

– у гносеологічному розумінні – як науку про методологічні принципи, прийоми, способи, засоби, методи та методики наукового пізнання, що використовуються у юриспруденції [102, с. 287].

Наведене визначення узгоджується з характеристикою методології юридичної науки, що домінує в юридичній літературі. Для того, щоб в цьому впевнитись, достатнім є ознайомлення з обґрунтованими визначеннями методології, які знаходимо у відповідних науково-навчальних виданнях. П. М. Рабінович визначає методологію юридичної науки як систему підходів, методів та способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ [104, с. 618].

В. В. Дудченко характеризує цю категорію як систему концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціальних методів та способів дослідження предмета, а також знання про закономірності їх застосування [110, с. 88].

А. М. Кучук ототожнює методологію теорії держави і права та методологічну основу дослідження, вважаючи, що методологія є системою принципів, підходів

та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права [111, с. 21].

Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення методології правознавства як, по-перше, системи методів, способів та засобів наукового дослідження та, по-друге, вчення про їх використання при дослідженні державно-правових явищ [112, с. 358]. Об'єктивність, всебічність та повнота наукового пізнання забезпечуються лише за умови застосування методологічної основи пізнання, що об'єднує такі методологічні засоби, як наукові підходи, система методів та принципів наукового пізнання.

У літературі поняття «методологічна основа» у багатьох випадках застосовується як синонім понять «методологія» та «метод». Інколи мається на увазі локальна методологія, або сукупність методів, застосовуваних при дослідженні певної сфери. Тому здійснювати наукове дослідження державно-правових закономірностей варто винятково з використанням специфічної методологічної основи дослідження закономірностей у праві. Вищезазначене відображає плюралізм поглядів науковців щодо цієї сфери, тому в межах цього дослідження, доцільно розглянути докладніше методологічну основу дослідження правових закономірностей. Специфіка дослідження закономірностей у праві дає змогу констатувати, що дослідження закономірностей є складним міжгалузевим процесом, який має здійснюватися на чітко визначеній методологічній основі, яка має відповідати встановленим вимогам та внаслідок використання якої в процесі наукових розробок може бути отримане наукове знання, придатне для подальших досліджень.

Перейдемо до з'ясування методологічної основи дослідження закономірностей у праві та її характерних рис. З огляду на зазначене вище, під *методологічною основою дослідження державно-правових закономірностей* варто розуміти *систему філософських підходів, філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів та принципів наукового пізнання державно-правових явищ, застосування якої забезпечує об'єктивний аналіз державно-правових закономірностей та отримання наукових знань у сфері*

дослідження закономірностей права та держави.

Структурними елементами методологічної основи дослідження закономірностей у праві можливо вважати:

- філософські підходи до наукового дослідження правових закономірностей;
- філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи пізнання, що забезпечують об'єктивні знання про закономірності;
- принципи наукового пізнання, що застосовуються для дослідження закономірностей у праві [113, 43–44].

Розглянемо детальніше структурні елементи зазначеної методологічної основи. З-поміж філософських підходів до наукового дослідження, за допомогою яких можливе пізнання правових закономірностей, варто відзначити, зокрема, герменевтичний, антропологічний, комунікативний та аксіологічний [114, с. 11–14].

Герменевтика (грецьк. *пояснюю, тлумачу*) – напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. В античності герменевтикою називалося мистецтво роз'яснення перекладу, тлумачення. Свою назву цей вид діяльності отримав від грецького бога Гермеса, в обов'язки якого входило роз'яснення простим смертним волі богів. У християнських письменників герменевтика розумілася як мистецтво тлумачення Біблії.

У межах герменевтики був розроблений герменевтичний підхід, який базується на уявленнях про універсальність мовних (а в ширшому значенні – знакових) структур [115, с. 314]. За герменевтичного підходу розуміння тексту передбачає розкриття його смислів, які не виражені експліцитно, та рух від розуміння частин до прогнозування змісту цілого і навпаки – від розуміння цілого до усвідомлення змісту частин [116, с. 371; 57 с. 142].

Герменевтичний філософський підхід у правовій сфері ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення й інтерпретації юридичних та наукових текстів, що можуть мати форму як нормативно-правових, так і інших

правових документів, а також наукових монографій і інших письмових праць учених. Цей підхід, як домінуючий, властивий аналітичній юриспруденції [117, с. 357].

Тлумачення як термін є багатозначним. Зазвичай, під тлумаченням розуміється будь-який пізнавальний процес, спрямований на пояснення певних явищ та процесів. Тлумачення державно-правових явищ, зокрема правових закономірностей, є одним з видів пізнання, тобто складного процесу розумової діяльності, в результаті якого відбувається перехід від незнання до знання, відтворюється дійсна, істинна картина об'єктивного світу. Більшість вчених визначають тлумачення державно-правових явищ як необхідний елемент правореалізаційного процесу, складну і багатогранну діяльність різних суб'єктів, націлену на пізнання і роз'яснення правових норм, наукових праць учених, правозастосовних актів, договорів тощо.

У такий спосіб, використання герменевтичного філософського підходу при дослідженні правових закономірностей дає змогу тлумачити та інтерпретувати, розкривати зміст та аналізувати різноманітні наукові праці, тексти нормативних актів та інші тексти, що містять корисну інформацію про державно-правові явища. Саме завдяки цьому підходу є можливість аналізувати закономірності у праві як:

- текстуальний вираз, пов'язаний із суб'єктом, його свідомістю;
- сутнісну категорію, що має об'єктивний зміст;
- логічну категорію, що відображає еволюційність державно-правових явищ;
- абстрактну довершену категорію, що має об'єктивний зміст, відображаючи ідею певного вченого;
- уявлення про правовий простір, який має власний вимір, вираз і зміст;
- функціональну категорію, яка має власну мету, завдання та способи їх досягнення.

Далі розглянемо антропологічний підхід. Д. А. Гудима зазначає, що філософсько-антропологічний дослідницький підхід є світоглядною

аксіоматичною ідеєю про найвищу цінність біосоціального індивіда. Така ідея має світоглядний характер, так як у ній виражається уявлення науковця про світ і своє місце у ньому. Аксіоматичність ідеї відображає зорієнтованість вченого на отримання «людиномірних» знань і визначається як формальними, так і соціально-змістовними ознаками [118, с. 122].

Засновник німецької школи філософської антропології М. Шелер визначив завдання цієї науки, яке полягає у виробленні на основі окремих наукових визначень єдиної систематичної теорії людини [119, с. 16].

Більш розгорнуто сутність антропологічного підходу сформулював Б. Т. Григор'ян, вважаючи його:

- спробою визначити основи і сфери «власне людського» буття, індивідуальності людини, її суб'єктивно-творчих можливостей;
- спробою зробити людину «мірилом всіх речей», з її допомогою та завдяки їй пояснити як її власну природу, так і смисл та значення навколишнього світу;
- прагненням виділити як спеціальний предмет філософське пізнання окремого індивіда (його «типізованої моделі») у найрізноманітніших вимірах, що характеризують природу людини у специфічних якостях [120, с. 7].

В основу філософсько-антропологічного підходу покладається віра дослідника у власну цінність і цінність усіх людей як представників єдиного біологічного виду. Цим зумовлюється відбір науковцем досліджуваних фактів та інтерпретація результатів наукових пошуків. Тому людина для вченого, який використовує цей підхід, визначає характер дослідження та водночас є метою останнього. До того ж, її правам і свободам (як невід'ємним атрибутам особи) створюються можливості для утвердження як ціннісного орієнтира суспільного розвитку. У зв'язку з цим, можна констатувати, що філософсько-антропологічний підхід у правознавстві є методологічною основою для проведення наукових досліджень і розроблення сучасної вітчизняної правової доктрини [118, с. 123].

З огляду на зазначене, є необхідність застосування антропологічного філософського підходу в процесі дослідження правових закономірностей. Це дозволяє розкрити співвідношення закономірностей державно-правових явищ із

людським індивідом та роль людини у процесах формування, розвитку та існування закономірностей. Використання філософсько-антропологічного підходу дає змогу встановити вплив правових закономірностей на людину і навпаки, вплив людини на правові закономірності. Також аналіз закономірностей у праві, у контексті цього філософського підходу, відбувається нерозривно із розглядом існування людини та соціуму. Завдяки антропологічному підходу визначаються:

- роль людини в обґрунтуванні державно-правових закономірностей;
- буття людини у правовій дійсності як закономірність її розвитку;
- відображення правових закономірностей у свідомості людини;
- з’ясування деструктивних форм людської активності в аспекті їх відбиття на дослідженні закономірностей у праві;
- дослідження державно-правових закономірностей через правове буття людини як частини суспільства;
- сприйняття закономірностей у праві через співвідношення особистості і права, характеристику особи як об’єкта і суб’єкта права, структуру цінностей особистості, визначення права як засобу втілення цінностей особистостей у суспільному житті та засобу захисту людських прав;
- забезпечення виокремлення закономірностей взаємодії людини, її прав та права як соціального явища.

Комунікативний філософський підхід до дослідження опосередковує вихідні положення комунікативної філософії. Н. К. Петрук зазначає, що комунікативна філософія дає змогу визначити нові підходи до людської діяльності, зосереджуючи в собі як методологічні засади аналізу суспільства, так і головні імперативи гуманізації сучасного життя, гармонізації основ соціального буття, переоцінювання людських цінностей [121]. Вона має на меті також визначити універсальні умови можливого взаєморозуміння, обґрунтувати людську солідарність через рівноправність і відповідальність усіх членів комунікативної спільноти людства, проаналізувати зміст етичних норм та цінностей у взаємозв’язку з соціальним світом людини, з’ясувати нові підходи до людської діяльності. Цілком правомірним є прагнення застосувати головні ідеї

комунікативної теорії не лише при аналізі сфери практичного розуму, етики, а й у дослідженні інших вимірів людського буття, зокрема способів організації соціального життя або форм соціальної інтеграції. Згідно з комунікативною теорією, по-новому постає проблема значущості міжособистісних зв'язків і міжособистісних комунікацій у контексті формування простору соціальної взаємодії. Висновки комунікативної філософії безпосередньо застосовувані до спроб визначення умов співіснування різних людей, груп, спільнот.

На думку творців комунікативної філософії, комунікація є універсальною реальністю соціального існування та виразом здатності суспільної людини до співіснування, котре є незаперечною умовою життя. Кожний комунікативний акт людини, наголошує К. О. Апелъ, ще до реального здійснення має своєю передумовою власне комунікативність [122, с. 205, 208]. Комунікація неможлива без існування людської спільноти. Лише в межах спільноти, в межах мовленнєво-комунікативної взаємодії можливо досягнути порозуміння, згоди і виробити морально-практичні норми.

Комунікативна філософія пропонує принципово інші світоглядні орієнтири. Зasadничим для людини є феномен комунікації або мовленнєвої взаємодії між людьми. Комунікація визнається останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття [123, с. 7]. Найважливішим завданням, яке ставить перед собою комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння й гармонізація стосунків між людьми та між людиною й навколишнім світом [124, с. 61].

На нашу думку, в контексті дослідження правових закономірностей, комунікативний філософський підхід дозволяє зосередитись на комунікаціях між людьми як на одному із факторів впливу на закономірності в праві. Він характеризує державно-правові закономірності:

- як результат взаємодії людини, суспільства, права та держави;
- як категорію, залежну від різних сфер життєдіяльності суспільства;
- як взаємодіючу систему наукових знань;
- як засіб впливу на сутність та зміст правової реальності;

- як засіб пізнання правової основи взаємодії людей;
- як закономірний результат розвитку наукової думки та наукової взаємодії;
- як категорію, що має наступницький характер та потребує переосмислення та вдосконалення у відповідності до сучасних наукових вимог.

Доцільно розглянути детальніше аксіологічний філософський підхід та специфіку його застосування у правовому контексті. Зміст цього підходу розкриває Б. О. Геня [125, с. 9–10]. В перекладі з грецького слово «аксіос» означає цінність. Відповідно, аксіологія – це вчення про цінності. Не дивлячись на те, що цінності були знайомі вже древнім грекам, лише в XX столітті філософи змогли розвинути вчення у цьому напрямку.

Відповідно до аксіологічного підходу, людські діяння можуть бути осмислені лише у співвіднесенні їх з цінностями (благами), якими визначаються норми та цільова характеристика поведінки людей. У юриспруденції цей підхід застосовується при дослідженнях цінності права, правової культури, суспільної значущості (суспільної користі та суспільної небезпеки) діянь у сфері правового регулювання суспільних відносин [114, с. 11–14].

Аксіологія у вивченні права має важливе наукове, практичне та моральне значення. Право – найдавніший і найгеніальніший винахід людства, не менш значущий для його розвитку, аніж ті або інші винаходи техніки (колеса, машини, комп'ютери), відповідно є одним з вищих загальнолюдських цінностей. Цінність відображає сутність, ціннісний рівень свідомості людини. За допомогою аксіології можливо вирішити, чи варто пізнавати світ і змінювати його, чи варто взагалі жити, що людина може одержувати від світу і на що вона може сподіватися [125, с. 9].

На нашу думку, цей підхід надає можливість дослідити вплив різноманітних (зокрема правових) цінностей на правові закономірності та закономірне формування цінностей внаслідок функціонування закономірностей держави і права, а отже, є необхідним для аналізу закономірностей у праві. Саме аксіологічний підхід забезпечує розкриття через закономірності:

- загальнолюдської цінності права, що забезпечує розв'язання глобальних

проблем сучасності;

- загальносоціальної цінності права, що сприяє формуванню суспільних відносин, необхідних для розвитку суспільства і характеризує безпеку, впорядкованість та гармонізацію суспільних відносин, їх стабільність; забезпечує розвиток суспільства як соціальної системи;

- особистісної цінності, що задовольняє потребу людини в свободі і встановлює її межі та порядок використання;

- рівень відповідності права таким ціннісним характеристикам, як рівність, справедливість та свобода;

- можливості правового закріплення та захисту наявних соціальних цінностей.

Другим елементом методологічної основи дослідження закономірностей у праві є філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи пізнання, що використовуються для дослідження правових закономірностей. У цьому контексті розглянемо докладніше діалектичний (діалектично-матеріалістичний та діалектично-ідеалістичний) філософсько-світоглядний метод наукового пізнання.

Діалектика (з грецьк. *dialektixn* – мистецтво вести бесіду, спір) – вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки в становленні, розвитку буття і пізнання і заснований на цьому метод творчого пізнання, мислення [126, с. 237].

Вважається, що використання діалектично-матеріалістичного методу є ефективним у багатьох дослідницьких ситуаціях, зокрема при аналізі фундаментальних понять та категорій мислення. До них належать, зокрема, загальнофілософські категорії «необхідність (закономірність) – випадковість», «простір – час», «кількість – якість», «явище – сутність», «одиничне – загальне», «частина – ціле» тощо. За допомогою діалектичного методу зазначені парні категорії розглядаються як протилежні пари, в яких зміст однієї протилежної категорії розкривається через іншу. Основою діалектичного методу є загальнонауковий принцип всебічності дослідження, який належить до сучасних обов'язкових вимог щодо здійснення наукового пізнання.

Діалектика, вивчаючи не конкретні форми і види розвитку, а загальні моменти, зв'язки, закономірності будь-якої зміни, є не тільки загальною теорією розвитку, але і універсальним методом пізнання об'єктів, що розвиваються. Діалектичне мислення, зазвичай, характеризують як гнучке нестандартне творче збагнення світу. Протилежністю діалектичному мисленню є догматизм як антиісторичний, схематично-закостенілий тип мислення [126, с. 242]. Можливо стверджувати, що діалектичний метод є одним з найбільш ефективних для дослідження правових закономірностей.

Діалектика – це загальнонауковий метод пізнання, який розробляється філософією. У юридичній науці він визначає загальні напрями і підходи до вивчення державно-правових явищ, озброює юристів-науковців принципами та категоріями наукового пізнання. На основі діалектики теорія держави і права та галузеві правові науки виробляють свої методи, які відповідають цілям і завданням цієї науки, а також особливостям досліджуваних ними явищ [38, с. 54]. Загальним методом теорії права і держави, як і всіх суспільних наук, є метод філософської діалектики (матеріалістичної та ідеалістичної). Він полягає у підході до вивчення держави і права, який ґрунтується на загальних закономірних зв'язках розвитку буття і свідомості [17, с. 62].

Щодо формування та розвитку матеріалістичної та ідеалістичної діалектики, С. П. Щерба зазначає, що у своєму історичному розвитку діалектика пройшла три основних етапи, внаслідок чого було сформовано відповідні три форми діалектичного мислення [101, с. 95–96]. Першою з них була діалектика стародавнього часу (Геракліт, Демокріт, Платон, Арістотель та ін). На думку вченого, це була наївна, стихійна діалектика, яка поєднувалася з такими ж наївними та специфічними матеріалізмом та ідеалізмом.

Метафізичний матеріалізм формується у XVII–XVIII ст., ідеї механіцизму знаходять своє відображення у працях вчених. Поява та подальша генеза цих напрямків відіграють важливе значення. Водночас, їх панівний статус був тимчасовим, адже суспільне життя природно розвивалося, виявляючи діалектичний, динамічний характер. У зв'язку з цим, німецька класична філософія

активно досліджує та розробляє ідеї діалектики в цей період на ідеалістичній основі. Другою формою діалектики стає ідеалістична діалектика класичної німецької філософії, передусім, філософії Гегеля.

Суттєві зміни в суспільному житті знову спричинили необхідність поєднання матеріалізму з діалектикою, повернення до цілісного, діалектичного розуміння світу, але вже в іншій формі, на основі науки й суспільного досвіду. Так виникає третя форма діалектики, поєднана зі зрілим матеріалізмом. Можливо стверджувати, що ця діалектика є науковою й послідовною. Її використання дозволяє відобразити в людському пізнанні нескінченний розвиток нескінченної матеріальної дійсності. Матеріалістичний діалектичний метод у корені протилежний ідеалістичному діалектичному методу, так як об'єктивна діалектика є первинною стосовно суб'єктивної [101, с. 96]. Відповідно до її фундаментальних положень, принципи матеріальної єдності світу і принципи відображення перебувають у нерозривному зв'язку.

Цікавою є позиція Р. М. Шевчука щодо діалектичного методу у праві [127, с. 25–31]. Вчений вважає, що сучасний дослідник-правознавець насправді може скористатися двома діалектичними методами. Обидва вони, після збагачення їх усталеними загальнонауковими принципами об'єктивності світу, пізнаваності світу та загальносвітової причинності можуть з певними доповненнями, що диктуються сучасними досягненнями філософської, а також загально- і спеціально-наукової методології, застосовуватись у правових дослідженнях.

Перший, розроблений Сократом, Платоном та Аристотелем, удосконалений сучасними індуктивними та дедуктивними засобами, може стати у нагоді для дослідження фактичного правового матеріалу шляхом індуктивного висунення певних гіпотез та перевіркою їх істинності дедуктивним обґрунтуванням і доведенням. За допомогою застосування цього методу, можливо сформулювати дефініції понять, здійснити певні теоретичні узагальнення.

Другий, розроблений Г. Гегелем, К. Марксом та Ф. Енгельсом, після усунення положень, які не витримали критики історії, та тих, що диктувалися

ідеологією класової боротьби та претензією на всезагальність, може бути застосований вченим-правознавцем як інструмент дослідження окремих процесів правової реальності, що дійсно спричиняються суперечливими протилежностями, які необхідно виокремити [127, с. 29–30].

На нашу думку, основним методом пізнання правових закономірностей може бути саме діалектично-матеріалістичний метод, застосування якого дає можливість дослідити генезу поняття «закономірності» та суміжних категорій через аналіз різноманітних наукових поглядів і думок, та з'ясувати основні властивості закономірностей в контексті державно-правових явищ. Завдяки цьому методу, закономірності у праві характеризуються як:

- результат розвитку наукових досліджень;
- еволюційний процес вдосконалення наукового пізнання;
- категорія, що постійно вдосконалюється;
- складова суспільної свідомості та правової ідеології;
- засіб встановлення політичної, владної природи права;
- результат розвитку матеріальної основи суспільства;
- спосіб відображення правової дійсності, що динамічно вдосконалюється;
- засіб обґрунтування шляхів розвитку права як соціального регулятора та підвищення його ефективності.

З-поміж загальнонаукових методів пізнання найбільш поширеними є логічний, історичний та системний методи [1, с. 31]. До зазначеної групи методів також належать аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, узагальнення, формалізація. Виникає об'єктивна необхідність аналізу цих методів у контексті наукового дослідження державно-правових закономірностей.

Логічний метод включає аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, визначення понять та їх класифікацію, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного тощо. Аналіз – це уявне розчленування явища, яке вивчається, на складові частини і дослідження кожної з них окремо. Натомість шляхом синтезу створюється єдина цілісна картина. За допомогою індукції забезпечується перехід від вивчення одиничних чинників до загальних положень і

висновків, а дедукція робить можливим перехід від найбільш загальних висновків до відносно конкретних [1, с. 31].

Системний метод застосовується у юриспруденції за умови дослідження права та держави як систем, що формуються з окремих елементів, які виконують певні функції. Між елементами існує взаємозв'язок, що зумовлює місце конкретного елемента в цій системі та формує її структуру.

До спеціальнонаукових (спеціальних) методів у правознавстві відносять методи, розроблені в межах інших конкретних наук, – статистичний, конкретно-соціологічний, психологічний, кібернетичний, моделювання, соціального експерименту. Окрім цього, також виокремлюють власні методи правознавства, до яких належать формально-юридичний (юридико-технічний, догматичний) та порівняльний методи, які застосовуються на стадії дослідження законодавства та юридичної практики [1, с. 32–33]. Проте більшість учених не розрізняє спеціальні та власні методи.

Основними методами дослідження закономірностей у праві, на нашу думку, є єдність логічного та історичного, абстрактного та конкретного, формального та змістовного, одиничного та загального, теоретичного та емпіричного, методи логічного аналізу та синтезу, порівняння та протиставлення.

У цьому контексті герменевтичний метод може застосовуватися у зв'язку з необхідністю пізнання та інтерпретації текстів наукових праць та інших джерел, що, натомість, надає можливість розкрити зміст та узагальнити поняття «державно-правова закономірність». Як було встановлено, така наукова діяльність є необхідною у сфері загальної теорії держави та права, адже категорія закономірностей є недостатньо дослідженою у юридичній літературі, а обґрунтовані науковцями уявлення про цю категорію у межах юридичної та філософської наук мають бути детально досліджені та інтерпретовані відповідно до сучасних вимог вітчизняної теорії права.

За допомогою порівняльного методу може бути здійснено розмежування категорії «державно-правова закономірність» та суміжних правових і філософських категорій, виокремлено особливості закономірностей права і

держави, з'ясовано окремі закономірності правових явищ та з'ясовано своєрідність конкретних закономірностей права у різних правових системах світу.

Історичний метод може бути застосовано для аналізу процесу виникнення і розвитку знань щодо державно-правових закономірностей. Загалом історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і явищ у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Один з основних методів наукового пізнання в суспільних науках.

Функціональний підхід дає змогу комплексно дослідити роль та призначення державно-правових закономірностей в системі державно-правових явищ, одержати системні знання щодо ролі закономірностей та суміжних категорій у розкритті предмету теорії права [113, с. 45–47]. Особливо важливого значення цей метод набуває при формулюванні поняття та дослідженні різновидів функцій закономірностей у праві.

Використання формально-логічного методу дослідження дозволяє визначити поняття та ознаки державно-правових закономірностей, здійснити їх класифікацію. Формально-логічний метод сприяє дослідженню логічної природи та причинно-наслідкових зв'язків закономірностей у праві, формування уявлень про їх сутність як різновиду суспільних закономірностей.

Метод теоретичного узагальнення може бути використано для уточнення поняття закономірностей права як елементу правової реальності. Також цей метод надає змогу об'єднати обґрунтовані у юридичній літературі наукові уявлення щодо державно-правових закономірностей та виокремити суттєві ознаки на теоретико-методологічному рівні цієї категорії.

Значну роль в осмисленні філософського-правового контексту категорії «державно-правові закономірності» відіграє міждисциплінарний підхід, так як дослідження цього феномену охоплює не лише теорію права, а й інші наукові дисципліни, зокрема загальну філософію та філософію права. У зв'язку з проведеним дослідженням, можливо констатувати необхідність використання міждисциплінарного підходу вченими-теоретиками при дослідженні

закономірностей у праві. Це пояснюється тим, що сприйняття державно-правових закономірностей винятково у їх філософському розумінні, яке практикується вченими і у сучасній теорії права, не є коректним, адже закономірності у філософському їх розуміння є занадто змістовно широкою категорією та не відображають специфіки державно-правової сфери.

Важливим елементом методологічної основи дослідження державно-правових закономірностей є принципи наукового пізнання, на яких базується їх дослідження [113, с. 46–47]. Ці принципи є міжгалузевими та забезпечують отримання науково достовірного знання, яке відповідає сучасним вимогам. З-поміж них особливу роль відіграють:

- принцип історизму, що передбачає розгляд категорії «державно-правова закономірність» у історичному аспекті та надає можливість з'ясувати еволюцію становлення уявлень про закономірності у праві та розвиток цієї категорії у науці;

- принцип всебічності дослідження застосовується для повномасштабного, комплексного дослідження категорії у всіх її аспектах. Саме таке дослідження є необхідним для розуміння сутності категорії «державно-правова закономірність», виокремлення її характерних ознак тощо. Цей принцип є основою діалектичного методу;

- принцип об'єктивності забезпечує достовірність отриманої наукової інформації, надає можливість для її обґрунтування на основі фактів об'єктивної дійсності;

- принцип плюралізму дозволяє розкрити та дослідити наявну у наш час в науці різноманітність думок та поглядів щодо різних аспектів державно-правових закономірностей, переосмислити їх відповідно до об'єктивних потреб практики;

- принцип науковості опосередковує необхідність відповідності процесу та результатів дослідження рівню розвитку сучасної науки;

- принцип аксіологічного аналізу передбачає детальне дослідження державно-правових закономірностей з позиції аксіології, що є необхідним з огляду на сучасні суспільні процеси та тенденції;

- принцип обґрунтованості зумовлює наукову обґрунтованість отриманих

знань та передбачає відсутність суб'єктивізму при дослідженні. Науково достовірне знання про закономірності у праві має ґрунтуватися на коректних фактах та аргументації, обсяг яких є достатнім.

Застосування зазначених принципів наукового пізнання при дослідженні та аналізі державно-правових закономірностей забезпечує отримання різноаспектних характеристик закономірностей, використання знань інших галузей наукового пізнання для обґрунтування відповідних уявлень.

У такий спосіб, наукове дослідження закономірностей у праві має засновуватись на методологічній основі, яка являє собою систему філософських підходів, філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів та принципів наукового пізнання правових явищ, застосування якої забезпечує об'єктивний аналіз державно-правових закономірностей та отримання достовірних наукових знань у цій сфері. З-поміж філософських підходів до наукового дослідження, за допомогою яких можливе пізнання правових закономірностей, необхідно відзначити герменевтичний, антропологічний, комунікативний та аксіологічний підходи. Серед філософсько-світоглядних методів важливого значення набуває діалектичний метод наукового пізнання. Принципами наукового пізнання, на яких базується дослідження державно-правових закономірностей, запропоновано вважати принципи історизму, всебічності, об'єктивності, плюралізму, науковості, аксіологічного аналізу та обґрунтованості наукового дослідження. На підставі проведеного аналізу, основними методами дослідження закономірностей у праві пропонується визнати методи логічного аналізу та синтезу, порівняння та протиставлення, а також герменевтичний, порівняльний, історичний, формально-логічний методи, метод теоретичного узагальнення та функціональний і міждисциплінарний підходи.

РОЗДІЛ 2

ДОКТРИНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ АНАЛІЗУ

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

2.1 Закономірності права та держави в аспекті типології сучасного праворозуміння

Дослідження державно-правових закономірностей як філософсько-правової категорії пов'язується з необхідністю розгляду цієї категорії в аспекті основних типів сучасного праворозуміння, що характеризуються низкою особливостей та плюралізмом поглядів учених. Дослідження закономірностей у аспекті різних типів праворозуміння належить до доктринального рівня аналізу державно-правових закономірностей. У сучасній загальнотеоретичній науці проблема взаємозалежності державно-правових закономірностей та праворозуміння залишається поза увагою науковців, що зумовлює її актуальність, адже всебічне дослідження та виявлення державно-правових закономірностей є одним з основних завдань вітчизняної юридичної науки.

Метою цього підрозділу є:

- *аналіз наявних типів праворозуміння;*
- *з'ясування особливостей закономірностей в межах наявних типів праворозуміння;*
- *обґрунтування залежності категоріального виміру закономірностей від типів праворозуміння;*
- *визначення найбільш оптимального типу праворозуміння для наукового обґрунтування закономірностей у праві.*

Дослідження закономірностей в аспекті типології сучасного праворозуміння пов'язується із з'ясуванням сутності категорії «праворозуміння». На думку С. С. Алексєєва, праворозуміння є науковою категорією, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права, його оцінку та ставлення до нього як до цілісного соціального явища [143, с. 169].

Слушною є думка М. І. Козюбри, який стверджує, що проблему розуміння права без перебільшення можливо віднести до таких, що існували і будуть існувати завжди. Дослідження праворозуміння відбувається з стародавніх часів фахівцями різних галузей – філософами, соціологами, правознавцями. Проте проблема праворозуміння і у наш час залишається центральною для юриспруденції [144, с. 187]. Вважається, що право є настільки комплексним та особливим суспільним явищем, що впродовж усього часу його існування та розвитку науковий інтерес до права не тільки не зникає, але й зростає, у зв'язку з чим все те, що називається правом, вивчається з античних часів і до сьогодні, насамперед, з практичною метою.

Узагальнюючи наявні у юридичній науці погляди щодо визначення сутності праворозуміння, Н. І. Мозоль зазначає, що проблеми праворозуміння у вітчизняній теорії права донині є актуальними. Незважаючи на безліч прикладів використання зазначеного терміна в науковій і навчальній літературі, його зміст майже не розкрито [145, с. 37].

На думку А. Д. Машкова, у науковій літературі при здійсненні досліджень у сфері держави та права використання поняття «праворозуміння» є досить розповсюдженим. При цьому науковці його, зазвичай, розуміють як наукову категорію, яка відображає сам процес і результат цілеспрямованої мисленнєвої діяльності людини, яка включає у себе пізнання, сприйняття, оцінку права та ставлення до нього як до цілісного суспільного явища. Аналогічну точку зору висловлюють у своїх працях О. Мурашин, Н. Хома. Досить схожої позиції дотримуються інші автори, зокрема, І. Гойман-Калинський, Г. Іванець, В. Червонюк, які вважають, що праворозуміння складають концептуальні погляди на сутність права, форми його вираження, джерела права, зв'язок з державою, причини виникнення, призначення права тощо [102, с. 330–331].

Можливо стверджувати, що праворозуміння є формою пізнання ролі і сутності права у аспекті регулювання суспільних відносин. За таких обставин суб'єктом праворозуміння може бути винятково професійний юрист або науковець у галузі юриспруденції, який здійснює дослідження права. При цьому

необхідно уточнити, що уявлення зазначених суб'єктів про право є науковим, а отже, воно є системним та обґрунтованим. Праворозуміння – це уявлення та оцінки суб'єктів суспільних відносин щодо того, чим є право як суспільне явище, яка його соціальна сутність та цінність, соціальне призначення та форми його прояву, що визначають поведінку цих суб'єктів у суспільних відносинах. При цьому зазначена поведінка може бути пасивною чи активною з точки зору державно-правової сфери. Також праворозуміння – це сукупність, система знань та уявлень про те, що таке право за своєю сутністю та змістом, яка мета його існування, яка його суспільна сутність, цінність та суспільне призначення для всього соціуму, у яких формах воно реалізується та існує, носієм яких є певний носій праворозуміння, якого називають суб'єкт праворозуміння [102, с. 332].

Праворозуміння в широкому розумінні може бути визначено як інтелектуальна діяльність компетентних осіб, спрямована на пізнання сутності й змісту права, а також сукупність правових знань, отриманих внаслідок зазначеної діяльності [130, с. 266]. З огляду на це, необхідно акцентувати увагу на позиції П. М. Рабіновича, згідно з якою розгляд категорії праворозуміння через пізнання права не є коректним. Твердження про те, що праворозуміння – це пізнання, розуміння права є логічним, адже перед тим, як досліджувати (пізнавати, усвідомлювати) право, дослідникові необхідно попередньо знати (вирішити, констатувати, задекларувати), що ж являє собою, на його думку, те явище, яке він відображає й позначає терміно-поняттям права. А такі знання, очевидно, і є нічим іншим, як праворозумінням, принаймні його сутнісною основою [145, с. 37; 102, с. 334].

У зв'язку із зазначеними підходами до розуміння поняття «праворозуміння», необхідно з'ясувати суб'єкт, об'єкт та характерні риси праворозуміння для уточнення змісту цієї категорії. Можливо стверджувати, що праворозуміння завжди є суб'єктивним, оригінальним, хоча конкретні уявлення про право як явище можуть збігатися у певної групи осіб або у цілих суспільних спільнот, верств населення. З цього приводу Н. М. Крестовська зазначає, що суб'єктом праворозуміння завжди виступає конкретна людина, наприклад:

1) індивід, який володіє певними знаннями у сфері права і зіткнувся з конкретною правовою проблемою у своїй практичній діяльності;

2) юрист-професіонал, який має достатній рівень знань про право як явище, здатний використовувати і тлумачити правові норми в процесі своєї професійної діяльності;

3) науковець, людина з абстрактним мисленням, яка досліджує право у різноманітних його аспектах, має достатній обсяг історичних і сучасних знань явищ державно-правової сфери, здатна до власної інтерпретації не тільки норм, але й принципів права, володіє специфічною методологією здійснення досліджень.

Об'єктом праворозуміння може бути право всієї людської цивілізації, право певного суспільства, конкретна галузь, інститут права, окремі правові норми. У деяких випадках відомості про окремі структурні елементи переносяться на право загалом. Вагоме пізнавальне значення в такому випадку мають середовище та суспільні явища, які взаємодіють із правом [146, с. 157].

Коментуючи зазначену позицію щодо об'єкту праворозуміння, А. Д. Машков зазначає: на перший погляд об'єкт праворозуміння визначити зовсім не складно – це право [102, с. 332–341]. При цьому певну складність, яка виникає стосовно того, якими є просторові межі визначення об'єкта праворозуміння того чи іншого суб'єкта, можна вирішити у такий спосіб: все залежить від місця конкретного суб'єкта у суспільній системі, його знань та досвіду у сфері держави та права, а також від мети, яку він собі ставить. Як наслідок, об'єктом праворозуміння може виступати «право в планетарному масштабі, право конкретного суспільства, окремі галузі, інститути права, окремі правові норми. При цьому досить часто знання про окремі структурні елементи переносяться на право загалом» [146, с. 157].

У юридичній літературі підтверджується наявність проблеми у формуванні об'єкта праворозуміння, яка не може бути ґрунтовно вирішена у межах винятково теоретичного підходу. Зазначена проблема виявляється в тому, що починаючи визначатись з власним праворозумінням, конкретний суб'єкт вже має певне

усвідомлення, чим є право за своєю сутністю та змістом [102, с. 332–341]. Іншими словами, розпочинаючи інтелектуальну діяльність в напрямку визначення та формування праворозуміння, уже маємо підсвідоме або недостатньо чітко сформоване розуміння того явища, стосовно якого ми намагаємось сформулювати своє уявлення.

В залежності від того, як саме ми сформуємо своє розуміння об'єкта дослідження (права) на допізнавальному етапі, багато в чому буде залежати характер, структура та сам напрямок пізнавальної діяльності, визначення її методологічних та гносеологічних засад. У зазначеному контексті пізнання розуміється як цілеспрямована діяльність соціального суб'єкта стосовно отримання істинного, прийнятного знання. Наявні підстави дають змогу припустити, що певний рівень розуміння такого суспільного явища, як право, наявний у кожного соціального суб'єкта, який досягнув відповідного рівня інтелектуального розвитку. На практиці таке розуміння може бути ґрунтовним, коректним або системним, однак зазначене розуміння все ж таки існує. Тому точка зору, згідно з якою праворозуміння відображає процес і результат цілеспрямованої інтелектуальної діяльності людини, яка включає у себе пізнання права, його сприйняття (оцінку) і відношення до нього, як до цілісного соціального явища, не є прийнятною без важливих вищезазначених уточнень.

Крім того, необхідно додати, що наявну в наш час у вітчизняній юридичній літературі ситуацію стосовно ставлення науковців до категорії «праворозуміння» критично коментує М. І. Козюбра. Вчений зазначає, що «праворозуміння» не є винятково науковою категорією, як вважає переважна більшість учених [3, с. 30]. Дійсно, у більшості випадків праворозуміння розуміється як категорія доктринальної правосвідомості, тобто наукова категорія, яка пов'язується з науковим пізнанням. Праворозуміння відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності індивіда, який включає в себе пізнання, оцінку права та визначення ставлення до нього як до цілісного суспільного явища [143, с. 169].

На думку М. І. Козюбри, враховуючи спроби більшості науковців розкрити поняття праворозуміння як процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, який включає в себе пізнання, сприйняття і оцінку права, не варто перебільшувати значення науки у розумінні права. Слушною є позиція М. І. Козюбри стосовно того, що «ставлення людей до права, його осмислення і оцінка визначаються не тільки, і навіть не так науковими міркуваннями, як аксіологічними установками і уявленнями» [3, с. 30].

З точки зору історичного розвитку, праворозуміння людини має тимчасовий характер і обмежується тривалістю життя конкретного індивіда. Проте некоректно стверджувати, що після смерті людини притаманне їй праворозуміння зникає так, ніби його й не існувало. Доцільно зазначити, що окремі складові праворозуміння, як наприклад, оцінки та знання про право як явище, можуть передаватися іншим людям та впливати на їх власне праворозуміння. У випадку, коли людина була науковцем у галузі права, її наукові надбання та дослідження фізично залишаються та можуть впливати на інших соціальних суб'єктів. У такий спосіб, праворозуміння, що виникло у певний історичний період і як наслідок сформувало концепцію (тип) праворозуміння, може безпосередньо впливати на праворозуміння майбутніх поколінь, що й відбувається на практиці. Отже, праворозуміння конкретної людини безпосередньо корелюється її власною свідомістю, інтелектом та зовнішніми об'єктивними чинниками – належністю до певної етнічної, культурної групи, життям в певному історичному періоді в межах оточуючого людину суспільства та суспільних думок.

У галузевій літературі існують різноманітні уявлення вчених щодо праворозуміння, які відображають наявний плюралізм підходів до його визначення. Можна стверджувати, що цей плюралізм зумовлений двома групами причин ґносеологічного та онтологічного характеру. До ґносеологічних причин відносять такий фактор, як специфіку пізнання права, яка характеризується наданням у практичних дослідженнях особливого значення певним властивостям права, одночасно з недооцінкою його інших властивостей. До онтологічних чинників відносять об'єктивно існуюче різноманіття форм прояву права – право

може бути виражено у формі закону, звичаєвих норм, визнаних та закріплених державною владою, правових емоцій, уявлень, звичок прийняття нормативних та індивідуальних рішень у правовій сфері тощо.

У зв'язку зі здійсненям аналізом, виникає необхідність формулювання авторського розуміння категорії «праворозуміння». На нашу думку, *праворозуміння* у спеціально-юридичному аспекті – це уявлення індивідуального чи колективного соціального суб'єкта про сутність, властивості та природу права як суспільного феномена.

Як бачимо, специфічні ознаки праворозуміння зумовлюють множинність його різновидів, підходів до розуміння права. У літературі наявні різні позиції щодо підстав класифікації видів праворозуміння. Втім, вдало і лаконічно проводить класифікацію різновидів розуміння права М. І. Козюбра, слушно наголошуючи на тому, що більш коректно вести мову не про класифікацію, а про типологію праворозуміння. Типологія, відповідно до тлумачного словника української мови, є класифікацією за спільними, найбільш суттєвими ознаками [147, с. 341]. Вчений зазначає, що типологію праворозуміння слід тлумачити як розподіл досліджуваного явища на відповідні складові – типи за певними найсуттєвішими ознаками такого цілісного, системного утворення як праворозуміння. Тип праворозуміння можливо визначити як зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання образ права, який відображає найбільш суттєві ознаки права [144, с. 194]. Для досягнення мети дослідження правових закономірностей у аспекті типології сучасного праворозуміння, детальніше розглянемо саме цю типологію.

Для здійснення дослідження різноманітних типів праворозуміння, необхідно враховувати такі обставини:

– історичні та культурні передумови існування та розвитку права, соціальні фактори, в межах яких здійснював наукову діяльність вчений-автор концепції праворозуміння;

- основоположні засади концепції праворозуміння, розуміння джерела правотворення, відношення до філософсько-правової категорії «джерело права» та її співвідношення з поняттям «форми права»;

- стабільність, стійкість та догматичність концепції, а також навпаки, динаміка її розвитку та здатність до адаптації в межах конкретної правової системи, можливість критичного сприйняття державно-правових категорій;

- праворозуміння конкретної людини знаходиться у безпосередній залежності від філософської, моральної, релігійної, ідеологічної позиції суб'єкта правопізнання.

Відповідно до позиції, запропонованої М. І. Козюброю [144, с. 194–195], багатоманітність підходів до праворозуміння зумовлює множинність критеріїв його типології. Вона може здійснюватися за найрізноманітнішими ознаками:

- залежно від ставлення суб'єкта праворозуміння до «основного питання філософії» – співвідношення матеріального й ідеального у світі. Як результат, виникає можливість виокремити матеріалістичний та ідеалістичний типи праворозуміння, які, натомість, поділяються на відповідні підтипи: метафізичний, механічний, економічний; теологічний, натуралістичний, формально-догматичний тощо;

- залежно від характерних особливостей та масштабів використання наробок інших галузей наукових знань, у підходах до праворозуміння воно може бути розділене на такі типи: феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний, комунікативний тощо;

- в залежності від ставлення до права суб'єктів різних народностей і тих чи інших людських цивілізацій, визначають такі типи праворозуміння: європейський (християнський), мусульманський або ісламський, індо-буддійський; китайсько-конфуціанський, японський [148, с. 73–83]. Досить часто, особливо на пострадянському просторі, до них також додають євразійський, а інколи навіть російський (винятково в Росії);

- залежно від того, «колективні» чи «індивідуальні» соціальні суб'єкти визначають відношення до права в суспільстві та його оцінку, розрізняють

«колективістське», притаманне теократичним і традиційним правовим сім'ям, і «індивідуалістське» праворозуміння, характерне для сімей континентального і загального права [149, с. 135, 147];

– в залежності від розмежування чи ототожнення права і закону як філософсько-правових категорій, виокремлюють юридичний (від *jus* – право) і легістський (від *lex* – закон) [150, с. 32], або позитивістський і непозитивістський [151, с. 11] типи праворозуміння.

Слід зазначити, що будь-яка класифікація (типологія) праворозуміння не є вичерпною, адже постійно здійснюється розвиток уявлень про право, відбуваються різноманітні інтеграційні процеси у державно-правовій сфері. Ці фактори зумовлюють виникнення нових видів праворозуміння та відповідно нових підстав для їх класифікації або типології. Водночас, характерною ознакою наукових досліджень у сфері праворозуміння є надзвичайна популярність серед учених класифікації типів розуміння права за юридико-світоглядним критерієм, згідно з якою виокремлюють природно-правовий, позитивістський та соціологічний типи праворозуміння.

На нашу думку, така класифікація має настільки поширений характер у літературі, що фактично за час свого існування набула ознак догматичної позиції. Право як явище є надзвичайно комплексним та цілісним. Його формування відбувалося впродовж тривалого історичного періоду, у зв'язку з чим кожна історична епоха характеризується вагомим впливом певного типу праворозуміння. Тому досліджувати праворозуміння неможливо без врахування історичних аспектів виникнення, становлення і розвитку права.

З приводу цієї класифікації М. І. Козюбра зазначає, що вона є найпоширенішою не тільки у наш час, а й у попередні сторіччя типологією праворозуміння. Для її виокремлення використовують юридико-світоглядний критерій. Відповідно до юридико-світоглядного критерію, виділяються, як відомо, природно-правовий, юридико-позитивістський і соціологічний типи праворозуміння [144, с. 195–196].

Природно-правовий тип праворозуміння акцентує основну увагу на праві як феномені духовної сфери, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних природних правах людини та інших гуманістичних цінностях, тобто власне на тому, без чого існування права просто неможливе [144, с. 202]. Німецький правознавець Р. Алексі, а услід за ним і український філософ права С. І. Максимов, цю його особливу властивість небезпідставно іменують ідеальним виміром права. Вона виражається у вимозі його моральної правильності, тобто відповідності змісту права названим цінностям, насамперед, справедливості [152, с. 257–274; 153, с. 40–41].

Юридико-позитивістський тип праворозуміння, з усіма його недоліками, зосереджує увагу на авторитетно встановлюваних нормативно-інституціональних аспектах права, без існування яких такі його властивості, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість, стабільність тощо є недосяжними. Нормативно-інституційну властивість права вищезазначені автори іменують реальним виміром права.

Прихильники соціологічного типу праворозуміння переносять акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його практичного існування в реальному житті, насамперед, у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали і юридичні тексти перетворюються в декларації, які безпосередньо не стосуються права. Зазначений аспект права також цілком обґрунтовано можна віднести до реального або фактичного виміру права, хоча він у роботах зазначених авторів не розкривається [144, с. 202–203].

Дослідивши основні підходи до визначення поняття «праворозуміння» та види розуміння права, необхідно проаналізувати правові закономірності у аспекті сучасного праворозуміння. З огляду на зазначене вище, можливо стверджувати, що сучасне праворозуміння характеризується, з одного боку, наявністю популярної догматичної класифікації на три типи праворозуміння за юридико-світоглядним критерієм, а з іншого боку, впливом різноманітних інтеграційних процесів на його формування та невичерпністю підстав для виокремлення нових

типів праворозуміння. Тому, у межах цього дослідження, доцільно розглянути правові закономірності у аспекті природно-правового, юридико-позитивістського та соціологічного типів праворозуміння, а також дослідження закономірностей у аспекті інтегративного типу праворозуміння.

Характерною фундаментальною рисою правових закономірностей є їх об'єктивність. У зв'язку з цим, постає питання, у який спосіб праворозуміння як суб'єктивна інтелектуальна діяльність конкретних індивідів може впливати або взаємодіяти з об'єктивними закономірностями права? На нашу думку, основним із способів взаємозв'язку праворозуміння із правовими закономірностями є дослідження, спостереження об'єктивно наявних закономірностей соціальним суб'єктом з позиції (у аспекті) певного типу праворозуміння. У такому контексті розуміння права набуває ознак наукового та практичного інструменту, методу, за допомогою якого особа може здійснювати дослідження закономірностей, з'ясовувати природу та передумови виникнення закономірностей конкретних державно-правових явищ, виявляти чинники, що впливають на закономірності.

Так як різні типи праворозуміння суттєво відрізняються, їх використання для дослідження закономірностей також призведе до суттєво відмінних результатів. Саме це зумовлює необхідність і актуальність розгляду правових закономірностей у аспекті типології праворозуміння.

Однак, слід зазначити, що розгляд будь-якої правової закономірності з позиції конкретного типу праворозуміння може спричинити звуження змісту досліджуваної закономірності в межах такого розгляду. Це пояснюється тим, що більшість типів праворозуміння трактують фундаментальні державно-правові категорії та інші явища, зважаючи на власну ідеологію та методологію, відкидаючи об'єктивно існуючі у юридичній науці плюралізм поглядів та множинність позицій щодо цих категорій. У цьому випадку зазначена ідеологія та методологія часто встановлюються відповідною школою права, витоки з якої бере певний тип праворозуміння, і у зв'язку з цим, може мати догматичний характер. Наприклад, при дослідженні певного явища з позиції юридико-позитивістського типу праворозуміння, завжди ототожнюються такі державно-правові категорії, як

право та закон. У цьому випадку при науковому розгляді закономірності, яка відображає співвідношення права та закону, зазначене ототожнення категорій кардинально змінить сутність цієї закономірності та навіть спотворить її зміст.

Можливим варіантом вирішення цієї проблеми є дослідження закономірностей у аспекті комплексних, синтезуючих різні позиції типів праворозуміння, зокрема у аспекті інтегративного типу праворозуміння [154, с. 10]. Але множинність типів розуміння права є невичерпною і тому характерне звуження змісту досліджуваних понять, при розгляді їх з позиції певного типу праворозуміння, все одно буде спостерігатися. Теоретично ніщо не заважає дослідити будь-яке явище з позиції всіх можливих типів праворозуміння одночасно, але на практиці таке дослідження не вбачається реальним через вказані причини.

При дослідженні різновидів правових закономірностей з *позиції природно-правового типу праворозуміння* існує наступна специфіка. Насамперед, важливим аспектом будь-якої правової закономірності стає ідеальний вимір права [152, с. 257–274; 153, с. 40–41], який опосередковує відповідність права моральним нормам та загальнолюдським цінностям. Існування ідеального виміру права зумовлює можливість виявлення наукою деяких нових правових закономірностей, пов'язаних з його сутністю. Наприклад, в межах певної правової системи може спостерігатися змістовне зближення норм права з ідеальним виміром права, або навпаки їх віддалення один від одного (йдеться про процес підвищення відповідності чинних норм загальнолюдським та моральним цінностям, або процес зниження цієї відповідності).

З позиції природно-правового типу праворозуміння державно-правові закономірності, що відображають співвідношення права та закону, не можуть бути розглянутими з позиції ототожнення цих категорій – право завжди буде більш змістовно ширшим поняттям та, зазвичай, матиме іншу природу, аніж закон. Наприклад, закономірність буття, що передбачає наявність у права таких невід'ємних якостей, як нормативність і формальна визначеність [28, с. 48], у аспекті природно-правового типу праворозуміння може частково втратити

власний зміст, адже в цьому випадку право набуває ознак трансцендентності. Право функціонує та розвивається у формі абстрактного, природного закону. Це зумовлює відсутність формальної визначеності права у природно-правовому розумінні, але натомість не відмінює формальної визначеності закону. Тому у контексті цього можливо стверджувати про закономірність, що передбачає нормативність права та формальну визначеність закону.

Для природно-правового типу праворозуміння характерною є чітка визначеність стосовно того, що право за будь-яких умов має відповідати ідеальному виміру права, який є фундаментальною категорією зазначеного типу праворозуміння. Ця вимога стосується усіх державно-правових явищ, зокрема й правових закономірностей, незалежно від їх масштабу – вона є актуальною для глобальних та локальних, загальних та спеціальних, постійних та тимчасових правових закономірностей. З огляду на це, можливо припустити, що деякі закономірності отримують суб'єктивно позитивне або негативне забарвлення в аспекті природно-правового типу праворозуміння. Наприклад, закономірність, яка фіксує поступову бюрократизацію правового життя [28, с. 48], є негативною, адже таке явище суперечить ідеальному виміру права. Натомість закономірності, що передбачають послідовну демократизацію юридичної надбудови та розвиток прав і свобод громадян [137, с. 169] навпаки є позитивними. Характеристика деяких об'єктивно існуючих правових закономірностей в межах певного типу праворозуміння як позитивних та негативних не є класифікацією, а є суб'єктивною оцінкою закономірностей за відповідним критерієм, що за своєю сутністю не суперечить праворозумінню як різновиду суб'єктивної інтелектуальної діяльності.

Доцільним є обґрунтування взаємозалежності державно-правових закономірностей із природно-правовим типом праворозуміння. На нашу думку, правові закономірності у аспекті вказаного типу праворозуміння:

- функціонують, незважаючи на відсутність формальної визначеності права;
- пов'язані з відповідністю чинного законодавства ідеальному виміру права;
- можуть бути сприйняті як позитивні або негативні;

- відображають відмінність між правом та законом;
- ґрунтуються на об'єктивній потребі у відповідності права сучасним загальнолюдським цінностям.

Як наслідок, державно-правові закономірності у аспекті природно-правового типу праворозуміння можуть бути визначені як об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, динамічні причинно-наслідкові зв'язки між явищами державно-правової сфери, що формуються під впливом ідеального виміру права та відображають невідчужуваність природних прав людини, відповідність права моральним нормам та загальнолюдським цінностям, ідеалам справедливості, індивідуальної свободи та рівності.

Сприйняття правових закономірностей, з позиції юридико-позитивістського типу праворозуміння, також передбачає низку особливостей. Зокрема, в межах цього типу праворозуміння, зазвичай, ототожнюються категорії «право» та «закон». У цьому контексті вищезазначена закономірність буття, що передбачає наявність у права таких невід'ємних якостей, як нормативність і формальна визначеність, буде повністю чинною без жодних застережень. Тому можливо стверджувати, що закону також притаманні нормативність і формальна визначеність.

На противагу природно-правовому типу праворозуміння, в межах юридико-позитивістського типу фундаментального значення набуває реальний вимір права, а не ідеальний. Він поєднує в собі низку нормативно-інституціональних аспектів права, що забезпечують такі характеристики права, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість, стабільність [144, с. 202–203]. Тобто реальний вимір права є нормативно-інституційною властивістю права.

У літературі чимало правових закономірностей, які без застережень сприймаються саме у аспекті юридико-позитивістського типу праворозуміння. Наприклад, закономірне зростання регулятивної сили права, піднесення приватного права, укріплення та розвиток нормативної основи правового регулювання, посилення взаємодії правових засобів управління з неюридичними нормативними системами [137, с. 169]. Наявні підстави стверджувати, що розгляд

правових закономірностей з позиції юридико-позитивістського типу праворозуміння дійсно є популярним у працях сучасних вчених.

Певна специфіка взаємозв'язку правових закономірностей та юридико-позитивістського типу праворозуміння наявна у країнах постсоціалістичної правової сім'ї, до яких, зокрема, належить і Україна. Ця специфіка зумовлена домінуючою позицією цього типу праворозуміння з-поміж населення цих країн впродовж тривалого періоду часу (радянський період). Більше того, у вітчизняній теоретичній літературі досить поширеною є позиція, відповідно до якої цей тип праворозуміння є домінуючим і у наш час. Тільки впродовж останніх кількох років в нашій країні відбувається поступовий перехід до інших типів праворозуміння, зокрема до інтегративного типу, чим і характеризується сучасне праворозуміння.

З огляду на зазначене, можливо припустити вплив юридико-позитивістського типу праворозуміння на буття та розвиток локальних закономірностей права у країнах постсоціалістичної правової сім'ї, зокрема на закономірності розвитку національних систем права у державах–учасниках СНД, закономірності реалізації та захисту прав людини в юридичній діяльності, закономірності викладу правових норм у статтях нормативних актів [28, с. 48]. Всі зазначені правові явища та аспекти правового життя характеризуються впливом на їх розвиток та функціонування юридико-позитивістського типу праворозуміння, якщо йдеться про країни постсоціалістичної правової сім'ї.

На нашу думку, таку ситуацію необхідно розглядати та сприймати як уточнення до правила про об'єктивність розвитку правових закономірностей. Як було обґрунтовано вище, державно-правові закономірності є об'єктивними, так як залежать від рівня розвитку суспільства, держави і права та не залежать від бажання окремих суб'єктів, правителів чи науковців. Проте у такому випадку можливо констатувати вплив специфічних спільностей людей на виникнення, розвиток та функціонування деяких локальних державно-правових закономірностей країн пострадянського простору.

Виникає необхідність обґрунтування взаємозалежності державно-правових закономірностей із юридико-позитивістським типом праворозуміння. На нашу думку, правові закономірності у аспекті вказаного типу праворозуміння:

- відображають об'єктивний характер права;
- закріплюють практичне відображення дії норм права на суспільство;
- залежать від економічного розвитку відповідної держави;
- впливають із реалізації нормативно-правових актів;
- пов'язані із реалізацією норм права.

У зв'язку з цим, *державно-правові закономірності в аспекті юридико-позитивістського типу праворозуміння* можуть бути визначені як об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, динамічні причинно-наслідкові зв'язки між явищами державно-правової сфери, що детермінуються реальним (нормативно-інституціональним) виміром права та відображають визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість та стабільність права як регулятора суспільних відносин.

Доцільно розглянути правові закономірності у *аспекті соціологічного типу праворозуміння*. О. Ф. Скакун вказує на характерні особливості соціологічного типу праворозуміння: вихідною формою буття права в цьому типі праворозуміння є суспільні відносини, відносини, що складаються у сфері правозастосування. Право, як явище суспільного характеру, вважається засобом упорядкування суспільних відносин завдяки його застосуванню суддями та службовими особами до конкретних життєвих ситуацій (т. зв. «живе право»). При цьому норми права, що закріплені у законодавстві держави, вважаються побічним проявом права, таким, що не виходить безпосередньо із життя (т. зв. «мертве право»). Фактично наявним є протиставлення права («право у житті») і закону («право в книгах»). По суті, правом визнається його функціонування, його безпосередня дія у конкретних суспільних відносинах. Суб'єкти, що здійснюють правозастосування, як, наприклад, судді та адміністратори, визнаються реальними нормотворцями, так як вони відтворюють у своїх правових актах обов'язкові нормативи, що склалися у сфері суспільного середовища [17, с. 84].

Соціологічний тип праворозуміння виходить з того, що право створюється в реальному суспільному житті. Першоосною права визнається взаємодія різноманітних соціальних суб'єктів у державно-правовій сфері. Прихильники зазначеного типу праворозуміння вважають, що законодавець не створює право, а лише відкриває його, зважаючи на об'єктивні суспільні потреби, а суд є фактичним нормотворцем, адже саме він безпосередньо взаємодіє з суспільством у процесі правозастосування. Право регулює правовідносини конкретних суспільних взаємодій та має прецедентний характер. Законодавець лише підкріплює вже наявне право силою закону. При цьому, право до його законодавчого закріплення попередньо склалося в суспільстві або було виявлено судом.

У контексті соціологічного типу праворозуміння, категорія «право» набуває абсолютно іншого змісту, ніж у контексті природно-правового та юридико-позитивістського типів праворозуміння. Подібно до природно-правового типу, спостерігається протиставлення права та закону, проте воно суттєво відрізняється за змістом [154, с. 11]. Це у відповідний спосіб впливає на розуміння всіх правових закономірностей, що відображають співвідношення права та закону. Соціологічний тип праворозуміння основою права передбачає реальні суспільні відносини, інтенсивний розвиток яких зумовлює необхідність пристосування права до життєвих потреб конкретних індивідів за допомогою процесу правозастосування. Важливого значення набуває реальний вимір права, як його визначає М. І. Козюбра.

Зазначене суттєво змінює розуміння сутності усіх державно-правових закономірностей, які відображають зв'язок права з іншими явищами державно-правової сфери. Важливо зазначити, що наведене вище розуміння права як категорії в аспекті соціологічного типу праворозуміння, також можливо віднести до реального виміру права. Таке розуміння відображає іншу сторону реального виміру права та значно розширює його змістовний обсяг. Проте у літературі цього ще не відбулося, про що зазначає М. І. Козюбра [144, с. 202–203].

Логічно виникає можливість обґрунтування взаємозалежності державно-правових закономірностей із соціологічним типом праворозуміння. На нашу думку, правові закономірності у аспекті вказаного типу праворозуміння:

- відображають реальні суспільні відносини у сфері правозастосування;
- опосередковують право як регулятор суспільних відносин у аспекті його застосування суддями та службовими особами до конкретних життєвих ситуацій;
- залежать від функціонування та безпосередньої дії права;
- відображають другорядне значення закріплених норм права;
- реалізуються внаслідок взаємодії різноманітних соціальних суб'єктів у державно-правовій сфері.

У такий спосіб, *державно-правові закономірності у аспекті соціологічного типу праворозуміння* можуть бути визначені як *об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, динамічні причинно-наслідкові зв'язки між явищами державно-правової сфери, що пов'язані з реальним виміром права, детермінуються функціонуванням та безпосередньою дією права в соціумі та відображають право як регулятор суспільних відносин у аспекті його реалізації суддями та службовими особами у конкретних життєвих ситуаціях.*

Актуальним є дослідження правових закономірностей з *позиції інтегративного типу праворозуміння*. За сутністю цей тип праворозуміння є комплексним, синтезуючим різні позиції та аспекти інших типів праворозуміння. Проте інтегративне праворозуміння не є еклектичним, що, безсумнівно, є його вагомою позитивною рисою. У наш час інтегративний тип праворозуміння знаходиться на стадії активного формування та практичного розвитку [154, с. 12].

З цього приводу О. Л. Львова зазначає, що філософські акценти інтегративної теорії не втратили своєї актуальності. Принципи, на яких вона побудована (гармонія та єдність), та її мета (розкриття сутності та призначення права) надають можливість безконфліктно співіснувати різноманітним правовим концепціям, які збагачують ідею права та його зміст. Проте, об'єктивно наявний плюралізм думок стосовно типології праворозуміння потребує концептуального

завершення у вигляді їх інтеграції у єдине розуміння права, що сьогодні перебуває ще на стадії спроб та активних наукових пошуків [155, с. 105].

Особливості інтегративного типу праворозуміння коментує В. П. Плавич [156, с. 75]. Згідно з вихідними положеннями інтегративного підходу до розуміння права, всі наявні ознаки права є суттєвими і необхідними. Однак, мабуть, не слід стверджувати про винятково досконале право. Характеризуючи право, доцільно окремо аналізувати його зміст і форму. Проте, з огляду на позиції інтегративного типу праворозуміння, не варто шукати узагальнену форму права, бо право завжди є недосконалим з певної точки зору та вимагає постійних змін. Згідно з теорією Д. Холла, який у свої працях прагне створити єдине уявлення про право шляхом синтезу правових норм, правових процесів і моральних цінностей, можливо зробити висновок, що пошуки загального підходу до розуміння права не виправдані і від них необхідно відмовитись. В інтересах юридичної науки і практики, варто віддавати перевагу плюралістичним підходам до розуміння права, вивчати різні визначення права і синтезувати їх в межах єдиного підходу. Існує точка зору, згідно з якою інтегративне визначення права розглядається в літературі як сукупність визнаних у певному суспільстві і забезпечених державно-правовим регулюванням нормативів рівності і справедливості, які регулюють конкуренцію і злагоду різних воľ в їх взаємовідносинах одна з одною [157, с. 311–316].

З огляду на це, слід зазначити, що дослідження правових закономірностей саме з позиції інтегративного типу праворозуміння буде найбільш ґрунтовним та повним, адже всі аспекти та ознаки державно-правових явищ, взаємодію яких опосередковують правові закономірності, будуть вважатися суттєвими та необхідними. Крім того, в межах такого типу праворозуміння, можливий плюралізм розуміння державно-правових категорій та взаємозв'язків між ними, що дозволяє по-різному розглядати державно-правові закономірності та максимально широко розкрити їх сутність. Так як інтегративний тип праворозуміння не є сталим та постійно формується і розширюється, дослідження будь-якого явища державно-правової сфери у його аспекті буде відображати

динаміку розвитку розуміння права. На нашу думку, зазначене є позитивним фактором, адже таке дослідження завжди буде відповідати актуальним суспільним відносинам і буде відображати у собі сучасний рівень розвитку юридичної науки.

У такий спосіб, праворозуміння у спеціально-юридичному аспекті пропонується сприймати як уявлення індивідуального чи колективного соціального суб'єкта про сутність, властивості та природу права як суспільного феномена. Дослідження державно-правових закономірностей з позиції природно-правового типу праворозуміння характеризується значущістю ідеального виміру права. З позиції вказаного типу праворозуміння, правові закономірності, що відображають співвідношення права та закону, не можуть передбачати їх ототожнення. У контексті юридико-позитивістського типу праворозуміння, зазвичай, ототожнюються категорії «право» та «закон», що у відповідний спосіб впливає на закономірності державно-правової сфери. У аспекті соціологічного типу праворозуміння категорія «право» набуває специфічного змісту, внаслідок чого відбувається протиставлення права та закону у аспекті державно-правових закономірностей. Встановлено, що дослідження державно-правових закономірностей з позиції інтегративного типу праворозуміння може бути найбільш ґрунтовним та повним. На підставі проведеного аналізу, обґрунтована залежність категоріального виміру закономірностей від типів праворозуміння та запропоновано авторське розуміння категорії державно-правових закономірностей у аспекті розглянутих типів праворозуміння.

2.2 Державно-правові закономірності як юридична категорія: поняття та ознаки

Державно-правова закономірність – категорія, яка займає одне з провідних місць в юридичній науці. Водночас, наукове значення та можливості її використання у наукових цілях досі є малодослідженими. Розвиток сучасної загальнотеоретичної науки характеризується зміною відношення науковців до державно-правових закономірностей. Це пов'язано з фундаментальним значенням категорії закономірності, яка покладається в основу визначення предмету загальної теорії права та держави. Крім того, важливого значення набуває формування посткласичної наукової парадигми, в межах якої сприйняття закономірностей має бути трансформоване у відповідності до зростаючого загальнонаукового знання.

Динамічність загальнотеоретичної науки, яка постійно розвивається, зумовлює багаточисленні наукові спроби перегляду розуміння предмету загальнотеоретичної науки у відповідності до сучасних суспільних потреб. Проте подальше дослідження та наукова розробка предмету загальної теорії права та держави неможливі без обґрунтування категорії державно-правових закономірностей. Вагомість цієї філософсько-правової категорії у аспекті предмета загальнотеоретичної науки є безспірною та підтверджується позиціями багатьох відомих теоретиків права. З-поміж них варто відзначити С. Д. Гусарєва, О. В. Зайчука, М. І. Козюбру, О. Л. Копиленка, Л. А. Луць, Ю. М. Оборотова, О. В. Петришина, Н. М. Оніщенко, С. В. Бобровник, Т. І. Тарахонич, О. Ф. Скакун, М. В. Цвік, П. М. Рабиновича та інших.

У зв'язку із зазначеним, метою цього підрозділу є:

- *аналіз наявних у літературі уявлень вчених щодо державно-правових закономірностей як юридичної категорії;*
- *визначення характерних ознак та властивостей категорії закономірностей у праві, обґрунтованих на доктринальному рівні;*

– встановлення необхідності формулювання юридичної дефініції категорії «закономірність» та обґрунтування авторського розуміння державно-правових закономірностей на основі аналізу позицій вчених-теоретиків;

– характеристика особливостей сприйняття категорії «закономірність» у аспекті формування посткласичної наукової парадигми.

У загальнотеоретичній науці існує точка зору, відповідно до якої уявлення про предмет теорії права і держави, як системи закономірностей правової дійсності, відрізняються невизначеністю та плюралізмом позицій. Такий підхід не дає чіткого уявлення ні про специфіку правової науки, ні про рівень, стан та динаміку розвитку правової теорії [4, с. 7]. Констатується відсутність чітких уявлень про те, чим є об'єктивна закономірність, які її критерії і які саме елементи права можуть бути співвіднесені з цією недостатньо дослідженою частиною предмета теорії права [27, с. 40]. Подібні думки все частіше зустрічаються у галузевій теоретико-правовій літературі. На нашу думку, наявність та розповсюдженість подібних позицій учених щодо державно-правових закономірностей означає, що рівень дослідження та наукової розробки зазначеної категорії є недостатнім у порівнянні з тим рівнем, якого вимагає сучасний розвиток загальнотеоретичної науки.

Така ситуація пов'язана з тим, що у сучасній юридичній літературі досі не сформульовано єдиного розуміння категорії державно-правових закономірностей. Більше того, відсутня домінуюча позиція з цього питання, у зв'язку з чим можливо констатувати відсутність єдності поглядів науковців. Наявний стан розуміння вказаної категорії призводить до відсутності уявлень про зміст категорії державно-правових закономірностей.

На нашу думку, зазначену ситуацію суттєво ускладнює запозичення філософського розуміння категорії «закономірність» у юридичній науці, яке практикують у своїх дослідженнях деякі вчені-теоретики. Як було обґрунтовано, використання філософського підходу до розуміння закономірностей не є можливим у сфері юридичної науки без суттєвих застережень та адаптації цієї категорії до державно-правової сфери.

Доцільно проаналізувати наявні уявлення про закономірності, обґрунтовані у юридичній науці. Закономірності у теорії права майже завжди сприймаються як фундаментальна категорія, що визначає предмет загальнотеоретичної науки. Наголошуючи на особливостях та значенні предмету теорії, вчені лише згадують про закономірності державно-правових явищ [2, с. 572–573], не здійснюючи комплексного аналізу цієї категорії та не обґрунтовуючи чіткого визначення закономірностей.

В. М. Сиріх зазначає, що уявлення вчених-теоретиків та інших правознавців щодо об'єктивних законів права, закономірностей державно-правових явищ, дослідженням яких займається юридична наука, є досить абстрактними та гіпотетичними. Про них йдеться лише при висвітленні предмета загальної теорії права та деяких інших загальних проблем правознавства. Вчений наголошує на тому, що ні в загальній теорії права та держави, ні в інших галузях правознавства не існує усталених знань, які б усіма чи переважною більшістю юристів визнавалися б об'єктивними законами правознавства, результатом пізнаних об'єктивних закономірностей права або інших явищ державно-правової сфери [128, с. 46–47].

У юридичній літературі радянського періоду державно-правові закономірності розглядалися, зазвичай, у зв'язку з національною правовою системою, до того ж через призму специфічної радянської ідеології в класовому, марксистському сприйнятті шляхом протиставлення новому і вищому (з точки зору радянської науки) соціалістичному праву права буржуазного, капіталістичного.

Домінуючою була позиція, відповідно до якої будь-якій правовій системі властиве існування загальної, головної закономірності, яка зводилася до виразу цієї правовою системою волі та інтересів панівного класу, зумовлених економічними особливостями розвитку цього класу: «Головна соціальна закономірність певної правової системи полягає в тому, що вона виражає інтереси і волю пануючого класу, зміст яких визначається матеріальними умовами його існування. Соціалістична правова система реалізує і захищає принципи

народовладдя, колективізму, соціалістичної власності, розподілу у праці, турботи про людину, властиві суспільству загалом інтереси всього народу» [129, с. 46].

Слід зазначити, що наукова розробка категорії державно-правових закономірностей у період 1940–1970 рр. майже не здійснювалась через ідеологічну заборону – було встановлено догматичне розуміння закономірностей державно-правової сфери, які зводились до єдиної, головної закономірності соціального розвитку (вираження інтересів і волі пануючого класу). Порухення цієї негласно існуючої у науці заборони неминуче призводило до негативних персональних наслідків [78, с. 229–230], яких міг зазнати дослідник. Це підтверджується здійсненням у цій роботі дослідженням етапів формування уявлень про предмет загальнотеоретичної науки та їх специфікою.

Після завершення вказаного періоду, ґрунтовні наукові дослідження в сфері закономірностей відновилися. В межах сучасної української теорії права та держави, державно-правові закономірності в узагальненому вигляді можуть бути визначені як об'єктивно існуючі, можливі для пізнання загальні правила, за якими відбуваються формування, розвиток і функціонування державно-правових явищ [1, с. 20]. В теорії держави і права закономірність – це об'єктивний, необхідний, спільний і стійкий зв'язок державно-правових явищ і процесів між собою і з іншими суспільними явищами, зв'язок, який втілює (породжує) якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості [130, с. 12].

Державно-правова закономірність також розуміється як об'єктивний, необхідний, суттєвий, для певних умов загальний і сталий зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, який безпосередньо зумовлює і впроваджує якісну визначеність цих явищ, що проявляється в їх юридичних властивостях [131, с. 176]. С. Г. Дробязко зазначає, що закономірності права являють собою об'єктивно зумовлені та об'єктивно необхідні відносно стійкі тенденції, які є результатом прояву повторюваних зв'язків між сутностями [86, с. 57].

Правові закономірності у аспекті суспільного розвитку мають загальносуспільну специфіку у порівнянні з природними законами. Ця специфіка полягає в тому, що правові закономірності не можуть бути реалізовані без активної діяльності людей. Зазначена діяльність може бути як усвідомленою, так і стихійною, як відповідати механізму функціонування об'єктивних законів, так і суперечити їм. Така ситуація конкретизує умови та визначає особливу сферу, у якій об'єктивно існують та розвиваються державно-правові закономірності. При тому зміни умов можуть бути еволюційними і стрибкоподібними, незначними і суттєвими, відносно стійкими і періодично мінливими.

Все це призводить до того, що закономірність права виявляється не абсолютно (як закон в природі), а імпульсивно – правова закономірність то посилюється внаслідок створення або розвитку сприятливих умов, то слабшає при наростанні несприятливих для її існування обставин. Державно-правові закономірності специфічні і в тому, що вони безпосередньо визначаються об'єктивними законами суспільства як системи більш високого рівня, а в кінцевому рахунку – закономірностями природи. У такий спосіб, виникають підстави стверджувати, що закономірності державно-правової сфери детермінуються закономірностями більш широких, загальних сфер, які опосередковують суспільну діяльність та державу і право як суспільні явища.

Важливо наголосити на тому, що популярним в теорії права є визначення закономірностей за допомогою категорії «зв'язок». Наприклад, державно-правова закономірність – це суттєвий, необхідний, стійкий та повторюваний зв'язок явищ у сфері держави і права [4, с. 30; 47, с. 8; 132, с. 33; 31, с. 123–124; 27, с. 49–59]. Розглянемо обґрунтовані у вітчизняній теорії права уявлення вчених щодо закономірностей як зв'язку між державно-правовими явищами.

Закономірності теорії держави і права – це об'єктивні, необхідні, стійкі зв'язки державно-правових явищ між собою і з іншими суспільними явищами, зв'язки, які відтворюють якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості [133, с. 340]. Державно-правова закономірність – об'єктивно постійний і необхідний зв'язок державно-правових явищ між собою, а

також з іншими соціальними феноменами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності [111, с. 17].

На думку О. П. Копиленка, закономірності втілюють зв'язки між явищами і процесами, які відбуваються в об'єктивному світі і мають певні ознаки, а саме: причинно-наслідкову залежність, об'єктивність, необхідний характер, загальність, усталеність [134, с. 16]. Державно-правові закономірності також визначають як стійкі, об'єктивні зв'язки між державно-правовими явищами, між ними і іншими соціальними явищами, що виявляються через їхні юридичні властивості [40, с. 9].

Закономірність – об'єктивний, необхідний, загальний та стійкий зв'язок державно-правових явищ, що втілює якісну визначеність державно-правових явищ, їх політико-юридичні властивості [16, с. 27]. Можливо стверджувати, що таке розуміння закономірності базується на філософському визначенні категорії «закон», основою якої є певний зв'язок. Внаслідок цього, таке визначення акцентує увагу на внутрішньому механізмі функціонування, замість визначення суттєвих ознак та характерних рис державно-правової закономірності, які дозволили б відрізнити правову закономірність від низки інших суміжних явищ.

На нашу думку, вплив філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності спостерігається навіть на загальнонауковому та філологічному рівнях, що відображають наявні у різноманітних енциклопедіях, довідниках та тлумачних словниках дефініції закономірності. Наприклад, «Новий тлумачний словник української мови» визначає закономірність як властивість, об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами, процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності; закон [135, с. 702]. Важливо наголосити на тому, що у юридичних енциклопедіях визначення закономірностей взагалі та закономірностей державно-правової сфери у більшості випадків відсутнє, що є одним з факторів, який спричиняє ситуацію з термінологічною невизначеністю закономірності в межах юридичної науки.

Ю. Ю. Ветютнев [28, с. 16] зазначає, що внаслідок такої ситуації спостерігається невідповідність між загальним поняттям державно-правової закономірності та конкретними закономірностями, які досліджуються юридичною

наукою. С. С. Алексєєв в процесі аналізу механізму правового регулювання виокремлював як його основні закономірності такі: розвиток перспективних способів правового регулювання, звуження сфери застосування правозабезпечувальних актів, зміцнення та розвиток нормативної основи правового регулювання та інші [136, с. 184–186]. В. А. Шабалін додавав до них послідовну демократизацію юридичної надбудови, всесвітнє зміцнення законності, розвиток прав і свобод громадян тощо [137, с. 169]. Крім того, С. С. Алексєєв визначає такі закономірності сучасного правового розвитку, як зростання регулятивної сили права, збільшення ролі приватного права, розвиток правосуддя [138, с. 52–53].

Втім, у кожній із зазначених закономірностей можливо виявити певний зв'язок явищ, проте він не є головною ознакою цих закономірностей та винятково його наявність не дає можливості виокремити саме державно-правову закономірність з-поміж інших явищ. Цей зв'язок є відносно прихованим та належить до механізму функціонування закономірності [28, с. 16], і тому для формулювання актуального визначення державно-правової закономірності не має нагального значення.

Проте, на нашу думку, визначення закономірності за допомогою категорії «зв'язок» не має настільки негативного значення. У державно-правових закономірностях зв'язок є однією з фундаментальних ознак та відображає сутнісну характеристику цього явища. Тому для формування уявлень щодо логічної основи функціонування закономірностей у праві, їх визначення як взаємозв'язку державно-правових явищ є ефективним та прийнятним.

З огляду на викладене вище, слід зазначити, що в межах юридичної та загальнотеоретичної наук відсутнє єдине розуміння закономірностей та їх співвідношення з іншими категоріями. Для загальнотеоретичної науки ця ситуація є критичною, адже закономірності є фундаментальною категорією, яка детермінує предмет теорії права. Тому невизначеність закономірностей на категоріальному рівні у цій сфері автоматично породжує невизначеність у сфері розуміння предмету загальнотеоретичної науки.

Важливим питанням виявляється співвідношення та взаємозв'язок між такими категоріями як державно-правова закономірність, правова закономірність, державна закономірність. Прийнятною є позиція Ю. Ю. Ветютнева, який вважає, що для здійснення наукового дослідження, найбільш доцільно виокремлювати саме державно-правові закономірності як цілісну групу, виходячи з нерозривності держави і права як суспільних, соціальних явищ, досліджуваних загальнотеоретичною наукою [28, с. 27]. Фактично, частина закономірностей може бути властива винятково державі, частина – винятково праву, але при цьому вони становлять принципово єдину категорію об'єктивних закономірностей. Системоутворюючою ознакою повинен вважатися саме юридичний характер закономірностей. Крім цього, ті закономірності розвитку держави, які не мають стосунку до юридичного аспекту її діяльності, не повинні вважатися державно-правовими, адже вони мають інший, політичний характер.

Для здійснення наукового дослідження категорії державно-правових закономірностей необхідно розглянути її характерні суттєві ознаки та встановити специфічні властивості, за допомогою яких можливо сформулювати науково обґрунтоване уявлення про зазначену категорію. З огляду на наявне у наш час уявлення про державно-правові закономірності у юридичній літературі, можливо сформулювати такі особливості правових закономірностей.

Державно-правові закономірності є стійкими, сталими та систематичними. Закономірність існує лише у випадку, де повторюються досить численні факти, а їх подібність не підлягає сумніву [2, с. 572–573]. У цій характеристиці полягає відмінність закономірності від категорії тенденції, яка може бути короткочасною і несталою. Не може визнаватися закономірністю така повторюваність, яка носить хаотичний, непорядкований характер. Закономірність завжди перетворює те, що відбувається, в систему, підпорядковує події якомусь принципу, надає подіям певну періодичність, сталість або взаємозалежність. Саме в систематичності полягає відмінність закономірності від випадкового збігу обставин.

Ця ознака має певною мірою оціночний характер, адже неможливо з точністю виміряти рівень стійкості тієї, чи іншої тенденції, щоб визначити, чи наявні підстави вважати її закономірністю. Однак на практиці абсолютна точність у такому випадку не потрібна – достатньо лише відокремити ті тенденції, які носять об'єктивно нестабільний характер. Необхідна для визнання наявності закономірності частота повторення зв'язку залежить від поширеності самих явищ, до яких вона належить. У цьому аспекті головним є збереження відносної планомірності подій, що відбуваються, і наявність залежності зазначеної планомірності від часу або інших чинників.

Державно-правові закономірності виникають та функціонують у державно-правовій сфері. Фактично, державно-правові закономірності – відносно самостійна група соціальних закономірностей, що і зумовлює їх теоретичне дослідження в межах юриспруденції. Важливим є питання, які саме з соціальних закономірностей належать до категорії державно-правових, тобто у який спосіб можливо визначити, чи носить конкретна закономірність державно-правовий характер. Відомий теоретик П. М. Рабинович приділив особливу увагу вивченню цього питання. На його думку, закономірний зв'язок може бути віднесений до специфічних державно-правових закономірностей, якщо принаймні одним з його учасників виступає державно-правове явище і цей зв'язок безпосередньо зумовлює і відображає юридичну своєрідність такого явища [132, с. 11].

Державно-правова закономірність характеризується регулярністю, однотипністю та повторюваністю процесів та явищ. У спеціальній літературі закономірність завжди є певною низкою фактів. Не може бути закономірністю окремо взятий факт, як і кілька фактів, які не мають між собою нічого спільного. У різних видах закономірностей повторювані факти або йдуть послідовно один за одним, або наявні одночасно. При цьому факти, що складають зміст закономірності, обов'язково характеризуються повторюваністю. Подібність, повторюваність фактів, на відміну від таких суміжних наукових категорій, як зв'язок або тенденція, складають зміст державно-правових закономірностей. У

філософській науці обґрунтована позиція, згідно з якою «повторюваність – найважливіша риса закону» [67, с. 24].

На нашу думку, зазначене вище є вагомим аргументом на користь повторюваності державно-правової закономірності у аспекті взаємозв'язку між філософською категорією «закон» та філософсько-правовою категорією «закономірність». Існує точка зору, згідно з якою у сфері суспільного та історичного розвитку не може бути об'єктивних закономірностей, так як будь-яка подія і явище в процесі суспільно-історичного розвитку є індивідуальним, неповторюваним, створюється внаслідок проявів вільної дії людської свідомості. З цього приводу С. Л. Франк зазначає: «тут немає місця для закономірності, адже закономірність є лише в необхідному, суспільство ж спирається на свободу і невизначну волю людей» [139, с. 240]. Запереченням проти зазначеної позиції і аргументом на користь існування об'єктивних соціальних закономірностей вважається, зазвичай, не наявність зв'язків між елементами суспільства, а наявність об'єктивної схожості, регулярності, повторюваності у суспільних явищах і процесах.

Державно-правові закономірності існують об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людини [28, с. 20]. Закономірності не створюються і не скасовуються людьми, а існують самостійно. Вони зумовлюють як зміст окремих подій, так і загальний напрямок, результати всієї суспільної діяльності у сфері права і держави. Це вимагає максимально чіткого відмежування закономірностей від тих соціальних інститутів і зв'язків, які цілеспрямовано і свідомо формуються людським суспільством. Закономірності мають власне, автономне буття, вони не підкоряються впливу діяльності людини, а навпаки, самі значною мірою керують її поведінкою.

Як відомо, не є закономірністю така повторюваність фактів, яка має місце в результаті свідомої діяльності людини. Особливо важливо зважати на це саме в державно-правовій сфері, так як тут поруч один з одним існують обидва типи регулярності – така, яку формує цілеспрямований вплив людської поведінки і така, яка об'єктивно існує незалежно від неї. У деяких випадках необхідним є

дуже детальний аналіз наявних фактів для того, щоб визначити природу того чи іншого суттєвого зв'язку державно-правових явищ і, як наслідок, віднести його до безпосередніх проявів об'єктивної закономірності або до результатів цілеспрямованого впливу людини. Існує досить точний та ефективний критерій для такого розмежування: розглядаючи конкретну систематичну повторюваність фактів в державно-правовій сфері, слід встановити, чи входила така повторюваність в наміри будь-кого з суб'єктів означеної сфери діяльності. Звичайно, і цей критерій не завжди легко застосувати, так як самі наміри суб'єктів майже завжди важко дослідити.

Державно-правова закономірність характеризується зв'язком між фактами та явищами [2, с. 572–573]. Проте не кожна повторюваність фактів має ознаки закономірної. Повторюваність розрізнених, автономних фактів не може мати ознак закономірності. Якщо встановлено, що між схожими фактами немає ніякого зв'язку, що вони існують абсолютно незалежно один від одного, в такому випадку вони характеризують не закономірність, а випадковий збіг обставин. Крім цього, для закономірності характерним є не тільки зв'язок, але й відношення між фактами та явищами.

Закономірності можуть бути науково виокремлені в реальності і можуть бути раціонально усвідомлені та використані для взаємодії з оточуючим світом. У літературі зазначається, що всі сфери наукового знання, зокрема і гуманітарні, до яких належить юриспруденція, до другої половини XX століття підтримували об'єктивістсько-універсальне обґрунтування закономірностей у їх різноманітних проявах та формах реалізації. З історичної точки зору, починаючи з Античності, з часів виникнення наукових ідей Платона та Аристотеля і до часів позитивістської школи, всі правознавці практично використовували уявлення про об'єктивно-універсальний, закономірний характер виникнення, розвитку і функціонування явищ державно-правової сфери [83, с. 472].

Державно-правові закономірності відображають глибинні, суттєві властивості і сторони державно-правових явищ. Якщо у певної повторюваності фактів присутні основні характерні ознаки закономірності – систематичність,

об'єктивність, логічна обґрунтованість, то не можливо заперечувати її характер закономірності через те, що вона оцінюється як неістотна. Навпаки, будь-яка така тенденція вже тільки через це характеризується деякою істотністю, адже стійке повторення будь-якої риси є виявленням справжньої сутності явища, дії його внутрішнього механізму.

У випадку, коли повторюваність відображає лише зовнішні, поверхневі аспекти явища, вона ніколи не буде ні систематичною, ні логічно обґрунтованою: систематичність означає наявність у тенденції рушійних сил всередині самого явища, а логічна обґрунтованість – наявність зв'язку з іншими властивостями такого явища. Закономірність може і не носити особливо значущого характеру, але при цьому завжди буде визначатися найбільш істотними властивостями явища або процесу.

Державно-правові закономірності обмежені у своїй дії певними часовими і просторовими межами. У науковій літературі радянського періоду ця властивість закономірностей визначається як «просторово-часова інтервальність» [140, с. 19]. Вона передбачає наявність у закономірності певних меж – як географічних, так і історичних. Іншими словами, закономірність існує не завжди, а починає здійснюватися в певний момент часу і згодом її об'єктивне існування може припинитися.

Існування загальних державно-правових закономірностей, які поширювалися б без винятку на всі географічні регіони і на всі періоди розвитку права і суспільства, не є доведеним. Але якщо такі державно-правові закономірності й існують, то їх небагато. Наприклад, у літературі до них відносять закономірний зв'язок економіки і права, який виражається в тому, що зміст права визначається економічними факторами і що правопорядок, правовідносини, суспільні засади права і рівень правового регулювання загалом відповідають економічному ладу і зумовленому ним культурному розвитку суспільства [12, с. 122]. Ще одним прикладом такої державно-правової закономірності може бути закономірне застосування норм права для регулювання та охорони суспільних відносин.

Доцільно зазначити, що у певної національної правової системи, окрім загальноправових закономірностей, можуть виникати власні, особливі закономірності становлення, розвитку і функціонування права та держави за умови наявності своєрідних суспільних та природних умов. У числі об'єктивних закономірностей правової системи при розподілі її на галузі, можна виокремити галузеві та міжгалузеві закономірності.

У різних географічних зонах і навіть в межах однієї держави, але на різних етапах її історичного розвитку, правові явища можуть характеризуватися зовсім різними, часом повністю протилежними державно-правовими закономірностями. Точне визначення масштабу дії правової закономірності є важливим для того, щоб уникнути помилкового розширення сфери дії тієї чи іншої закономірності, коли вона теоретично застосовується до тих випадків, до яких не має відношення. Той факт, що державно-правові закономірності обмежені у своїй дії певними часовими і просторовими межами, відкриває можливість для вимірювання вказаних меж, а також для класифікації закономірностей за ознаками тимчасовості і просторового впливу.

У літературі обґрунтована позиція, відповідно до якої юридичні закономірності як різновид соціальних визначають, передусім, як статистичні, ймовірнісні залежності між соціальними явищами [83, с. 475]. При цьому вони характеризуються принциповою умовністю та залежністю від історичного та соціокультурного контексту їх реалізації, тобто обставин місця і часу. Виявляються такі закономірності лише у великій сукупності явищ і можуть не проявляти своєї дії в окремих випадках. Вважається, що ці закономірності найкраще досліджуються за допомогою імплікативної логіки [141, с. 73]. Приклад державно-правової закономірності у аспекті цієї логіки може виглядати наступним чином. Якщо суспільство ґрунтується на обмінних відносинах, то з великим ступенем ймовірності основною формою права буде або нормативний акт, або судовий прецедент, а його змістом – міра допустимої свободи [83, с. 475]. На нашу думку, така позиція є ґрунтовною, проте відображає специфічні уявлення про державно-правові закономірності на основі надмірного ототожнення їх із

загальносоціальними закономірностями, які виступають родовою категорією відносно закономірностей державно-правової сфери.

Державно-правові закономірності мають логічне обґрунтування [28, с. 22]. Обов'язковою характеристикою закономірності є наявність основи, яку можливо логічно обґрунтувати з точки зору роботи її внутрішнього механізму. У випадку, якщо наявне певне повторення фактів, але причина такого повторення залишається незрозумілою, то закономірність не є остаточно дослідженою, так як без цього важко бути впевненим в об'єктивності, чи в систематичності повторюваності досліджуваних фактів. Принцип раціоналізму в науці вимагає визнати причинну зумовленість будь-якого явища об'єктивної дійсності. Державно-правова закономірність не повинна залишатися замкнутим явищем, при її дослідженні не слід обмежуватися однією лише констатацією повторюваності тих чи інших фактів в державно-правовій сфері, а необхідно з'ясувати причини цієї повторюваності. Тому обов'язковим етапом у вивченні державно-правової закономірності є пошук причини, без якого процес пізнання не буде завершеним. На думку П. М. Рабиновича, «пізнання закономірності проходить два ступені: а) пізнання сутності; б) пізнання механізму їх дії» [132, с. 52–53]. Першопричина цієї чи іншої державно-правової закономірності може бути і в психологічній, і в економічній, і в політичній, і в культурній, і в географічній, і в будь-якій іншій сфері, а частіше відразу в декількох.

Державно-правові закономірності емпірично виявляються на основі реальної суспільної діяльності. Процес дослідження державно-правової закономірності завжди повинен спиратися на достатній масив емпіричних даних. Він не може здійснюватися без зв'язку з практикою суспільних відносин. Виявлення державно-правової закономірності з певних більш загальних наукових положень є можливим, однак така гіпотетична закономірність в будь-якому випадку не є актуальною без підтвердження численними конкретними фактами. Недооцінка цього принципу призводить до появи значної кількості теоретичних побудов, які претендують на статус реального знання, але натомість розходяться з об'єктивно існуючим суспільним життям. Варто зазначити, що правова

закономірність, на відміну від норми, лише відображає наявне становище справ і не може носити характер припису або побажання [142, с. 184–208].

Державно-правові закономірності реалізуються через власний механізм дії та людську поведінку. Об'єктивний характер державно-правових закономірностей не означає, що для людини вони є чимось стороннім і що процес їх дії відбувається без її участі. Зовсім навпаки, людська діяльність слугує єдиним джерелом реалізації державно-правових закономірностей. У державно-правовій сфері немає нічого, що виникало б або відбувалося б абсолютно самостійно, крім виникнення та існування людської свідомості. Будь-який результат дії державно-правової закономірності водночас є результатом людських зусиль, дій конкретних людей. При тому закономірність впливає на людину не безпосередньо, а опосередковано. Державно-правова закономірність – це, по суті, закономірність людської поведінки в області держави і права [28, с. 25]. Іншими словами, наявна повторюваність фактів є об'єктивною, але самі ці факти продукуються людиною.

Існує точка зору, згідно з якою об'єктивно існуючі закономірності працюють самі собою в будь-якому випадку незалежно від діяльності людини. З цього приводу у науковій літературі П. М. Рабіновичем розроблено поняття «використання об'єктивних законів», під яким розуміється «їх свідоме, планомірне практичне застосування; діяльність людей, організована відповідно до вимог об'єктивних законів; вплив на закони, що дає простір або обмеження їх дії, певне їх коригування» [132, с. 57]. Це дозволяє найбільш ефективно здійснювати соціально значиму діяльність, передусім у сфері права та держави, ґрунтуючись на встановлених закономірностях, користуючись їх позитивними аспектами і передбачаючи їх негативні наслідки.

Державно-правові закономірності незалежні від людської волі лише в аспекті того, що людям не під силу створити або скасувати закономірність. Але так як основним засобом реалізації закономірностей є людська поведінка, то людина може втрутитися в її дію та суттєво скорегувати її розвиток та результати. Головне, що характеризує суб'єктивне ставлення людей до державно-правових закономірностей – це їх пізнання, розуміння (усвідомлення), виявлення та активне

використання в правотворчій і в правозастосовній діяльності. Нехтування законодавцем і суб'єктами правозастосовної діяльності об'єктивними закономірностями, а також діяльність, що здійснюється всупереч їм, можуть призводити до негативних наслідків у сфері регулювання суспільної поведінки.

Виникає необхідність окремо дослідити ознаки та властивості державно-правових закономірностей у аспекті посткласичної науки. Дослідження посткласичного виміру правових закономірностей здійснює І. Л. Честнов [83, с. 472–489]. Запропонований вченим підхід до розуміння закономірностей державно-правової сфери загалом потребує більш детальної наукової розробки та адаптації для використання в межах сучасної юридичної науки. Проте обґрунтовані позиції щодо характерних ознак та властивостей закономірностей мають бути досліджені та усвідомлені для всебічного та ґрунтовного формування уявлень про державно-правові закономірності.

1) З точки зору вихідних положень посткласичної науки, об'єктивність правових закономірностей трансформується у інтерсуб'єктивність. Право як суспільне явище реалізується за допомогою ментальної, психічної та поведінкової активності людей. І. Л. Честнов критикує позицію Ю. Ю. Ветютнева, який, характеризуючи державно правові закономірності, однією із суттєвих ознак зазначає «об'єктивність, тобто незалежне від волі і свідомості людей існування», після чого стверджує, що закономірності відзначає «реалізація через людську поведінку» [28, с. 20, 25]. У цьому контексті об'єктивність правових закономірностей полягає в тому, що вони не залежать від волі, бажання, поведінки і знань окремих індивідів, але залежать від усього людства. Інтерсуб'єктивність правових закономірностей виявляється в тому, що вони реалізуються через зовнішній вияв активності численних верств населення.

2) Правові закономірності набувають контекстуальної ознаки, їх зміст визначається історичним і соціокультурним контекстом, що формується, зокрема, практичною діяльністю суспільства у сфері держави та права. На нашу думку, ця теза підтверджується вагомим впливом герменевтичного методу досліджень, необхідність застосування якого при науковому дослідженні державно-правових

закономірностей була обґрунтована. У цьому контексті фундаментальні принципи права та моралі, що детермінують зміст правових закономірностей, такі як рівність, свобода, справедливість тощо, принципово по-різному трактуються в різні історичні епохи і в різних культурах.

3) Правові закономірності відображають одночасно як матеріальну (об'єктивну) сторону, так і ментальну та психічну (суб'єктивну). У аспекті посткласичної науки, державно-правові закономірності існують за умови їх психічного сприйняття людським суспільством.

4) Закономірності державно-правової сфери сприймаються як окремий різновид, прояв соціальних закономірностей. Право, як і правові закономірності, є соціальним явищем, зумовленим взаємодією з іншими соціальними феноменами та закономірностями, із суспільством як унікальною соціальною системою, без існування яких право та його закономірності фактично зникають [83, с. 478–486].

У такий спосіб, сприйняття категорії «державно-правова закономірність» у аспекті посткласичної науки має бути трансформоване у відповідності до проаналізованих ознак закономірностей. У наш час загальнотеоретична наука ще не пристосована до переходу у посткласичну наукову парадигму через недостатню розробленість понятійно-категоріального апарату та методології науки. Проте можливо спрогнозувати, що цей перехід є неминучим та буде спричинений загальнонауковим розвитком, характерним для всіх сфер сучасного наукового знання. Наслідком цього стане переосмислення категорій юридичної науки, яке зробить можливим дослідження державно-правової сфери на якісно новому рівні.

Отже, викладене у підрозділі є вагомим аргументом щодо підтвердження необхідності розробки спеціально-юридичного визначення категорії «закономірності». Внаслідок ґрунтовного дослідження проблеми визначення предмету юриспруденції та теорії права та держави, можливо констатувати різноманітність наукових уявлень про предмет загальнотеоретичної науки як фундаментальної складової юридичної науки, та визначити наявність спільного елементу для цих уявлень – віднесення до предмету загальнотеоретичної науки

закономірностей державно-правових явищ як фундаментальної категорії юридичної науки [48, с. 17].

Зазвичай у теорії права використовують один з двох методологічних варіантів визначення дефініції певної теоретико-правової категорії. В першому варіанті розуміння категорії пропонується без базису наукових наробок та практики його використання, внаслідок чого під це розуміння категорії адаптуються всі інші категорії, які взаємодіють з означуваною категорією. Цей метод є ефективним, коли означувана категорія є новою та лише вноситься в категоріальний апарат. В такому випадку дезорганізація категоріального апарату буде мінімальною.

Другий варіант передбачає визначення дефініції на основі наявних наукових розробок та практики використання означуваної категорії у наукових дослідженнях. Коли необхідно визначити поняття, яке вже знаходиться в науковому обігу, можливо встановити з контексту ті значення, в яких таке поняття, зазвичай, використовується у наукових розробках. Так як ці значення не суперечать один одному, з них можливо отримати загальне визначення за допомогою методу індукції. У випадку з категорією закономірностей у сфері теорії права та держави очевидно ефективним буде другий методологічний варіант.

Виходячи з проведеного аналізу ознак та властивостей закономірностей у праві, доцільною є спроба обґрунтування поняття державно-правових закономірностей, яке враховувало б результати здійсненого комплексного дослідження та міжгалузевго аналізу цієї категорії. Вищевикладене надає можливість виокремити особливі ознаки державно-правових закономірностей та сформулювати власне їх бачення, яке можливо застосовувати у сфері теоретико-правових досліджень.

На нашу думку, державно-правові закономірності:

– є об'єктивними, так як залежать від рівня розвитку суспільства, держави і права та не залежать від бажання окремих суб'єктів, правителів чи науковців;

– можуть бути пізнаними на науковому, а саме теоретико-правовому чи філософському рівні, а отже, можуть бути усвідомленими;

– є необхідними для пізнання сутності, природи та соціального призначення держави і права, а також визначення місця загальнотеоретичної науки в системі юридичних наук;

– є загальними, так як характеризують державу і право як логічно завершені категорії безвідносно до їх національного прояву, історичного етапу чи географічного положення;

– тривалий характер зумовлює необхідність вивчення лише тих закономірностей, які сформувалися впродовж тривалого періоду часу та узагальнюють практику формування і функціонування державно-правових явищ;

– є причинно-наслідковими, так як відображають залежність та взаємопов'язаність як процесів виникнення, функціонування та вдосконалення держави і права, так і державно-правових явищ;

– політико-правова спрямованість відображає особливе призначення держави і права в процесі здійснення політичної державної влади та порядку в суспільстві;

– є динамічними, так як, по-перше, відображають динаміку процесу виникнення, становлення та вдосконалення державно-правових явищ і, по-друге, змінюються під впливом розвитку суспільства та його вдосконалення;

– визначають взаємодію державно-правових явищ з суспільством та різноманітними сферами його життєдіяльності [2, с. 573].

Таким чином, *державно-правові закономірності – це об'єктивно зумовлені, необхідні для пізнання сутності державно-правових явищ загальні, тривалі, причинно-наслідкові зв'язки, що забезпечують пізнання держави і права як політико-правових явищ, які є динамічними і визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності.* Саме таке визначення характеризує закономірності як зв'язок, що юридично опосередковує:

а) соціальну детермінованість держави і права;

б) їх структуру, функціонування і розвиток;

в) соціальну активність, дієвість державно-правових явищ [131, с. 153].

Підсумовуючи проведене у підрозділі дослідження, слід наголосити, що наявні підстави стверджувати, що у юридичній науці відсутнє єдине розуміння закономірностей. Вплив філософської категорії «закон» на уявлення про закономірності спостерігається навіть на загальнонауковому та філологічному рівнях, що відображають наявні у різноманітних енциклопедіях, довідниках та тлумачних словниках дефініції закономірності. У юридичних енциклопедіях визначення закономірностей взагалі та закономірностей державно-правової сфери у більшості випадків відсутнє, що є одним з факторів, який спричиняє ситуацію з термінологічною невизначеністю закономірності в межах юридичної науки. У наш час особливого значення набуває сприйняття категорії державно-правових закономірностей у аспекті посткласичної науки, яка характеризує сучасний етап розвитку загальнонаукових знань. На підставі здійсненого дослідження запропоновано власне бачення ознак та визначення державно-правових закономірностей, яке можливо використовувати в подальшому у процесі наукових теоретико-правових досліджень та практичної діяльності у сфері юриспруденції.

2.3 Державно-правові закономірності та суміжні наукові категорії

Державно-правова закономірність як юридична категорія займає важливе місце у категоріальному апараті юридичної та загальнотеоретичної наук. За своєю природою вона належить до складних категорій, що зумовлює її зв'язок із суміжними науковими поняттями та явищами, які функціонують у межах категоріальних апаратів філософії, філософії права, соціології права та сучасної теорії права. Правомірно стверджувати, що державно-правова закономірність як категорія, має достатньо специфічних ознак та властивостей, які забезпечують можливість її відмежування від категорій, змістовно суміжних до неї. У сучасній юридичній літературі відсутня єдність наукових підходів до визначення закономірностей у праві, що зумовлює плюралізм позицій стосовно розуміння цієї категорії. Одним із напрямків є обґрунтування можливості запозичення філософського розуміння закономірностей для аналізу закономірностей правових.

Однак таке запозичення не є можливим, але є корисним для аналізу співвідношення державно-правових закономірностей як юридичної категорії з суміжними категоріями, з-поміж яких варто відзначити закон як категорію філософії. Зазначене зумовлює актуальність дослідження співвідношення державно-правової закономірності із суміжними категоріями та визначає *мету цього підрозділу*:

- *з'ясувати зміст та природу категорій, суміжних із державно-правовими закономірностями;*
- *встановити їх співвідношення, розмежувати зміст цих категорій;*
- *визначити можливість їх використання у наукових дослідженнях юридичної науки загалом та загальнотеоретичної науки, зокрема.*

У літературі достатньо розповсюдженою є позиція, відповідно до якої найбільш суміжною науковою категорією із закономірністю є *закон*. Доцільно розпочати дослідження співвідношення цих категорій із філософського розуміння закону, адже його юридичне тлумачення суттєво відрізняється від закономірності за змістом, тоді як філософія їх ототожнює. Однак, в межах філософії відсутнє єдине розуміння категорій «закон» та «закономірність». Крім цього, вчені по-

різному визначають їх співвідношення та взаємозв'язок. У літературі існує позиція, відповідно до якої поняття закономірності та об'єктивного закону є змістовно тотожними, а категорія «закон» є основним методологічним орієнтиром для здійснення наукових досліджень закономірностей [27, с. 49].

У філософській енциклопедичній науці категорії «закон» і «закономірність» теж ототожнюються. Так, у енциклопедії епістемології та філософії науки з цього приводу зазначено, що закон (закономірність) – це об'єктивне, стійке, повторюване і необхідне відношення між предметами або ознаками одного предмета. Судження, в якому це відношення означається, називають законом науки. Законом називають також нормативне розпорядження, яке регулює поведінку людей. Терміни «закон» і «закономірність» нерідко вживають як синоніми, наприклад, коли йдеться про соціальні закономірності. Закономірністю називають також відповідність емпіричних явищ закону, а закономірними – самі ці емпіричні явища, наприклад, морські припливи, в яких проявляється закон всесвітнього тяжіння [66, с. 472].

Одним із факторів, який визначає різницю між категоріями закону та закономірності, є особливість семантичного значення закону. Слід зазначити, що категорію «закон» використовують як для характеристики об'єктивно існуючих зв'язків навколишнього світу, так і для встановлення вимог щодо процесу мислення, людської поведінки. Ю. Ю. Ветютнев з цього приводу зазначає, що закони логіки є не тільки відображенням об'єктивних зв'язків дійсності, а й певними вимогами до людського мислення [28, с. 31]. Так, А. Є. Конверський визначає формально-логічний закон тотожності як вимогу до процесу мислення, відповідно до якої вкладати в міркування про певний предмет, взятий в певний час, в одному і тому самому відношенні, можливо винятково один і той самий зміст [158, с. 30]. У цьому аспекті закон може являти собою певне правило, а закономірність передбачає об'єктивно існуючу, стійку повторюваність фактів.

Наявні вагомі підстави стверджувати, що поняття «закон» та «закономірність» не є тотожними. На їх зміст суттєво впливають особливості сфери, у якій ці поняття використовуються. В межах загальної філософії в певних

випадках закон та закономірність можуть мати тотожне значення, наприклад, коли розглядаються закони природи та об'єктивно наявна закономірність. В межах логіки закон має ознаку вимоги до людського мислення та поведінки, у зв'язку з чим відрізняється від закономірності, яка може мати ознаки тенденції.

У юриспруденції, теорії та філософії права закон, зазвичай, розглядається як правовий, позитивний закон, що фундаментально відрізняється від правової закономірності. Водночас, деякі вчені-юристи не заперечують можливості використання категорії «закон» у її філософському розумінні. Наприклад, «основний закон правової форми» та «основний закон порівняльного правознавства» [27, с. 71; 28, с. 32; 159, с. 58–59; 160, с. 226] передбачають не правовий позитивний закон, встановлений державою, а закон у філософському розумінні цієї категорії.

В разі використання в юриспруденції категорії «закон» у філософському розумінні для формулювання певної дефініції, зазвичай, вона буде мати абстрактний, неоднозначний та невизначений характер або буде характеризувати правову закономірність. Наприклад, «основний закон порівняльного правознавства» розуміється як те, що різноманітні правопорядки, незалежно від наявних відмінностей їх історичного розвитку, доктринальних поглядів і особливостей реалізації та функціонування на практиці, у багатьох випадках вирішують однакові суспільні проблеми, навіть на рівні найдрібніших особливостей [159, с. 58–59]. Зазначений закон не є достатньо конкретним та деталізованим, його реальні прояви суттєво різняться. Втім, у цьому випадку доцільніше було б визначити правову закономірність, яка полягає у закономірній тотожній регламентації рівнозначної суспільної поведінки різними правовими системами, аніж «закон» у філософському розумінні цієї категорії. У багатьох інших подібних випадках закон також має достатньо ознак державно-правової закономірності, проте визначається вченими все ж таки як «закон».

У юриспруденції, філософії права та соціології права категорія «закон» характеризується високим ступенем визначеності та достовірності існування. Існує думка, відповідно до якої юридичною наукою майже не було виявлено

правових закономірностей, які були б достатньо точно визначеними, щоб вважати їх законами [28, с. 32]. Г. Гурвич вважає, що державно-правові закономірності не можливо вважати законами у зв'язку з тим, що закономірності характеризуються високим ступенем невизначеності, притаманним соціальній та правовій дійсності [161, с. 766].

Важливою особливістю співвідношення закону та закономірності у юриспруденції є специфічне значення закону у державно-правовому контексті. Закон визначають як нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або самого народу, яким регулюються найважливіші суспільні відносини, виражається воля й інтереси народу. Закон має найвищу юридичну силу відносно всіх інших нормативно-правових актів [35, с. 111].

Водночас у літературі іноді використовують поняття «закони права», «державно-правові закони» [28, с. 33]. За своїм змістом такі категорії характеризують об'єктивно існуючі, стійкі та повторювані зв'язки, що дає підстави вважати їх не законами, а закономірностями. На нашу думку, визначення таких зв'язків, як закономірностей, має важливе значення для юридичної науки, адже у такий спосіб можна подолати наявну негативну практику використання категорії «закон» в межах загальнотеоретичної науки у її неюридичному значенні.

Категорія «закономірність» є також суміжною категорії *«тенденція»*. Тлумачний словник української мови визначає тенденцію як напрям розвитку, прагнення, намір, потяг, схильність до чогось; ідейне спрямування [54, с. 1440]. Тенденція також може означати напрямок поглядів або діяльності. Державно-правова тенденція має свою специфіку та у певних аспектах має ознаки закономірності, хоча у будь-якому випадку суттєво від неї відрізняється. На нашу думку, тенденція у порівнянні із закономірністю, у правовій сфері:

– є об'єктивною або суб'єктивною, на відміну від закономірності, яка завжди є об'єктивною. Тенденція може відображати певний спосіб міркування деяких індивідів чи соціальних груп, або певну спрямованість законодавчої, правозастосовної діяльності тощо;

- може бути пізнаною на науковому рівні і усвідомленою, як і закономірність;
- не є обов'язково необхідною для пізнання сутності, природи та соціального призначення державно-правових явищ, тоді як закономірність є обов'язковою;
- на відміну від закономірності, не є загальною, адже характеризує конкретні державно-правові явища;
- має тривалий або тимчасовий, нестійкий характер, на відміну від винятково тривалого характеру правової закономірності;
- може не бути причинно-наслідковою, адже її існування може бути спонтанним та випадковим, на відміну від закономірного характеру порівнюваної категорії;
- на відміну від закономірності, не має політико-правової спрямованості, так як правова тенденція може опосередковувати явища поза сферою держави та права;
- може бути динамічною або статичною, розвиток не є обов'язковою характеристикою тенденції, на відміну від завжди динамічної закономірності;
- визначає взаємодію державно-правових явищ у певних випадках, тоді як закономірність не акцентує увагу на окремому випадку.

Тенденція у сфері права частково співпадає з правовою закономірністю у деяких конкретних випадках, але, зазвичай, це різні категорії. У науці обґрунтована ідея щодо можливості вважати правовими тенденціями правові закономірності, логічні причини існування яких тимчасово не досліджені, незважаючи на об'єктивне існування та функціонування таких поки що недостатньо визначених закономірностей [28, с. 33–34]. Так само тенденціями є правові закономірності, які за певних причин не можуть бути віднесені до повноцінних державно-правових закономірностей, але мають достатньо ознак для визначення їх тенденціями. Отже, категорія «тенденція» може характеризувати різноманітні зв'язки соціальної дійсності, які не можуть вважатися

закономірностями за тривалістю, об'єктивністю існування, наявністю причинно-наслідкового зв'язку [162, с. 23].

Державно-правова закономірність є суміжною з категорією «*можливість*», яку відносять до базових категорій філософської науки. Можливість, як філософська категорія, характеризує об'єктивно існуючий і зумовлений внутрішніми обставинами стан об'єкта у його незавершеному, потенційно можливому розвитку. Реальною можливістю визначають таку, яка має всі необхідні умови для реалізації. Формальною, абстрактною можливістю є така, яка має малу ймовірність здійснення, при цьому ймовірність здійснення неможливості відсутня [163, с. 111]. Окрім того, можливість розглядається як об'єктивно існуюча тенденція виникнення явища, що зумовлюється певною закономірністю. Можливості поділяють на загальні і одиничні. Загальна можливість детермінується закономірностями розвитку дійсності, а одинична можливість – специфічними умовами існування і дії цих загальних закономірностей [74, с. 555–556]. У зв'язку із зазначеним, можливо зробити висновок, що у сфері загальнотеоретичної науки закономірність та можливість характеризують різні аспекти державно-правових явищ, детермінуючи вірогідність настання певних подій та їх причинно-наслідковий зв'язок.

На думку Ю. Ю. Ветютнева, категорія «закономірність» є суміжною з категорією «*факт*» [28, с. 34]. Взаємозв'язок цих двох категорій відзначається тим, що факт завжди підпорядковується закономірностям, у більшості випадків – кільком закономірностям одночасно. При тому закономірність складається з фактів та відрізняється від факту специфічним абстрактним характером. Слід зазначити, що закономірність, як явище правової дійсності, являє собою узагальнення групи фактів. Водночас, не кожне узагальнення групи фактів та не кожен взаємозв'язок між фактами є закономірністю. Це пояснюється тим, що існують численні групи фактів з певним взаємозв'язком між ними, які не можуть бути віднесені до закономірностей через невідповідність таких фактів базовим ознакам закономірності. У таких випадках можливо визначити взаємозв'язок державно-правових явищ, але не сталий, не динамічний, не повторюваний тощо.

Тому групи фактів, між якими є взаємозв'язок, зовсім не завжди відображають існування державно-правової закономірності.

У літературі наголошують на тому, що юридичний факт при його характеристиці як категорії соціально-правової реальності відзначається двома рівнями існування – матеріальним та формально-юридичним [172, с. 27]. Матеріальний вимір юридичного факту характеризує цей факт як об'єктивне, реальне явище та є однією з причин суміжності юридичного факту та державно-правової закономірності. Формально-юридичний рівень існування юридичного факту відображає можливість застосування факту у юридичній діяльності на основі чинних норм права у процесі правового регулювання суспільних відносин. На думку О. В. Зайчука, юридичний факт характеризується:

- відображенням конкретних обставин, умов та фактів навколишнього світу;
- визначенням у гіпотезах норм права;
- необхідністю виникнення, зміни чи припинення правовідносин;
- спричиненням юридичних прав та обов'язків учасників правовідносин;
- забезпеченням за допомогою державного примусу [173, с. 447].

У зв'язку з цим, обґрунтована позиція, відповідно до якої юридичний факт є конкретними життєвими обставинами виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері здійснення судової влади, відповідно до яких явище об'єктивної дійсності, що існує у формі подій або дій, характеризується здатністю до юридичної оцінки, яка надає можливість суб'єктам використання, дотримання, виконання чи застосування норм права з метою регулювання породженого цим явищем суспільного відношення [174, с. 34]. Однак, вказане розуміння юридичного факту дещо звужує обсяг його дії до сфери судової влади, проте відображає конкретність та об'єктивність вихідного явища.

У контексті взаємодії категорій «факт» та «закономірність», у зв'язку з викладеним, необхідно наголосити на об'єктивному характері цих категорій, що є однією з їх головних ознак, за допомогою якої можна відмежувати ці явища від інших. Проте за ознакою об'єктивності юридичний факт може відрізнятися від юридичної закономірності, адже юридичний факт є встановленим відповідними

юридичними засобами та існує у матеріальному і формально-юридичному вимірах, тоді як державно-правова закономірність не завжди має конкретну доказову базу та може бути обґрунтованою лише на теоретичному рівні. Зазначене додатково підтверджує позицію, відповідно до якої загальнотеоретична наука має забезпечувати дослідження тільки фундаментальних та обґрунтованих державно-правових закономірностей.

Можливо констатувати суміжність закономірності з *іншими науковими категоріями*. Кожна категорія загальнотеоретичної науки, як і категорія «державно-правова закономірність», характеризує конкретне явище державно-правової дійсності. Наукова категорія вказує на певне явище, виокремлюючи його з-поміж інших. При цьому закономірність, здебільшого, характеризує стан та динаміку розвитку явища, яке визначається як наукова категорія [28, с. 35].

У теоретико-правовій літературі обґрунтована точка зору, відповідно до якої категоріальний апарат юридичної науки, який складається з системи наукових категорій та понять, є кореспондуючим та точним відображенням системи відповідних державно-правових закономірностей, незважаючи на той факт, що наукові категорії не збігаються із закономірностями. Загальнотеоретична наука виражає за допомогою свого категоріального апарату головні державно-правові закономірності виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ, зв'язки між ними [28, с. 36].

На думку В. М. Сиріх, наукове пізнання об'єктивного закону можливе лише за умови достатньо розвинутого загального рівня науки, коли основна сукупність понять вже сформована. Проте достатньо розвинутий категоріальний апарат науки являє собою лише теоретичний базис, необхідний для пізнання об'єктивних законів права, який при тому не дозволяє автоматично, формально-логічно виводити їх з наявної системи державно-правових понять та категорій [27, с. 51]. Відповідно до позиції Ю. Ю. Ветютнева, важливо відзначити існування правової закономірності, яка передбачає наявність у правовому регулюванні привілеїв та імунітетів. Однак ця закономірність буде залишатися змістовно ненаповненою, допоки не будуть надані дефініції її основних складових понять —

«привілеїв» та «правових імунітетів», які розкривають зміст цих явищ державно-правової сфери [164, с. 3–5; 28, с. 36].

Існування в теорії права саме тих категорій, якими вона оперує, є наслідком дії різноманітних реально наявних державно-правових закономірностей, розвиток яких зумовив існування саме таких, а не інших явищ правової реальності. Наприклад, категорія «юридична відповідальність» визначає таку найважливішу правову закономірність, як забезпеченість права специфічними засобами державного примусу, що мають свої підстави, мету та порядок їх застосування [165, с. 23]. У сукупності категоріально-понятійний апарат юридичної науки, у складі якого налічується багато сотень наукових категорій, фактично є відображенням та моделлю всієї правової реальності з властивими їй закономірностями права.

Закономірність права також є суміжною категорією із *нормою права*. Існує позиція, відповідно до якої закономірність права має спільні із нормою права особливості. До них відноситься те, що закономірність, аналогічно із нормою права, встановлює обмеження діяльності людини, містить у собі дозвіл, зобов'язання та заборони [28, с. 42]. Норму права визначають як формально визначене правило поведінки загального характеру, яке регулює та охороняє суспільні відносини, встановлюється державою чи громадянським суспільством та може бути реалізоване за допомогою функціонування механізму державного примусу [175, с. 135]. Можливо простежити взаємозв'язок між правовою нормою та закономірностями права, які використовував законодавець при її розробці та створенні, а також закономірностями, які впливають на неї об'єктивно, незалежно від волі законодавця.

В. М. Кудрявцев розглядає інший аспект цієї ситуації, пов'язаний із сприйняттям норми права як найбільш типового, масового явища суспільного життя, яке протиставляється патології [166, с. 112]. В такому контексті правова норма найбільш близька до закономірності, адже обидві ці категорії характеризуються сталістю, об'єктивною повторюваністю явищ. Проте в межах такого розуміння суміжності правової закономірності із нормою права важливо не

змішувати фактичну норму і закономірність. Нормальні, передбачувані групи фактів завжди є закономірними, але аналогічно можуть бути закономірними і відхилення від норми. Фактична норма як найпоширеніший та суспільно прийнятний спосіб поведінки є закономірною, є результатом впливу закономірності, її зовнішнім проявом. Але вона не є власне закономірністю, яка може мати складніший зміст та механізм реалізації [28, с. 42].

На нашу думку, у цьому контексті важливо на початку здійснення дослідження співвідношення норми права та державно-правової закономірності як суміжних категорій визначити, в межах якого типу праворозуміння ми розглядаємо ці явища. З позиції юридико-позитивістського типу, праворозуміння норма права та закономірність у праві можуть мати спільні ознаки, як, наприклад, визначення меж можливої та бажаної поведінки у суспільстві, встановлення дозволів та заборон. Проте першооснова закономірності та норми права буде фундаментально відрізнятися. Норма права буде встановлена внаслідок законодавчої діяльності, яка є вольовою, свідомою діяльністю людини. Правова закономірність виникає сама собою, на її виникнення не може впливати вольова суспільна діяльність. Незважаючи на це, реалізується державно-правова закономірність внаслідок практичної діяльності людини у сфері держави та права.

Важливого значення для юридичної науки набуває співвідношення понять «державно-правова закономірність» та «принцип права». Взаємозв'язок цих правових категорій відзначає більшість дослідників теорії права. У літературі розповсюджена позиція, відповідно до якої принципи права належать до різновидів державно-правових закономірностей [27, с. 63–71], адже принципи права характеризуються такими ознаками як стійкість, істотність, необхідність та тривалість. Проте важливою ознакою, яка відмежовує принцип права від правової закономірності, є об'єктивний характер. Державно-правова закономірність завжди відзначається об'єктивною зумовленістю. На відміну від неї, принцип права можливо розглядати як різновид нормативного припису. В такому випадку він, подібно до норм права, є наслідком правотворчої діяльності держави. На відміну від правової закономірності, принцип права не може функціонувати самотійно,

без втручання державного апарату. Для реалізації принципу права, його необхідно спершу закріпити на законодавчому рівні, потім застосовувати відповідні державно-правові заходи щодо його підтримки, забезпечення та захисту.

Необхідним є уточнення категорії «принцип права» для її співвідношення із державно-правовими закономірностями. Незважаючи на наявний у літературі плюралізм поглядів щодо змісту цієї категорії, обґрунтована позиція, відповідно до якої усі підходи відносять до однієї з двох груп уявлень. Принцип права розуміється або як основоположні ідеї, вихідні засади права, або як нормативні засади права, що визначають загальну спрямованість, основні особливості і найсуттєвіші риси правового регулювання суспільних відносин [177, с. 19]. Будь-які принципи, зокрема і принципи права, є наслідком людської діяльності. Вони виступають результатом цієї діяльності та задовольняють її інтереси. За джерелом виникнення та за змістом, принципи є соціальними явищами. Їх виникнення зумовлено необхідністю суспільного розвитку і в них відображаються закономірності суспільного життя [167, с. 42]. Принципи права втілюють у собі загальні результати розвитку права, відображають нерозривний зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього правової сфери [180, с. 200].

На практиці жоден з правових принципів не діє сам собою як діє державно-правова закономірність. Якщо б принципи діяли самі собою, їх було б неможливо порушити і тому засоби державного примусу для забезпечення та підтримання дії правового принципу були б непотрібними. Більше того, якби принципи права насправді були б правовими закономірностями, не потрібно було б закріплювати їх на законодавчому рівні, впроваджувати в практику правозастосування, використовувати в судових інстанціях. Достатньо було б не втручатися в їх дію і чекати, допоки ці принципи самі не реалізуються у правовому житті суспільства. У зв'язку з викладеним, можливо дійти висновку, що принципи права самі собою не є правовими закономірностями, а лише відображають їх [28, с. 40].

На думку А. М. Колодія, у гносеологічному аспекті важливого значення набуває взаємозв'язок категорії «принцип» з категоріями «закономірність» та «сутність» [167, с. 42–43]. Вчений зазначає, що, схожий характер вказаних

категорій дає змогу сприймати правові принципи через закономірності розвитку суспільства (загальносоціальні принципи) і права (юридичні принципи), а також через сутність і основний зміст права. Крім того, поняття «принцип» етимологічно походить від латинського слова «*prīncipium*», яке розуміється як основні, фундаментальні вихідні положення, засоби, правила, що встановлюють природу і суспільну сутність явища, його спрямованість та характерні особливості [167, с. 43].

А. М. Колодій також зазначає, що основоположні засади, що досі не відображені й не закріплені у праві, не можливо відносити до юридичних принципів (принципів права). Вони є соціальними закономірностями, які вимагають правового відображення, ідеями, науковими висновками, але не принципами права [176, с. 23]. Натомість, існує думка, що принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших позитивних джерелах права, а й основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, незважаючи на відсутність їхнього формального закріплення в об'єктивному праві [179, с. 33].

Наявні підстави стверджувати, що кожен правовий принцип характеризується власною метою функціонування та передбачуванім суспільним результатом його дії. З цієї точки зору, його законодавче закріплення та впровадження у правозастосовну практику є природним, навіть закономірним. Крім того, кожен принцип права насправді пов'язаний із проявом певних правових закономірностей. Ці закономірності не тотожні принципу права, а лише впливають на його виникнення та існування. Наприклад, якщо не визнавати особу невинуватою аж до того, як буде остаточно доведена її вина, неминуче будуть відбуватися зловживання та юридичні помилки. Зазначена закономірність є першопричиною виникнення та закріплення презумпції невинуватості. У випадку відсутності забезпечення настання заходів юридичної відповідальності у всіх випадках, коли вони передбачені, суспільна цінність таких заходів значно слабшає. Така закономірність є основоположною для принципу невідворотності юридичної відповідальності [28, с. 41].

На думку В. М. Сиріх, у юридичній науці принцип права при його дослідженні відкривається дослідникові в формі правової закономірності [27, с. 71]. У цьому аспекті насамперед слід виявити об'єктивно існуючу повторюваність груп фактів у сфері держави та права, яка може бути оцінена як позитивна або негативна.

У випадку надання їй позитивної оцінки, така повторюваність фактів може стати основоположною для створення загального правила і, як наслідок, виникнення та закріплення відповідного принципу права. Також можливою є ситуація, за якої сутність принципу не отримає законодавчого закріплення у формі єдиного принципу права, а буде реалізовуватися за допомогою окремих галузевих норм права. Класичним прикладом такого принципу є цивільно-правовий принцип диспозитивності, який визнається основоположним у системі принципів цивільного процесуального права і полягає у наданні сторонам, іншим особам, які беруть участь у справі, можливості вільно розпоряджатись матеріальними правами щодо предмета спору та процесуальними засобами їх захисту [168, с. 27]. При цьому зазначається, що юридично принцип диспозитивності складається з шести груп прав, кожна з яких закріплена на рівні цивільного процесуального законодавства окремими інститутами та нормами права.

У випадку негативної оцінки зазначеної повторюваності фактів, можливе створення відповідного правового принципу, який буде протидіяти негативним аспектам правової сфери. У такий спосіб, слід зазначити, що в будь-якому випадку правовий принцип виникає на основі існування та впливу певних державно-правових закономірностей, але суттєво відрізняється від них за способом реалізації, а саме він завжди встановлюється та охороняється державним примусом подібно до норм права.

В літературі також наголошують на стійкому взаємозв'язку суміжних понять «правова закономірність» та «сутність права». Сутність права відображає внутрішню природу, основу права як фундаментальної категорії державно-правової сфери. Під сутністю права розуміється внутрішній зміст права як

регулятора суспільних відносин [17, с. 218]. Будучи суміжною із сутністю права категорією, правові закономірності відображають форми прояву та реалізації сутності права [178, с. 96]. Однак співвідношення категорій «державно-правова закономірність» та «сутність права» не є достатньо дослідженим у сучасній юридичній літературі. Передусім, категорія «сутність права» в межах загальнотеоретичної науки розглядається по-різному. Відсутня достатньо обґрунтована концепція про те, у чому полягає сутність права та за допомогою яких засобів і методів її можливо дослідити. Розповсюдженою є ситуація, коли науковці використовують цю категорію, не розкриваючи її змісту та не надаючи дефініції, внаслідок чого сутність права може означати різні аспекти права залежно від контексту, навіть в межах одного наукового дослідження.

Крім того, вчені наголошують на багатоаспектності та комплексності сутності права як категорії, не визначаючи її змісту. Наприклад, М. С. Кельман та О. Г. Мурашин зазначають, що сутність права багатоаспектна і не може бути зведена до одного вузькоспрямованого розуміння, у зв'язку з чим виникає необхідність використання різноманітних форм і методів її пізнання, в залежності від історичних обставин, умов та мети наукового дослідження [130, с. 281]. При цьому дефініції сутності права не надається, що не дає можливості зрозуміти, яка саме характеристика права є багатоаспектною та має бути пізнана за допомогою різних наукових методів.

Існує позиція, що саме співвідношення суміжних понять сутності права та правових закономірностей як внутрішнього змісту права та форм прояву цього змісту, робить реально можливим методологічно вірне дослідження сутності права як юридичної категорії [28, с. 39–40]. Відсутність єдиного розуміння закономірностей у праві спричиняє недоліки наукового дослідження сутності права за допомогою закономірностей, адже дослідження однієї наукової категорії на основі іншої недостатньо дослідженої категорії не є коректним.

Втім, якщо взяти за основу запропоноване авторське розуміння категорії правових закономірностей, сутність права можливо розглядати як першопричину виникнення об'єктивних, загальних, тривалих причинно-наслідкових зв'язків, які

є динамічними та визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності [2, с. 572–573]. З цієї точки зору, загальнотеоретична наука може виявляти різноманітні правові закономірності, які мають бути дослідженими та проаналізованими. При характеристиці таких закономірностей, можливо виявити спільні першопричини їх виникнення та розвитку, які будуть відображати взаємозв'язок суміжних понять сутності права та державно-правових закономірностей.

Цікавим та важливим для юриспруденції є співвідношення правової закономірності із *правовим хаосом* та *правопорядком*. Ці категорії не є суміжними або парними, але мають специфічний взаємозв'язок у сфері держави та права. Хаос за своєю сутністю являється сферою, яка абсолютно вільна від існування у ній закономірностей. У зв'язку з цим, не зрозуміло, чи може в таких умовах виникнути самоорганізація як процес внутрішнього упорядкування та як саме наука може вивчати хаос. Якщо ж вважати закономірністю певну повторюваність фактів, то цілком реально знайти її навіть в хаосі [178, с. 96].

В наш час в суспільних науках існування хаосу розглядається як недостатньо досліджене, непізнане, незрозуміле явище. Натомість, вчені відкривають в самому хаосі закономірні елементи і тим самим роблять його доступним для наукового дослідження. Виявляється, що в іншому випадку хаос просто не піддається ніякому вивченню – якщо не допустити наявності в ньому специфічних внутрішніх закономірностей, то неможливо сформулювати жодних загальних суджень про хаос, внаслідок чого залишається лише описувати та спостерігати його конкретні складові частини і окремі прояви.

Правовий хаос як явище не є рівнозначним свавіллям і беззаконню, тобто відсутності законів або порушенню режиму законності. Некоректно визначати правовий хаос лише за допомогою негативних характеристик, визначати через відсутність будь-яких властивостей, адже правовий хаос об'єктивно наділений власними змістовними характеристиками. Хаос передбачає не відсутність закономірностей, а особливий спосіб їх існування, при якому всі або майже всі закономірності реалізуються через випадковості [28, с. 99–101]. Не можливо

також ототожнювати правовий хаос з передправовим станом суспільства, який існує до появи права, або постправовим станом, який настає в разі потенційно можливого відмирання права. В зазначених випадках права взагалі не існує, у зв'язку з чим немає і правового хаосу.

Більш вірогідним може бути виникнення правового хаосу в ситуації, коли право тільки починає формуватися, або коли воно знаходиться в кризі і близьке до руйнування, тобто коли конкретне суспільство балансує між правовим і неправовим станом. У подібний період майже будь-яка правова система, незалежно від її специфіки та особливостей, певною мірою виявляє явища правового хаосу [169, с. 29–32].

Поняття правового порядку в контексті вищезазначеного набуває подвійного значення. З юридичної точки зору, правовий порядок – це такий стан суспільних відносин, який настає в результаті дотримання чинного права в повному його обсязі [31, с. 194]. Як філософська категорія, правопорядок означає стан максимальної впорядкованості суспільних відносин правовому життю, стан максимальної реалізації всіх об'єктивних державно-правових закономірностей. При цьому не відбувається суперечності між вказаними двома аспектами правового порядку, адже за своєю сутністю вони змістовно збігаються. У філософсько-правовому розумінні, антитезою правового порядку є категорія «правовий хаос». Слід зазначити, що найбільш повна і послідовна реалізація діючих правових приписів означає максимально повне розкриття можливостей права як суспільного інституту та всіх властивих йому правових закономірностей.

Найбільш важливим у контексті юридичної науки є визначення взаємозв'язку категорії «закономірність» з суміжною філософською категорією «необхідність», яка є співвідносною з категорією «випадковість». У багатьох випадках при філософському розгляді поняття «закономірність», таке поняття ототожнюється із поняттям «необхідність», або опосередковує його. Парною категорією до поняття «необхідність» є поняття «випадковість», яке відображає випадковий зв'язок між явищами дійсності і з певними застереженнями є протилежністю закономірності [178, с. 96]. Загалом у філософській науці категорії

закономірності та випадковості відображають за допомогою парних філософських категорій – необхідності та випадковості, особливістю яких є те, що вони відображають різноманітні типи зв'язків в об'єктивному світі і його пізнанні. З огляду на це, слід детальніше розглянути поняття «необхідність» та «випадковість».

У філософії «необхідність» розглядають як поняття для характеристики внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів, що зумовлений історією розвитку та сукупністю наявних умов існування таких об'єктів. Необхідним є те, що за деяких обставин обов'язково є наявним, або повинно бути [163, с. 111]. На думку Є. А. Подольської, необхідність визначає внутрішню закономірність у взаємозв'язках між явищами. Необхідністю є те, що у будь-якому випадку має статися за певних умов певним способом. Необхідність відображає сталий, суттєвий взаємозв'язок явищ, процесів та об'єктів дійсності, що зумовлюється попередньою історією їхнього розвитку. Необхідне впливає із внутрішньої сутності речей і за настання певних умов повинно обов'язково статись [74, с. 552]. Вчена також зазначає, що філософська категорія необхідності пов'язана із внутрішнім розвитком явищ, об'єктів за конкретних умов. Необхідність означає те, що підготовлено минулим ходом розвитку явища, що природно впливає з його внутрішньої природи і обов'язково за настання відповідних умов має здійснитися.

Під необхідністю також розуміють систему взаємозв'язків і відносин, яка зумовлює зміну, поступальний рух, розвиток у точно визначеному напрямку з точно визначеними результатами. Іншими словами, необхідність – це особливий зв'язок, який обов'язково призводить до настання певної події [170, с. 371]. У сфері державно-правових явищ необхідність і закономірність не є тотожними. Це пояснюється тим, що необхідність може відзначатися суб'єктивним характером, на відміну від завжди об'єктивної закономірності. У цьому контексті зазначають про необхідність прийняття того чи іншого закону, про необхідні заходи в сфері правової політики тощо. Якщо закон здійснюється тільки через необхідність, то закономірність реалізується через можливість [28, с. 37]. Об'єктивна необхідність

може сприйматися як неминучий сценарій розвитку подій, який не залежить від волі окремих суб'єктів, і є окремим випадком прояву закономірності.

Важливого значення для загальнотеоретичної науки набуває співвідношення закономірності із випадковістю, які є суміжними категоріями. Під випадковістю розуміється категорія, яка відображає проблематичність або необов'язковість виникнення або існування певних подій. Випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не бути. Співвідношення необхідного та випадкового передбачає те, що випадковість виступає формою виявлення необхідності, а випадковість натомість виступає як її доповнення [163, с. 111].

Випадковість як філософська категорія визначає зовнішні причини явищ; те, що може статись або не статись, відбутися у певний спосіб; те, що в таких умовах може бути, а може й не бути. Поняття випадковості віддзеркалює аспекти дійсності, які виникають здебільшого із зовнішніх умов, поверхневих нестійких зв'язків та побічних для випадкового явища обставин [74, с. 552]. Випадковістю є сукупність взаємозв'язків і відносин, в межах якої настання певної події може відбутися, а може і не відбутися. Слід зазначити, що випадковістю є зв'язок, при існуванні якого настання події не впливає із загальних тенденцій розвитку та не може бути передбачене завчасно [170, с. 373].

У багатьох випадках при наукових розробках закономірність та випадковість характеризуються як антоніми. На думку Ю. Ю. Ветютнева, повне протиставлення закономірності та випадковості як категорій неможливе через низку причин. Випадковість характеризує окремо взятий факт або явище, а закономірність – об'єднує групу фактів. Внаслідок цього, в такому контексті більш коректним є порівняння не закономірності та випадковості, а окремих закономірних та випадкових явищ [28, с. 38]. Вчений також вважає, що неможливо визначати певне явище як випадкове, у зв'язку з тим, що воно не підкорюється жодній із закономірностей. У найзагальнішому розумінні кожен факт є підпорядкованим певній закономірності. В науках, предметом яких є дослідження явищ соціуму, усталеною є позиція, відповідно до якої кожне явище має свою власну причинну зумовленість. У зв'язку з цим, всі явища правової

реальності підпорядковуються причинним закономірностям права. Окрім того, у сфері суспільних відносин функціонує велика кількість імовірнісних закономірностей, внаслідок чого кожна подія чи явище фактично не може опинитися поза сферою їх дії [28, с. 38].

У спеціальній літературі категорії «закономірне» та «випадкове» відносять до парних. Їх змістовна специфіка має свій історичний розвиток, який пов'язаний із необхідністю наукових розробок з використанням цих суміжних понять. До категорії «випадкове» відносять не те, що відбувається без причинно-наслідкового зв'язку, а те, що непередбачувано впливає на розвиток певної закономірності, внаслідок чого змінюється результат її дії. Така ситуація може бути наслідком взаємовпливу двох різних закономірностей.

Характерною ознакою зазначених категорій є їх тісний взаємозв'язок між собою, що по-різному виявляється в залежності від встановленої мети дослідження. Слід зазначити, що необхідність і випадковість завжди тісно взаємопов'язані між собою. Однією з найважливіших особливостей їх взаємозв'язку є те, що випадковість становить форму прояву необхідності. Вважається, що необхідність виявляється не інакше, як через безліч випадковостей.

Розуміння співвідношення необхідності і випадковості залежить від того, в межах якої більш загальної системи зв'язків вони розглядаються. Явища та процеси, які можуть виявлятися як необхідні в одних умовах, можуть виявитися як випадкові в інших умовах та в іншому відношенні [170, с. 381]. У такий спосіб, при розгляді закономірностей, необхідностей та випадковостей у системі державно-правових явищ, необхідно враховувати специфіку цієї сфери.

З огляду на подане вище, слід зазначити, що у науковій літературі відсутнє єдине розуміння необхідного та випадкового. У філософії наявні різноманітні погляди на сутність таких категорій. Теоретики права також по-різному розуміють ці категорії, до того ж чіткого визначення необхідного та випадкового в межах теорії права взагалі немає. А. Б. Венгеров синонімами випадкового у праві вважає непередбачуване, суб'єктивне, вірогіднісне, невизначене [32, с. 9]. У

цьому контексті ототожнення випадкового та невизначеного є не зовсім коректним, адже фактично будь-яке випадкове явище є не менш конкретним та визначеним, ніж будь-яке закономірне. Д. А. Керимов вважає випадковістю у сфері права те, що є протилежним відносно законів природи та суспільного життя [171, с. 350].

Проблема дослідження випадковості як фактора державно-правової дійсності з усією визначеністю ставиться в юридичній науці. Однак вирішення наявної ситуації пов'язане з недостатньою розробленістю категоріального апарату юридичної науки, так як категорія випадковості, так само як і закономірності, зазвичай, лише згадується вченими без надання дефініції. Внаслідок цього, наукова розробка цих явищ державно-правової сфери суттєво ускладнюється.

Як і у випадку із поняттям закономірності, філософія не дає єдиного уявлення про поняття випадковості. Наявні у філософії визначення випадковості не є прийнятними для їх реального використання у юриспруденції. Виходячи з філософського розуміння випадковості, нелогічно вважати випадковим явище, яке нічим не детерміноване і не підпорядковується ніякій із правових закономірностей, так як таких явищ у суспільному житті фактично не існує.

У випадку визнання випадковим того, що детерміновано неоднозначно, випадковими виявляться всі явища суспільного життя з огляду на неоднозначний, ймовірнісний характер суспільних законів. У такий спосіб, використання філософського розуміння випадковості для досліджень у сфері теорії права у багатьох випадках призводить до того, що випадковості в суспільному розвитку або відсутні взагалі, або ж всі суспільні явища є випадковими. У зв'язку з цим, слід зазначити, що категорія «випадковість» має бути детально досліджена загальнотеоретичною наукою.

З огляду на ситуацію, яка склалася стосовно визначення поняття випадкового у теорії права, Ю. Ю. Ветютнев робить спробу проаналізувати ознаки цього поняття. Вчений зазначає, що у цьому контексті необхідно зосередитись на двох методологічних установках. По-перше, якщо закономірність завжди являє собою узагальнення цілої низки факторів, то випадковість завжди є

індивідуальною та одиничною. По-друге, випадковість відрізняється від закономірності, вона не охоплюється змістом закономірності у повному обсязі, не ототожнюється із закономірністю загалом [28, с. 93]. Саме про це свідчать ознаки випадкового:

- а) непередбачуваний характер;
- б) відносно мала ймовірність настання;
- в) завжди являє собою дещо незвичайне, нетипове, унікальне, те, що не належить до стандартних уявлень про дійсне та належне;
- г) збіг фактів, обставин;
- г) у юридичному розумінні випадковими є ті явища, які не виражають сутності права;
- д) зумовлюється закономірностями, яким не притаманний державно-правовий характер.

Внаслідок здійсненого аналізу, виникає можливість сформулювати визначення випадковості у сфері держави та права. На нашу думку, *державно-правова випадковість – це випадковий, малоймовірний зв'язок державно-правових фактів, що не зумовлений державно-правовими закономірностями та не відображає сутність права.*

У зв'язку із зазначеним, необхідно більш детально зрозуміти взаємодію закономірного та випадкового у сфері держави та права. Фактично, закономірність в будь-якому випадку не має повної влади над державно-правовими явищами. Вона не формує їх у повному обсязі з усіма нюансами та особливостями, адже у державно-правовій сфері вагомого значення набуває випадковість, яка є парною категорією відносно закономірності. Зазвичай, внаслідок їх взаємодії, закономірність формує загальні риси, основу та сутність певного явища, а конкретні та особливі, унікальні риси формує випадковість.

Отже, державно-правові закономірності за своєю комплексністю належать до складних категорій, що зумовлює їх взаємозв'язок із суміжними науковими категоріями та поняттями. Ці суміжні категорії належать, здебільшого, до категоріальних апаратів філософії, філософії права, соціології права та сучасної

теорії права. Основними категоріями та поняттями, які є суміжними із державно-правовими закономірностями, є закон, необхідність, випадковість, тенденція, можливість, факт, норма права, принцип права, сутність права. Також закономірності специфічно взаємодіють із категоріями правового хаосу та правопорядку, іншими науковими категоріями. Всі зазначені категорії є суміжними із державно-правовими закономірностями як у юридичному, так і у загальнофілософському їх розумінні. Особливого значення для загальнотеоретичної науки набуває співвідношення правових закономірностей із необхідністю та випадковістю, які є парними науковими категоріями. Внаслідок дослідження співвідношення правових закономірностей із розглянутими суміжними категоріями, слід констатувати, що використання загальнофілософського розуміння закономірностей у теорії права не є можливим, а основні суміжні із закономірностями категорії мають бути уточнені та досліджені в аспекті їх державно-правового вияву.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

3.1 Типи загальнотеоретичних закономірностей

Сучасна правова реальність характеризується значною кількістю об'єктивно існуючих закономірностей права, які безпосередньо визначають її характерні особливості та подальший розвиток. Саме ці закономірності складають основу предмету фундаментальної складової юриспруденції – теорії права. У зв'язку з цим, одним з першочергових завдань загальнотеоретичної науки є виявлення та всебічне дослідження закономірностей виникнення, розвитку та функціонування різноманітних державно-правових явищ. У юридичній літературі обґрунтовано різні точки зору щодо підстав та способів виокремлення типів державно-правових закономірностей, що зумовлює відсутність єдності позицій науковців щодо цього питання.

Тому дослідження різноманітних видів державно-правових закономірностей не є ефективним без використання обґрунтованої класифікації та типології, що зумовлює актуальність дослідження. Метою цього підрозділу є:

- визначення наявних у теоретико-правовій літературі підходів до класифікації державно-правових закономірностей, їх аналіз;
- встановлення відповідності досліджуваних підходів вимогам сучасної теорії права і держави;
- обґрунтування критеріїв класифікації (типології) державно-правових закономірностей та їх значення для наукових досліджень;
- характеристика окремих різновидів та типів загальнотеоретичних закономірностей.

Розпочати дослідження підходів до класифікації закономірностей у праві необхідно з визначення сутності класифікації як наукового інструменту. Поняття «класифікація» походить від лат. *classis* – клас та *facio* – роблю. Зазвичай, під класифікацією мається на увазі система розподілення об'єктів (процесів, явищ) за

класами або групами відповідно до встановлених ознак. Класифікацію відносять до різновидів аналізу [9, с. 30]. Класифікацією називається систематизація предметів на основі угоди чи певних практичних міркувань та на основі ознак, які впливають із природи систематизованих предметів [158, с. 164]. Класифікацією є розподіл на основі певного критерію родового поняття на видові [181, с. 192].

Можливо стверджувати, що класифікація є науковим інструментом. Вона використовується як засіб для встановлення взаємозв'язків між поняттями, категоріями або класами об'єктів, а також для точного орієнтування в різноманітті понять або відповідних об'єктів. Важливою функцією класифікації є фіксація закономірних зв'язків між класами об'єктів з метою встановлення місця об'єкту в системі, яке визначається його специфічними властивостями. Зазначена функція набуває особливо важливого значення у контексті цього дослідження.

Здійснення наукової класифікації має відповідати таким вимогам:

- класифікаційні ознаки мають бути чіткими, лаконічними і зрозумілими;
- класифікація має охоплювати всю множину об'єктів у повному обсязі;
- класифікація має передбачати включення нових груп об'єктів;
- класифікаційні групи не повинні змістовно перетинатися;
- групи об'єктів повинні мати відмінності;
- конкретна класифікаційна ознака має залишатися незмінною на всіх підрівнях здійснюваної класифікації [182, с. 22].

Використання класифікації досліджуваних об'єктів робить можливим перехід з рівня емпіричного накопичення знань на рівень системного підходу, теоретичного аналізу та синтезу. Такий перехід стає можливим винятково за умови теоретичного осмислення різноманіття фактів науковцем, який здійснює дослідження. Є підстави стверджувати, що класифікація, яка ґрунтується на багаторівневому розумінні стану наукових розробок, не лише відображає стан конкретної науки або певної її галузі, але й дозволяє робити обґрунтовані прогнози стосовно ще недосліджених фактів або закономірностей.

Характерними ознаками класифікації як процесу є:

- а) класифікація є процесом групування, розподілу та систематизації;

- б) здійснюється відповідно до точно встановлених ознак;
- в) внаслідок класифікації утворюється хоча б один клас або група;
- г) класифікація відображає зв'язки між об'єктами, процесами та явищами;
- г) класифікація забезпечує точне орієнтування в різноманітті класифікованих об'єктів [29, с. 126].

Процес здійснення класифікації визначає її система, яка складається з сукупності методів та вимог щодо розподілення різноманітних об'єктів на групи або класи, в залежності від їх взаємної схожості або несхожості. Складовими системи класифікації вважають методи класифікації, ознаки класифікації, кількість та впорядкування рівнів класифікації, кількість сформованих груп або класів. Метод класифікації є низкою вимог щодо формування системи класифікаційних угруповань або класів та зв'язків між ними, які в сукупності складають практичний спосіб здійснення класифікації. У літературі розрізняють два основних методи класифікації: ієрархічний та фасетний, які необхідно розглянути докладніше.

Ієрархічний метод класифікації передбачає поступове розподілення низки об'єктів на групи або класи, кожен з яких є підлеглим відносно попереднього. Цей метод відзначається трьома важливими перевагами:

- глибиною, яка зумовлює велику кількість рівнів класифікації;
- ємністю, яка відображає глибину та необхідну кількість створених на кожному рівні угруповань;
- практичною гнучкістю, яка передбачає високу пристосовуваність для ручної обробки вихідних даних та значну інформативність класифікаційного коду [182, с. 23].

Ієрархічний метод класифікації характеризується тим, що вихідна множина об'єктів поступово розподіляється на групи (класи) першого рівня поділу, потім – другого рівня поділу тощо. Сформовані внаслідок цього процесу групи або класи створюють ієрархічну структуру. Головним недоліком цього методу є жорсткість структури, яка зумовлена чіткою визначеністю, послідовністю та фіксованістю класифікаційних ознак. Крім того, зазначений метод не дозволяє класифікувати

об'єкти за будь-яким довільним поєднанням ознак. Зміна хоча б однієї ознаки автоматично призводить до повного перерозподілу класифікаційних угруповань, що звужує можливості ієрархічного методу.

Фасетний метод є способом здійснення класифікації, який передбачає одночасний розподіл низки об'єктів на незалежні класифікаційні групи або класи. При використанні цього методу класифікації вихідна сукупність об'єктів може незалежно розподілятися на класифікаційні угруповання або класи внаслідок застосування однієї з визначених ознак. В такому випадку, структура класифікації може бути сформована як перелік незалежних фасетів – списків, кожен з яких містить характеристику певної ознаки класифікації. Загальна кількість фасетних формул, для яких можливе створення внутрішньої ієрархічної класифікації, встановлюється кількістю можливих комбінацій класифікаційних ознак.

Вважається, що фасетний метод компенсує недоліки ієрархічного методу класифікації [182, с. 24]. Важливою перевагою є те, що кожен з вихідних об'єктів може одночасно відноситись до різних класифікаційних груп або класів залежно від його ознак та властивостей. Кожна з ознак фасетної класифікації відповідає фасеті, яка є списком значень цієї класифікації. Фактично фасетою є сукупність значень однієї ознаки класифікації. При цьому фасети взаємно незалежні та не звужують загальний обсяг класифікації.

На загальнонауковому рівні існують обов'язкові принципи коректної та ефективної класифікації, без використання яких дослідницька робота не буде відповідати сучасним науковим вимогам [183, с. 44–47]. Принципи встановлюють чіткі вимоги до кожної здійснюваної класифікації, незалежно від її методу. До них належать:

а) принцип повноти класифікації для кожного її ступеню. Важко одночасно розподіляти одну частину об'єкта на види, а іншу частину – на підвиди, класи або групи іншого рівня класифікації;

б) принцип однаковості критерію для визначення груп одного порядку. Відповідно до цього принципу, неможливо здійснювати класифікацію у випадку зміни критерію в межах однієї класифікаційної процедури;

в) принцип пропорційності розподілу понять та явищ. Цей принцип передбачає, що загальна кількість явищ або понять повинна бути співвідносною обсягу змісту досліджуваного явища або розподіленого поняття;

г) принцип багатоступеневості класифікації. Така класифікація дозволяє деталізувати характерні особливості явищ, конкретизувати їх специфіку та особливості. Наслідком багатоступеневої класифікації є розгалужена класифікаційна схема, яка чітко відображає мету та системоутворюючі особливості здійсненої класифікації. Важливим застереженням є те, що багатоступенева класифікація може бути здійсненою винятково в межах чітко визначеної, єдиної сутності явища, адже подальший розподіл може стати причиною зміни цієї сутності. Принцип багатоступеневості класифікації визначає можливість здійснити послідовну, ґрунтовну класифікацію. Проте для кожної класифікації існують власні межі класифікаційного поділу;

г) принцип взаємовинятку або альтернативності груп, що виокремлюються при класифікації. Кожна конкретна група або клас має існувати винятково в обсязі тільки одного видового поняття. Виокремленні ознаки не мають одночасно діяти відносно декількох класифікаційних груп або класів.

Здійснювана відповідно до встановлених вимог класифікація має важливі переваги для наукового дослідження. Передусім, така класифікація дає можливість уявити повний обсяг досліджуваного об'єкта за допомогою значної кількості різноманітних критеріїв, чого не можливо досягти формулюванням визначення чи перерахуванням ознак. Крім того, коректно здійснена класифікація розділяє сукупність досліджуваних об'єктів та явищ на класифікаційні групи, які відповідають важливим з точки зору наукового дослідження особливостям. Внаслідок цього, подальше дослідження об'єкту може бути набагато ефективнішим у порівнянні із дослідженням, здійснюваним без класифікації [28, с. 45].

Метою застосування класифікації як методологічного прийому є створення класифікаційних груп, використання яких суттєво сприяє аналізу досліджуваного об'єкту та практичному застосуванню отриманих наукових знань. За своєю

сутністю класифікація передбачає виокремлення у низки об'єктів, що класифікуються, підстави для розподілу на класифікаційні групи. Це дозволяє розподілити родові поняття на конкретні види на підставі ознак, які не є спільними для всієї сукупності об'єктів. Фактично, класифікацію можна застосовувати до будь-яких категорій, окрім тих, які відображають нечисленні та поодинокі явища чи об'єкти, адже у такому випадку відсутня класифікаційна множина досліджуваного поняття.

Дослідивши особливості процесу наукової класифікації, доцільно розглянути класифікації закономірностей права та держави. В межах загальнотеоретичної науки, різноманітні підстави класифікації державно-правових закономірностей обґрунтовані у працях П. М. Рабіновича, В. М. Кудрявцева, С. С. Алексєєва, Ю. Ю. Ветютнева [2, с. 573].

В. О. Козлов зазначає, що всі наявні класифікації державно-правових закономірностей мають значною мірою штучний характер і в кращому випадку ілюструються одним-двома прикладами [4, с. 32]. Щоб уникнути цього, необхідно враховувати наявні класифікації при характеристиці кожної з виявлених наукою закономірностей.

Першим у вітчизняній загальнотеоретичній науці класифікацію правових закономірностей запропонував професор П. М. Рабінович у своїй праці «Зміцнення законності – закономірність соціалізму» [132, с. 37–52]. Саме ця класифікація стала основоположною для науковців, які в подальшому досліджували різновиди державно-правових закономірностей. Важливо відзначити, що починаючи з її обґрунтування у 1975-му році, ця класифікація розвивалася та уточнювалася. Тому для досягнення встановленої мети дослідження, доцільно розглянути останню з наявних версій зазначеної класифікації. На думку П. М. Рабіновича, різновиди державно-правових закономірностей слід класифікувати у такий спосіб:

а) за змістом, типом зв'язку:

– генетичні закономірності, які відображають особливості виникнення явищ та процесів державно-правової сфери;

- структурні закономірності, що відображають закономірні процеси формування та організації зазначених явищ та процесів, наприклад, взаємозв'язки між складовими елементами норми права;

- функціональні закономірності – закономірності взаємовпливу, зміни та розвитку державно-правових явищ;

б) за дією закономірностей у соціальному просторі:

- внутрішні закономірності, які відображають взаємозв'язки явищ та процесів державно-правової сфери між собою;

- зовнішні закономірності, що відображають взаємозв'язки явищ та процесів державно-правової сфери з іншими соціальними феноменами;

в) за сферою дії закономірностей у державно-правовому просторі:

- загальні, які охоплюють конкретну державу та її правову систему повністю;

- окремі, які впливають на певні елементи правової реальності;

г) за історичними межами дії:

- всезагальні, що опосередковують державно-правову сферу в будь-який історичний період в будь-якому місці за будь-яких конкретних умов;

- формаційні, що опосередковують державу та право визначеного суспільно-сутнісного типу;

- цивілізаційні, що опосередковують державно-правову сферу конкретної історичної цивілізації;

- особливі, що притаманні певній державі, певній правовій системі чи групі держав, групі правових систем;

д) за способом здійснення, формою прояву:

- динамічні закономірності, дія яких виявляється у одиничних зв'язках явищ та процесів державно-правової сфери;

- «статистичні», дія яких виявляється у множинних, численних зв'язках явищ та процесів державно-правової сфери [35, с. 177–178].

На нашу думку, класифікація П. М. Рабіновича є ґрунтовною та змістовною, проте не відображає всіх об'єктивно існуючих та досліджуваних

загальнотеоретичною наукою закономірностей, у зв'язку з чим її варто доповнити додатковими класифікаційними ознаками. Саме такий підхід до класифікації правових закономірностей є достатньо лаконічним для сприйняття при вивченні теорії права та держави студентами, що, безперечно, зумовлює її використання у навчальному посібнику з зазначеної дисципліни. Однак для використання у наукових дослідженнях правових закономірностей, її обсяг є недостатнім.

В. М. Кудрявцев виокремлює загальні соціально-історичні закономірності, властиві цьому суспільному ладу; внутрішні закономірності права як соціального явища; закономірні зв'язки загальних соціально-історичних закономірностей, властивих цьому суспільному ладу з внутрішніми закономірностями права як соціального явища [184, с. 54]. Зазначена класифікація також не є змістовно повною, крім того, у порівнянні з класифікацією П. М. Рабіновича, вона дозволяє виокремити меншу кількість класифікаційних груп.

Доцільно детальніше проаналізувати класифікацію С. С. Алексєєва. У своєму дослідженні вчений робить посилання на оригінальну класифікацію закономірностей, запропоновану П. М. Рабіновичем, аналізує та доповнює її. Згідно з позицією С. С. Алексєєва, правові закономірності поділяються на загальні закономірності виникнення та розвитку права; загальні структурно-функціональні закономірності права; специфічні закономірності виникнення і розвитку права; специфічні структурно-функціональні закономірності права [31, с. 123–134]. Однак, така класифікація не відповідає розглянутим вище класифікаційним вимогам, адже класифікаційні групи змістовно перетинаються між собою та мають ознаки двох різних підстав класифікації. Так само, як і класифікація В. М. Кудрявцева, аналізована класифікація потребує повноти охоплення всього обсягу об'єктивно існуючих закономірностей, що робить її менш придатною для використання у наукових дослідженнях.

Дещо розширює класифікацію державно-правових закономірностей Ю. Ю. Ветютнев, пропонуючи додаткові підстави виокремлення різновидів закономірностей. Тому необхідно приділити особливу увагу розгляду позиції саме цього вченого, адже наявні підстави стверджувати той факт, що ця класифікація

державно-правових закономірностей є найбільш фундаментальною та ґрунтовною у сучасній юридичній науці. Передусім, Ю. Ю. Ветютнев зазначає, що наукова класифікація державно-правових закономірностей повинна відповідати декільком методологічним вимогам:

- єдність класифікації передбачає, що всі різновиди мають бути виокремлені за одним критерієм;
- реальність класифікації передбачає, що існування класифікаційного критерію, самого досліджуваного поняття і всіх отриманих різновидів має бути достовірно встановлено на науковому та практичному рівні;
- точність класифікації передбачає, що класифікаційні групи мають бути відокремлені один від одного, жоден з досліджуваних об'єктів не може одночасно належати до декількох різновидів;
- повнота – класифікація повинна охоплювати всі без винятку об'єкти, що входять до змісту досліджуваного поняття, не допускаючи того, щоб будь-які з них залишалися за межами виокремлених внаслідок класифікації видів;
- зміна підстав виокремлення різновидів у процесі класифікації є неприпустимою;
- у класифікації не повинні існувати уявні або гіпотетичні об'єкти та явища;
- суттєвість – класифікація має базуватися на такій ознаці поняття, яка має щодо нього важливе значення і зі зміною якої пов'язані суттєві відмінності між досліджуваними об'єктами [28, с. 45–46].

Фактично класифікація державно-правових закономірностей характеризується низкою особливостей, зумовлених певними чинниками. Передусім, слід зазначити, що класифікації підлягають не самі собою державно-правові закономірності, а наявні та обґрунтовані у юридичній науці уявлення про ці закономірності. Це зумовлено тим, що правову закономірність майже ніколи не можливо вважати до кінця встановленою з наукової точки зору. Варто піддавати сумніву знання про закономірності, адже це не лише суттєво скорочує ймовірність помилки стосовно закономірностей, але й не сприяє реальному характеру класифікації. У зв'язку з цим, класифікувати слід, насамперед, такі

державно-правові закономірності, достовірність дії яких викликає мінімум сумнівів.

Крім того, можливо стверджувати, що між декількома конкретними державно-правовими закономірностями немає такої чіткої межі, як, наприклад, між декількома конкретними інститутами права. Вплив правових закономірностей на державно-правову дійсність є комплексним, у багатьох випадках закономірності діють переплітаючись і переходячи одна в іншу. У зв'язку з цим, для здійснення класифікації та наукових досліджень державно-правових закономірностей найбільш важливого значення набуває вірне формулювання кожної конкретної закономірності. Також слід додати, що у випадку з правовими закономірностями, класифікації підлягають абстрактні державно-правові зв'язки, що впливає на практичність здійснюваної класифікації та можливість її практичного застосування.

На думку Ю. Ю. Ветютнева, класифікувати державно-правові закономірності можливо за значною кількістю різноманітних підстав. В якості критеріїв варто застосовувати ознаки, які характерні для всіх закономірностей, що піддаються класифікації, але в змісті яких є певні відмінності. З-поміж таких ознак державно-правових закономірностей, передусім, необхідно відзначити їх зміст, масштаб, рівень узагальнення, час дії, структуру, логічну природу, тип зв'язку, сферу дії [28, с. 48–55]. За такими підставами державно-правові закономірності можливо класифікувати у такий спосіб:

а) за змістом:

– закономірності виникнення (генетичні), що визначають зародження і появу явищ державно-правової дійсності, наприклад, закономірності формування права;

– закономірності буття, що відображають собою особливості існування конкретного явища державно-правової дійсності, його постійні і специфічні характеристики, наприклад, наявність у права таких невід'ємних якостей, як нормативність і формальна визначеність;

– закономірності функціонування, пов'язані із становищем і поведінкою явища державно-правової дійсності в його сформованому, відносно стабільному вигляді, наприклад: «поведінка людей, зазвичай, незалежно від знання ними змісту правових норм, відповідатиме правовим принципам тією мірою, якою вимоги суспільної системи відображені в правових нормах» [4, с. 50];

– закономірності розвитку, що визначають процес якісної зміни об'єкта, його переходу в інший стан. Незважаючи на нероздільний зв'язок розвитку та функціонування як загальнонаукових категорій, державно-правові закономірності розвитку та функціонування не є тотожними.

Закономірності функціонування необхідно відрізнити від закономірностей розвитку за результатами їх дії. Внаслідок впливу на певний об'єкт закономірностей, функціонування з ним відбуваються лише незначні, неостаточні зміни, а внаслідок впливу закономірностей розвитку об'єкт стає принципово іншим, набуває нових якостей для себе. Необхідно зазначити, що закономірності розвитку призводять до фундаментальних функціонально-структурних змін в сутності права і навіть до повного його заперечення. Наприклад, до таких закономірностей можливо віднести зміну історичних типів держави і права, зростання рівня нормативних узагальнень, бюрократизацію правового життя [185, с. 66]. Ці закономірності відрізняються від генетичних правових закономірностей тим, що стосуються вже наявного об'єкта. На думку Ю. Ю. Ветютнева, закономірності розвитку державно-правових явищ включають в себе також закономірності їх відмирання і зникнення [28, с. 49], внаслідок чого у класифікації вони не виокремлюються.

На нашу думку, існують об'єктивно наявні підстави виокремлювати закономірності відмирання та зникнення державно-правових явищ разом з іншими їх різновидами в межах класифікації закономірностей за змістом. Це пояснюється тим, що відмирання та остаточне зникнення є природними стадіями процесу існування кожного конкретного державно-правового явища. Цим стадіям передують виникнення, буття, функціонування та розвиток державно-правових явищ, що зумовлює логічне продовження цього ряду в межах класифікації

правових закономірностей за їх змістом, адже вони опосередковують собою саме ці стадії.

Крім того, відносити закономірності відмирання та зникнення державно-правових явищ до закономірностей розвитку недоцільно з точки зору здійснення класифікації, яка відповідає встановленим науковим вимогам, так як зазначені три різновиди закономірностей характеризують суттєво відмінні стадії життя державно-правових явищ та не можуть бути об'єднані в один різновид (закономірності розвитку), який охоплює їх всіх. Щодо закономірностей відмирання державно-правових явищ, то слід додати, що використання для їх характеристики поняття «відмирання» не є коректним, адже відмирання як науковий термін занадто пов'язує сприйняття таких закономірностей із закономірностями остаточного зникнення державно-правових явищ та стирає між ними межу. Для їх визначення можливо використовувати терміни «виснаження» або «атрофія» (від грец. *ἀτροφος* – виснажений), які краще відображають стадію сутнісного виснаження державно-правових явищ коли вони перестають відповідати постійно змінюваним суспільним вимогам та внаслідок цього мають зникнути;

б) за структурою:

– однооб'єктні правові закономірності – найпростіший різновид закономірностей, які не встановлюють зв'язків між різними державно-правовими явищами, а характеризують функціонування конкретного, окремо досліджуваного явища;

– багатооб'єктні закономірності, сфера дії яких охоплює два чи більше явищ, наприклад, закономірне посилення взаємодії правових засобів управління з неюридичними нормативними системами [137, с. 169], що є двооб'єктною правовою закономірністю. У випадку, коли таких явищ більше двох, може мати місце складна державно-правова закономірність, що включає відразу декілька взаємозв'язків між явищами. Прикладом подібної закономірності може бути закономірний зв'язок у сфері юридичного доказування, який полягає у тому, що коли доказувані факти взаємно залежать один від одного, тобто коли один доказ

доводиться тільки за допомогою іншого, чим більшою є кількість доказів, тим менш ймовірною стає достовірність кожного з них [186, с. 111].

Ця класифікаційна група відображає всю низку різновидів державно-правових закономірностей за ознакою кількості об'єктів, на які ці закономірності впливають. Проте сама назва класифікаційної групи не є коректною – структура правових закономірностей включає в себе не лише їх об'єктний склад, який відображає така класифікація. У зв'язку з цим, необхідно визначити критерій цієї класифікаційної групи «за об'єктами» або «за об'єктним складом»;

в) за типом зв'язку:

– причинно-наслідкові закономірності, які змістовно відображають взаємозв'язок між явищем і причиною, що його зумовлює. У літературі існує позиція, відповідно до якої в аспекті державно-правових закономірностей причинний зв'язок характеризується такими рисами як загальність, незворотність, просторова й тимчасова безперервність [187, с. 12];

– функціональні закономірності, в яких об'єкти не з'єднані причинно-наслідковим зв'язком. На думку Ю. Ю. Ветютнева, функціональні закономірності завжди так чи інакше належать до причинно-наслідкових, наприклад, закономірний взаємозв'язок між двома наслідками однієї і тієї ж причини має функціональний характер [28, с. 49]. З цього приводу Л. С. Явич зазначає, що в державно-правовій сфері існують закономірності, що відображають причинно-наслідковий і функціональний зв'язок [188, с. 55], причому до перших належить залежність держави і права від економічних чинників, функціональними ж є закономірності взаємодії цих двох соціальних явищ.

На нашу думку, державно-правові закономірності є винятково причинно-наслідковими зв'язками, що випливає з наявних сучасних наукових позицій стосовно властивостей закономірностей у праві. У зв'язку з цим, досліджувана класифікаційна група або відображає специфічні суб'єктивні уявлення про правові закономірності, та не має бути застосовувана для здійснення наукових досліджень, або для її коректного застосування має бути обґрунтоване об'єктивне існування функціональних правових закономірностей та їх співвідношення із

суміжними науковими категоріями, зокрема з причинно-наслідковими державно-правовими закономірностями;

г) за масштабом:

– глобальні закономірності, що характеризуються максимальною територіальною широтою дії, яка поширюється на державно-правові явища незалежно від їх географічного місцезнаходження та національної належності. Глобальні закономірності виступають відображенням найбільш загальних, фундаментальних властивостей держави і права, які належать до його глибинної сутності та першооснови. Фактично загальнотеоретична наука передусім має займатися дослідженням саме глобальних закономірностей державно-правових явищ, не пов'язаних зі специфікою конкретної національної правової системи. Проте цієї мети важко досягти на практиці, так як відповідно до соціально-практичного характеру державно-правових закономірностей, для виявлення глобальної закономірності необхідно дослідити емпіричний матеріал всіх без винятку країн та правових систем світу, що практично неможливо здійснити. Здебільшого, глобальними визнають закономірності, виявлені на емпіричному матеріалі однієї або декількох держав, за аналогією розширюючи їх дію до загальносвітового рівня;

– локальні закономірності, дія яких обмежена певними територіальними межами. Наприклад, можливо виокремити закономірності державно-правового розвитку великих світових регіонів – Західної Європи, Африки тощо, а також окремих країн. Складно визначити, в якому мінімальному територіальному масштабі може діяти самостійна державно-правова закономірність за умови існування такої закономірності не тільки на рівні окремо взятої держави, але й на рівні окремої адміністративної одиниці всередині держави. С. С. Алексєєв зазначає існування специфічних закономірностей правового розвитку американського штату Луїзіана та канадської провінції Квебек [160, с. 136–137].

Сучасний світ існує в епоху глобалізації. У зв'язку з цим, у теорії права виникають спроби обґрунтування загальносвітових закономірностей та тенденцій розвитку правової дійсності, до яких відносять поглиблення взаємодії

міжнародного та внутрішньодержавного права, розширення сфери правового регулювання, зміну системи джерел права, соціалізацію права, поступове зникнення розмежування між приватним і публічним правом [189, с. 68–71]. Проте варто зауважити, що подібні закономірності поки що не можуть претендувати на справжню глобальність, адже не всі держави та правові системи однаково знаходяться під їх впливом.

На нашу думку, додання до класифікації правових закономірностей за масштабом загальносвітових закономірностей все ж таки є необхідним для подальших наукових досліджень у сфері теорії права. Реальне існування таких закономірностей слід шукати на більш загальному фундаментальному рівні, наприклад, на рівні всесвітнього закономірного застосування правових норм для врегулювання суспільних відносин. Варто додати, що назву цієї класифікаційної групи краще уточнити та використовувати назву «за територією дії», яка точніше характеризує виокремлені в досліджуваній групі різновиди закономірностей;

г) за рівнем узагальнення:

– емпіричні закономірності, виявлені на матеріалі конкретних спостережень за окремими правовими об'єктами;

– теоретичні закономірності, що містять обґрунтування і розкриття глибинної сутності правових явищ, встановлюють зв'язок між ними на рівні наукових категорій;

д) за часом дії:

– постійні закономірності, що діють на державно-правову сферу впродовж усієї відомої нам історії держави і права, наприклад, об'єктивна зумовленість правової форми суспільних відносин змістом регульованих відносин [190, с. 30];

– тимчасові закономірності, що існують упродовж певного проміжку часу і припиняють свою дію після його закінчення [191, с. 61]. Завершення дії закономірності може бути пов'язане з історично тимчасовим характером самого явища, наприклад, за своєю сутністю тимчасовими є специфічні закономірності держави і права рабовласницької формації. У будь-якому випадку ті умови, з якими пов'язаний початок або припинення дії державно-правової закономірності,

саме собою є її елементом і тому підлягають більш детальному дослідженню в межах загальнотеоретичної науки.

Зі зміною соціально-історичних умов змінюється правове життя суспільства і закономірності його функціонування, внаслідок чого нова соціальна дійсність спонукає до життя власні закони [192, с. 103]. Видатний соціолог і теоретик права Г. Д. Гурвич з цього приводу зазначає, що будь-які закономірності можуть виявлятися лише в межах окремого історичного типу права [161, с. 75].

Як було встановлено раніше, сталість та стійкість є невід'ємними ознаками всіх державно-правових закономірностей та відрізняють їх від суміжних понять, зокрема, правових тенденцій. Однак ці ознаки не є абсолютними, вони обмежені у часі. Це важливе уточнення дає можливість констатувати, що таке класифікаційне угруповання не конфліктує з властивостями правових закономірностей, на відміну від розглянутої вище класифікації за типом зв'язку;

е) за логічною природою:

– логічно припустимі закономірності, існування і функціонування яких є можливим з точки зору законів логіки, але не точно визначається ними, адже логіка однаково може передбачати як наявність цих закономірностей, так і їх відсутність;

– логічно необхідні закономірності, які безпосередньо впливають із законів логіки. Їх існування не конфліктує з імовірнісним характером державно-правових закономірностей, так як навіть логічно необхідна закономірність може надавати кілька варіантів інтерпретації свого змісту. Крім того, в процесі своєї дії та впливу на державно-правові явища така закономірність може зустрічатися з державно-правовими випадковостями і з цієї причини не спрацьовувати в деяких конкретних ситуаціях.

До логічно необхідних закономірностей належить, зокрема, така соціальна закономірність: якщо людина змушена вибирати з двох варіантів поведінки, які однакові у всьому, крім однієї ознаки, вона вибирає ту з них, яка краще для неї з точки зору цієї ознаки [194, с. 75]. Існує низка похідних від неї закономірностей, наприклад, якщо правова норма наказує одне, а соціально-економічні умови

життя – інше, вирішальну роль для вибору лінії поведінки в кінцевому рахунку зіграють саме соціально-економічні фактори [193, с. 143]. Подібні закономірності реалізуються в практичному житті з найбільш високою ймовірністю, яка наближається до ста відсотків. Логічно припустимі закономірності з точки зору науково коректної класифікації доцільніше називати «логічно можливими», адже парною філософською категорією до необхідності є можливість, що краще відображає сутність зазначених закономірностей;

є) за сферою дії:

– загальні закономірності, які характеризуються найвищим ступенем універсальності і узагальненості. Вони охоплюють державу, право, всю правову систему загалом, наприклад, зумовленість правового розвитку станом засобів матеріального виробництва та економічним рівнем суспільства;

– спеціальні закономірності, що стосуються будь-якого окремого правового явища або елементу правового життя, наприклад, закономірності реалізації та захисту прав людини в юридичній діяльності, закономірності викладу правових норм у статтях нормативних актів тощо.

Отже, класифікація правових закономірностей, запропонована Ю. Ю. Ветютневим, є ґрунтовною та достатньо повною, проте потребує подальшого вдосконалення та уточнення. Однак, вона має важливе значення для загальнотеоретичної науки та може бути застосована для наукових досліджень державно-правових закономірностей та кращого розуміння їх сутності.

У літературі обґрунтовано й інші критерії класифікації державно-правових закономірностей. Зокрема, основним критерієм пропонується соціальне значення закономірностей, відповідно до якого їх розподіляють на позитивні, що сприяють позитивним змінам, і негативні, що негативно позначаються на правовому житті [195, с. 3–5]. Дійсно, державно-правові закономірності як фактори, що впливають на соціальний розвиток, цілком можуть отримувати в суспільстві позитивну або негативну оцінку. Однак це саме оцінка, а не класифікація, адже сприйняття тих чи інших закономірностей як корисних або шкідливих носить винятково

суб'єктивний характер і може істотно різнитися в окремих індивідів або соціальних груп.

Класичним для філософії є розподіл закономірностей на динамічні, що відображають чітко однозначну, жорстку залежність між явищами, і статистичні, що характеризують взаємодію безлічі однорідних явищ і носять ймовірнісний, неоднозначний характер [196, с. 176; 198, с. 185]. В юриспруденції таку класифікацію закономірностей також використовують, починаючи з класичного підходу до класифікації державно-правових закономірностей, обґрунтованого П. М. Рабіновичем [132, с. 37–52].

На нашу думку, в галузі держави і права така класифікація не може бути застосована без істотного уточнення та вдосконалення. Насамперед, з етимологічної точки зору, протилежністю динаміки є статика, а не статистика [28, с. 54]. Крім того, ще в 20-і роки в ході перших дискусій про динамічні і статистичні закони в природі і суспільстві було визнано, що динамічна закономірність не існує у сфері соціальних явищ, так як вона не пристосована до вивчення законів колективу [197, с. 455]. Це зумовлює відсутність наукової цінності цієї класифікації правових закономірностей. Специфічною закономірністю розвитку загальнотеоретичної науки є взаємозв'язок процесів диференціації й інтеграції політико-правових знань [199, с. 253–254]. На думку О. Ю. Коцюбинської, інтегративні процеси в теорії держави і права мають перевагу над процесами диференціації [200, с. 6]. Досліджувана класифікація є одним з наслідків інтеграції загальнотеоретичних знань із філософськими, проте, з огляду на обґрунтовані у науці вимоги, її використання не є можливим.

Внаслідок здійсненого аналізу наявних в сучасній теоретичній науці поглядів стосовно класифікації державно-правових закономірностей та надання коментарів щодо розглянутих позицій вчених, необхідно запропонувати власне бачення класифікації державно-правових закономірностей, яке відповідало б встановленим щодо наукової класифікації вимогам та було б придатним для подальшого використання у наукових дослідженнях закономірностей права та держави.

Насамперед, при виокремленні різновидів державно-правових закономірностей, пропонується здійснювати не класифікацію закономірностей, а їх *типологію*. Типологія, відповідно до тлумачного словника української мови, є класифікацією за спільними, найбільш суттєвими ознаками [147, с. 341]. Саме це повною мірою відображає розглянуті класифікаційні групи та точно характеризує їх сутність.

Крім того, вчені здійснюють класифікації правових закономірностей та виокремлюють їх класи, не надаючи дефініції цим поняттям. В нашому випадку необхідно надати дефініції поняттям «типологія державно-правових закономірностей» та «тип державно-правових закономірностей». Під *типологією державно-правових закономірностей* пропонуємо розуміти *розподіл досліджуваних загальнотеоретичною наукою державно-правових закономірностей на типи за їх найсуттєвішими ознаками. У зв'язку з цим, типом державно-правових закономірностей є форма, яка складає основу сукупності різновидів конкретних правових закономірностей, які є спорідненими та характеризуються схожими суттєвими ознаками.*

З огляду на викладені вище аргументи, доцільно запропонувати власне розуміння типології державно-правових закономірностей, результатом якої є виокремлення дев'яти їх типів у логічно зумовленій послідовності за такими ознаками:

1) за об'єктним складом:

- однооб'єктні закономірності, що відображають закономірну характеристику конкретного явища державно-правової сфери;
- багатооб'єктні закономірності, які характеризують сталий взаємозв'язок двох або більше державно-правових явищ;

2) за змістом:

- закономірності виникнення, що характеризують генезу та становлення державно-правових явищ;
- закономірності буття, які відображають закономірну специфіку існування явищ державно-правової сфери, їх стійкі характеристики;

- закономірності функціонування, які відображають особливості реалізації, діяльності, роботи державно-правових явищ та процесів у їх відносно сталому стані;

- закономірності розвитку, що характеризують процес модифікації, еволюції та якісної зміни державно-правових явищ;

- закономірності виснаження, які відображають стадію сутнісного виснаження державно-правових явищ, за якої вони перестають відповідати динамічним суспільним вимогам;

- закономірності зникнення, які характеризують закономірне закінчення існування державно-правових явищ;

3) за логічною природою:

- логічно можливі закономірності, об'єктивне існування яких є можливим з точки зору законів логіки;

- логічно необхідні закономірності, об'єктивне існування яких безпосередньо ґрунтується на законах логіки;

4) за рівнем наукового узагальнення:

- емпіричні закономірності, встановлені на основі емпіричного досвіду та наукового дослідження конкретних об'єктів державно-правової сфери;

- теоретичні закономірності, обґрунтовані на теоретично-доктринальному рівні внаслідок наукового дослідження фундаментальної сутності державно-правових явищ та використання зв'язків категоріально-понятійного апарату;

5) за сферою дії закономірностей у державно-правовому просторі:

- загальнодержавні закономірності, що характеризують державно-правову систему конкретної держави;

- спеціальні закономірності, що відображають закономірний характер окремих елементів правової системи держави;

6) за дією закономірностей у соціальному просторі:

- внутрішні закономірності, які характеризують взаємозв'язки явищ та процесів державно-правової сфери між собою;

– зовнішні закономірності, які характеризують взаємозв'язки явищ та процесів державно-правової сфери з іншими соціальними феноменами;

7) за історичними межами дії:

– всезагальні закономірності, що характеризують державно-правову сферу будь-якого історичного етапу розвитку незалежно від територіальної та національної ознак;

– формаційні закономірності, що характеризують державно-правову систему конкретного суспільно-сутнісного типу;

– цивілізаційні закономірності, що характеризують державу і право конкретної історичної цивілізації;

– особливі закономірності, що характеризують конкретну державу, правову систему чи групу держав, групу правових систем;

8) за територією дії:

– загальносвітові закономірності, що характеризують державу та право на найзагальнішому, фундаментальному рівні як загальнолюдське надбання;

– глобальні закономірності, що відображають основоположні закономірні особливості державно-правових явищ незалежно від географічного положення та національної ознаки. Глобальні закономірності встановлюються за допомогою методу наукової індукції на основі емпіричного дослідження низки конкретних держав та правових систем;

– локальні закономірності, обмежені визначеною територією дії;

9) за часом дії:

– постійні закономірності, що впродовж усієї відомої нашій цивілізації історії детермінують державу та право як суспільні явища;

– тимчасові закономірності, які існують у певний період часу та можуть бути зумовлені тимчасовим характером державно-правового явища, яке вони детермінують.

Запропонована типологія державно-правових закономірностей достатньою мірою характеризує конкретні закономірності, досліджувані теорією права і держави, що робить її придатною для практичного використання в наукових

дослідженнях. З'ясувавши особливості типології правових закономірностей, доцільно обґрунтувати її значення для юридичної науки.

Внаслідок здійснення типології державно-правових закономірностей, віднесення конкретної правової закономірності до вказаних класифікаційних груп визначає та характеризує цю закономірність, надаючи дослідникові важливу інформацію про неї. Визначивши тип конкретної державно-правової закономірності, отримуємо уявлення про її специфіку та зміст, завдяки чому можливо точно обрати напрямки і способи ефективного використання цієї закономірності при здійсненні юридичної діяльності.

Наприклад, проаналізуємо обґрунтовану М. Вебером закономірність правового розвитку: правовий стиль конкретного суспільства чітко виявляється у професійній освіті та діяльності, у станових організаціях та економічних інтересах юристів високого рангу [160, с. 170]. З точки зору запропонованої типології державно-правових закономірностей, це однооб'єктна закономірність функціонування, вона є логічно необхідною, емпіричною, загальнодержавною, зовнішньою, формаційною, глобальною та постійною.

Основна закономірність виникнення держави і права передбачає, що в умовах первіснообщинного ладу розвиток засобів виробництва і соціальне розшарування суспільства призведе до формування держави і права [28, с. 55]. З типологічної точки зору, це багатооб'єктна закономірність виникнення, яка є логічно можливою, теоретичною, загальнодержавною, внутрішньою, формаційною, загальносвітовою та постійною.

Проаналізуємо закономірність, яка передбачає поступове зникнення розмежування між приватним і публічним правом [189, с. 68–71]. Це багатооб'єктна закономірність виснаження, яка є логічно необхідною, емпіричною, спеціальною, внутрішньою, цивілізаційною, глобальною та тимчасовою. За допомогою віднесення будь-якої конкретної закономірності до обґрунтованих типів за допомогою вищевказаної типології, можливо сформулювати її лаконічну змістовну характеристику та відобразити її суттєві

ознаки, що уможлиблює ґрунтовне розуміння цієї закономірності та робить її дослідження і практичне використання більш ефективним.

Отже, в межах загальнотеоретичної юридичної науки обґрунтовано різні думки щодо підстав та способів виокремлення різновидів державно-правових закономірностей, єдність позицій науковців щодо цього питання відсутня. У зв'язку з цим, дослідження різноманітних видів державно-правових закономірностей не є ефективним без використання ґрунтовної класифікації, яка відповідає вищерозглянутим сучасним науковим вимогам. Метою застосування класифікації, як методологічного прийому, є створення класифікаційних груп, використання яких суттєво сприяє аналізу досліджуваного об'єкту та практичному застосуванню отриманих наукових знань. Різнманітні підстави класифікації державно-правових закономірностей обґрунтовані у працях П. М. Рабіновича, В. М. Кудрявцева, С. С. Алексєєва, Ю. Ю. Ветютнєва. Внаслідок їх аналізу, можливо зробити висновок, що наявні класифікації потребують подальшого вдосконалення, уточнення та приведення у відповідність до наявних наукових вимог. Як результат, пропонується здійснювати не класифікацію закономірностей, а їх типологію, а також обґрунтовуються авторські дефініції типології державно-правових закономірностей та їх типу. Для здійснення наукових досліджень з теорії права пропонується власне бачення типології державно-правових закономірностей, яке дозволяє характеризувати конкретні закономірності за їх належністю до дев'яти типів, що відображають суттєві ознаки реально існуючих закономірностей права та держави. Практичне значення запропонованої типології зумовлюється тим, що вона надає можливість точно охарактеризувати зміст досліджуваних теорією права і держави закономірностей та обрати напрямки і способи їх ефективного використання в процесі здійснення юридичної діяльності.

3.2 Функції загальнотеоретичних закономірностей та їх значення для пізнання права та держави

У сучасному суспільстві актуальною є проблема антропологічної природи права, адже наявні соціальні-правові процеси та розвиток правової реальності потребують пошуку аспектів природного взаємозв'язку права і людини та їх взаємного впливу. Фундаментальною складовою правової реальності є державно-правові закономірності, які відображають об'єктивний взаємозв'язок її елементів. Водночас категорія закономірностей є недостатньо дослідженою у теорії права, незважаючи на те, що правові закономірності є основою предмету загальнотеоретичної науки. В аспекті розуміння закономірностей як елементу правової реальності важливого значення набувають функції закономірностей, які відображають можливе їх використання для юридичної практики, яка впливає на правовий та науковий прогрес. Функціональне призначення державно-правових закономірностей безпосередньо пов'язане з їх сутнісною специфікою та залишається недослідженим, так само як і їх взаємозв'язок з людською природою права та принципом верховенства прав людини.

Функції державно-правових закономірностей раніше не були предметом окремого дослідження загальнотеоретичної науки, що зумовлює необхідність їх детального аналізу. Крім того, у спеціальній літературі відсутні дефініції понять функцій державно-правових закономірностей, досі не обґрунтовані різновиди цих функцій. Зазначене зумовлює *мету цього підрозділу*:

- *аналіз наявних у сучасній літературі уявлень учених щодо функцій державно-правових явищ;*
- *визначення методологічної основи дослідження функцій державно-правових закономірностей;*
- *функціональна характеристика державно-правових закономірностей;*
- *обґрунтування авторського бачення функцій державно-правових закономірностей та їх різновидів, виокремлення основних класифікаційних груп.*

Розпочати дослідження функцій державно-правових закономірностей необхідно зі встановлення філологічного значення категорії «функція» та аналізу

існуючих у різних галузях знань позицій учених щодо цього поняття. У філологічному аспекті функцію, зазвичай, розуміють як діяльність, обов'язок, напрями впливу, зовнішній прояв властивостей певного об'єкта в межах системи відносин, що характеризують його [54, с. 1552]. «Функція» в перекладі означає: виконання, звершення. У широкому розумінні – це роль, яку виконує відповідний інститут чи процес стосовно цілого, характеристика напряму або аспекту діяльності тощо.

У науці поняття «функція» вживається в різних значеннях в залежності від особливостей конкретної сфери знань. Кожна з наук використовує цю категорію для відображення і характеристики дії досліджуваних нею явищ. Наприклад, у математиці під функцією розуміється залежна змінна величина, тобто величина, що змінюється в міру зміни іншої величини. У біології функцією є специфічна діяльність органу або організму. В кібернетиці функція розуміється як спрямована дія будь-якої системи [202, с. 186–189].

Натомість, поняття «функція» має різне значення у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. У філософському і загальносоціологічному розумінні функція розглядається як «зовнішній прояв властивостей певного об'єкта в цій системі відносин»; як сукупність звичайних або ж специфічних дій окремих осіб або органів, зумовлених їх природою або необхідністю виживання; а також як наявність у окремої особи або групи осіб специфічних обов'язків та задач, виконання яких їм пропонується в процесі виконання ними службової діяльності [201, с. 7].

Дослідження категорії «функція» є важливим для будь-якої суспільної науки, адже воно сприяє більш глибокому, всебічному пізнанню досліджуваного об'єкта та його характерних властивостей. У сфері теоретичної юриспруденції, зазвичай, використання поняття «функція» пов'язується з характеристикою сутнісної сторони державно-правових явищ. Аналіз підходів до розуміння категорії «функція» у сучасній науці був зроблений А. Д. Машковим [202, с. 187–192]. Вчений робить висновок, що термін «функція» часто застосовується при здійсненні сучасних наукових досліджень у різних сферах знань. Він є

необхідним елементом категоріально-понятійного апарату різних наук та методологічних напрямів. Натомість, як у науковій, так і у навчальній літературі відсутнє єдине розуміння змісту зазначеної категорії, внаслідок чого у сфері юриспруденції також відсутня єдність поглядів з цього питання. У цьому контексті поняття «функція» обґрунтовується у літературі або як зовнішній вияв властивостей об'єкту, або як відношення між об'єктами [202, с. 187–192].

Для обґрунтування науково коректної дефініції функцій державно-правових закономірностей, необхідно враховувати енциклопедичний підхід до розуміння категорії «функція». У літературі ця категорія визначається як зовнішній вияв властивостей об'єкта в певній сфері [221, с. 504–505]; як роль, сфера діяльності, значення об'єкту [222, с. 858].

Розуміння функції як зовнішнього вияву властивостей є характерним для загальнофілософської та соціологічної сфери наукових досліджень [203, с. 504–505; 204, с. 741; 202, с. 190]. Такий підхід знаходить своє відображення у дефініціях, які визначають функцію об'єкта як зовнішній вияв властивостей цього об'єкта в конкретній системі відносин. Обґрунтування функції як відношення, зазвичай, відбувається в аспекті системного підходу [205, с. 82]. У літературі також визначають функцію не за допомогою широкого розуміння поняття «відношення», а за допомогою звуження його змісту. Зв'язок функції із відношенням є характерним для дослідження явищ, процесів та об'єктів як системних явищ, результатів взаємовпливу елементів системи [206, с. 64]. А. Д. Машков з цього приводу зазначає, що у сфері держави та права трактування функції через поняття «відношення» є застосовуваним, що ґрунтується на тому, що у юридичній літературі більш розповсюдженим є уявлення про суспільство та його інститути як про системи відносин. Як наслідок, на думку автора, при формуванні категоріально-понятійного апарату загальнотеоретичної науки, функцію доцільно розуміти як відношення, що виникає у ході функціонування державно-правової системи між її елементами та іншими соціальними системами [202, с. 192].

У цьому контексті слід додати, що у філософській літературі зазначається, що функцією системи є не лише сама діяльність системи у всій її багатоаспектності, але і спосіб, за допомогою якого ця діяльність спрямовується і реалізується. Така теза дає можливість зробити висновок, що своєрідність методу регулювання багато в чому зумовлюється функціями, здійснюваними відповідною правовою галуззю, інститутом чи правом загалом [207, с. 6].

Результативність аналізу функції закономірностей державно-правових явищ безпосередньо залежить від встановлення функціонального призначення держави і права. Адже саме функції держави і права впливають на особливості функцій їх закономірностей, відображення природи і сутності цих закономірностей, визначення їх місця в системі явищ правової реальності.

У загальнотеоретичній науці обґрунтовано різні підходи до характеристики функцій держави та права. Функції права – це головні напрямки його впливу на суспільні відносини, які визначаються соціальним призначенням права в різних сферах суспільного життя [1, с. 154]. Існують різноманітні підходи до розуміння функцій права, зазвичай, засновані на поєднанні двох аспектів: соціального призначення права та способів його впливу на регулювання суспільних відносин і державно-правову систему. Визначення функції права тільки як вияву соціального призначення права робить характер такої дефініції занадто загальним. Так само, якщо розуміти функцію права винятково як напрямок правового впливу на суспільні відносини, то в основу визначення за своєю сутністю покладається вузький прояв такого впливу.

Наукове дослідження функцій права не тільки дозволяє зрозуміти структуру правової системи, чіткіше відмежувати її деякі складові частини від інших державно-правових елементів, а й відображає необхідність більш поглибленого дослідження суміжних правових категорій, які до постановки питання про функції права не були предметом окремого загальнотеоретичного дослідження [207, с. 5–6]. На нашу думку, однією з таких категорій є функції державно-правових закономірностей. Слід зазначити, що в умовах активної реалізації права в процесі розбудови правової держави, наукове обґрунтування основних напрямків його

впливу на суспільні відносини може призвести до більш ефективного практичного застосування правових засобів у вирішенні загальносуспільних завдань.

Категорія «функція права» має важливе наукове та практичне значення. Цінність цієї категорії полягає як в описі реальних дій суб'єктів в процесі досягнення цілей правового регулювання, так і у виявленні залежностей між нормами права, правовими відношеннями, юридичними актами та іншим елементами державно-правової системи. У зв'язку з цим, функціонування права може бути розглянуто як те, у який спосіб воно взаємодіє, впливає на різні соціальні змінні, зокрема – в яких межах, формах, якими методами. При дослідженні форм і методів впливу права на суспільні відносини, науковці, зазвичай, виходять із закономірностей, які керують правовим регулюванням [208, с. 24]. Вивчення зв'язків права з структурами економічних, політичних, духовних відносин є важливим аспектом правопізнання, який відображає динаміку права. В цьому контексті сутність права характеризується активністю та динамічністю.

Функції права відображають основні напрями впливу права на суспільні відносини і поведінку людей, що дозволяє дати узагальнюючу характеристику дії юридичних норм [130, с. 289]. За допомогою поняття «функції права» можна дослідити особливості реалізації та призначення права в суспільстві. Внаслідок відображення якісної своєрідності, суспільної необхідності та динамічності права, його функції характеризуються специфічними властивостями у порівнянні з функціями інших суспільних явищ. На особливості та зміст функцій права впливає сутність права та його соціальне призначення в суспільстві. Крім того, подібно до правових закономірностей, функції права відзначаються сталістю та стійкістю, адже вони забезпечують такі напрями і такий зміст регулятивного впливу, без яких суспільство не може ефективно функціонувати і який не можливо замінити іншими регуляторами.

Функціонування права, як особливого регулятора суспільних відносин, характеризується взаємовпливом із державним апаратом, нормами моралі та іншими соціальними регуляторами. Роль та значення права в житті суспільства

багато в чому визначається специфічними функціями, які виконує право при реалізації суспільного регулювання. У цьому аспекті функції права набувають ознак керівних напрямків регулятивного впливу на суспільство, які відображають фундаментальну роль права в упорядкуванні суспільних відносин.

Комплексний характер проблеми функцій права дає можливість при їх дослідженні не виокремлювати різноманітні напрямки правового впливу, не применшуючи значення та особливості кожної окремої правової норми, інституту або галузі, а бачити фундаментальні шляхи впливу всієї системи права на суспільні відносини. Вплив права в цьому випадку досліджується не за окремими його структурними елементами, а комплексно, у повному обсязі. Такий підхід, на відміну від галузевого, відповідає більш високому пізнавальному рівню, адже дозволяє дослідити основоположну сутність правового впливу [207, с. 5].

Як відомо, реалізація функцій права відображає фактичний прояв права. У зв'язку з цим, наукове дослідження та аналіз функцій права є необхідними для всебічного пізнання сутності права, формулювання його ролі та місця в суспільстві, а також для визначення об'єктивно наявних напрямків його впливу на суспільні відносини. У цьому полягає головна методологічна цінність пізнання функцій права. Логічним є висновок, що функції державно-правових закономірностей, які відображають їх глибинну сутність та цільове спрямування, є необхідними для розуміння їх природи та практичного використання знань про ці закономірності.

Функції права, як основні напрямки правового впливу на суспільне життя, обов'язково мають бути реалізовані [218, с. 187]. Відсутність цієї реалізації означатиме, що право не діє, не регулює суспільні відносини, внаслідок чого не має жодної соціальної цінності. В такому випадку важливо наголосити на тому, що хоча категорія «реалізація права» проаналізована у юридичній літературі, основні аспекти реалізації функцій права практично не досліджувалися. З цього приводу О. І. Абрамов зазначає, що незважаючи на те, що термін «реалізація функцій права» досить широко вживається в сучасній правовій літературі, це поняття потребує додаткового наукового обґрунтування [219, с. 179]. Зазначене

відображає неможливість точного визначення особливостей реалізації функцій державно-правових закономірностей, які пов'язані з функціями права, у зв'язку з недостатньою розробкою поняття реалізації права в юридичній науці.

У літературі функції права також визначаються як основні напрямки правового впливу на суспільні відносини з метою їхнього впорядкування. Термін «функціонування права» означає дію права в житті суспільства, втілення його функцій в суспільних відносинах [17, с. 159]. За допомогою функцій права реалізуються його завдання, які право, як соціальний інститут, має здійснювати. Так як норми права приймаються державними органами внаслідок легітимної законодавчої діяльності, деякі функції права за своїми ознаками багато в чому збігаються з функціями держави, наприклад, функція охорони правопорядку.

Функції держави визначаються як основні напрямки діяльності держави, що відображають та конкретизують її загальнолюдську сутність та соціальне призначення [209, с. 32]. За своїм змістом функції держави є головними напрямками її діяльності, які характеризують її сутність та спрямованість на управління суспільними відносинами [210, с. 113]. У контексті функціонального підходу до розуміння держави, її функції визначаються як основні напрями діяльності держави, що виражають сутність і соціальне призначення, мету й завдання держави з управління суспільством у властивих їй формах і властивими їй методами [211, с. 146].

Функції держави також можливо визначити як особливий механізм державного впливу на суспільні процеси і відносини, що визначає основні напрями і зміст діяльності з управління суспільством [212, с. 86]. Формування функцій держави відбувається в процесі її становлення, зміцнення та розвитку. Послідовність формування цих функцій залежить від поступового виникнення різних задач, які постають перед суспільством в його історичному розвитку, а також від фактичних цілей цього суспільства. Ці завдання і цілі залежать від реальних умов, потреб та інтересів населення, економічних можливостей держави і суспільства, його морального, культурного рівня, професіоналізму державного

апарату. На різних історичних етапах пріоритетного значення набувають різні завдання, цілі держави, а отже, і різні її функції.

Важливо уточнити, що функції держави – це напрями її діяльності, але не сама діяльність. Реалізація функцій опосередковується конкретним історичним змістом, внаслідок чого в процесі такої діяльності визначається реальний вплив цих функцій на регулювання суспільних відносин [5, с. 64]. Зміст таких функцій відрізняється високою динамічністю та здатністю реагувати на зміни основних завдань і цілей, що визначають відповідну державно-правову систему в конкретний історичний період. Функції держави відзначаються комплексним, системним характером та конкретизуються у функціях інших юридичних явищ і процесів. Втім, наявний як сутнісний, так і категоріально-понятійний зв'язок функцій права та держави із функціями державно-правових закономірностей.

Функції держави є головними соціально значущими напрямками її діяльності на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства. У процесі функціонування держави виявляється цілеспрямований вплив на різні сфери життя, суспільні процеси і зв'язки [212, с. 86]. Реалізуючи свої функції, держава у процесі реалізації реформ та правового регулювання суспільних відносин впливає на стан суспільних процесів, їх динаміку та спрямованість. Здійснення конкретних функцій може як стабілізувати розвиток суспільства та стимулювати його, так і навпаки, посилювати наявний кризовий стан суспільства.

Можливо зробити висновок, що у науці існує плюралізм позицій щодо визначення категорії «функція». Розуміння функції у державно-правовій сфері є специфічним та ґрунтується на особливому характері суспільних відносин, які детермінують розвиток держави та права як соціальних явищ. У зв'язку з цим, необхідно встановити методологічну основу дослідження функцій державно-правових закономірностей, яка відображатиме ефективні наукові засоби дослідження цих функцій.

На нашу думку, складовими методологічної основи дослідження функцій державно-правових закономірностей є такі елементи:

- філософські підходи до наукового дослідження функцій державно-правових закономірностей;
- філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальнонаукові методи пізнання, що забезпечують об'єктивні знання про функції цих закономірностей;
- принципи наукового пізнання, що застосовуються для дослідження функцій державно-правових закономірностей.

Філософськими підходами, необхідними для отримання наукових знань про функції державно-правових закономірностей, є телеологічний, герменевтичний, комунікативний, аксіологічний та антропологічний підходи. Особливого значення у цьому аспекті набуває телеологічний підхід, адже цільові зв'язки є невід'ємною частиною кожного соціального явища [213, с. 9]. Саме вони детермінують функціональне призначення закономірностей державно-правової сфери, адже функції у цій сфері нерозривно пов'язані із відповідними завданнями та цілями. Крім того, обґрунтованою є позиція, відповідно до якої цільова детермінованість права етичними цінностями є причиною того, що право не діє як автоматичний механізм, налаштований на певний режим функціонування, а є відображенням духовної сутності людини [214, с. 5]. Це опосередковує правові закономірності, які безпосередньо пов'язані з людською природою права.

Герменевтичний підхід є важливим для дослідження функцій державно-правових закономірностей як функціональної категорії, яка має власну мету, завдання та способи їх досягнення. Комунікативний підхід відображає залежність функцій закономірностей від різних сфер суспільної діяльності та її специфіки. Аксіологічний підхід опосередковує функціональну спрямованість закономірностей на реалізацію загальнолюдської цінності права. Завдяки антропологічному підходу, визначається вплив людини на функціональне призначення державно-правових закономірностей.

Дослідження функцій зазначених закономірностей може бути ефективним при використанні діалектичного філософсько-світоглядного методу, який дозволяє всебічно їх дослідити та обґрунтувати. У цьому контексті, з-поміж загальнонаукових методів пізнання, слід відзначити такі методи, як аналіз, синтез,

індукція, дедукція, аналогія, моделювання, узагальнення та формалізація. Крім того, доцільним є використання логічного, історичного та системного методів дослідження. Необхідними спеціальнонауковими методами дослідження функцій загальнотеоретичних закономірностей можуть бути статистичний, конкретно-соціологічний та психологічний, формально-юридичний, догматичний та порівняльний методи. Принципи наукового пізнання, що можуть бути застосовані для дослідження функціонального призначення державно-правових закономірностей, на нашу думку, відповідають раніше обґрунтованим принципам наукового пізнання закономірностей у праві.

Важливого значення набуває обґрунтування функціонального призначення державно-правових закономірностей у відповідності до функцій суміжних категорій, зокрема, функцій правових тенденцій. З цього приводу О. М. Лушников зазначає, що тенденції у праві завжди пов'язані із функціонуванням різних видів закономірностей [215, с. 601]. За своєю сутністю такі тенденції не можуть стосуватися закономірностей виникнення державно-правових явищ, проте можуть бути детермінованими закономірностями функціонування та розвитку. При цьому функціональне призначення закономірностей опосередковує сталий, повторюваний та причинно-наслідковий зв'язок державно-правових явищ у порівнянні з слабкими та потенційно тимчасовими правовими тенденціями. Основою для виокремлення тенденцій є закономірності у праві, адже виявлення закономірностей робить можливим відмежування їх від тенденцій та інших суміжних явищ. Якщо функціональне призначення конкретної тенденції не суперечить особливостям державно-правових закономірностей, існує вірогідність трансформації такої тенденції у відповідну закономірність.

Крім того, важливим є співвідношення функціонального призначення державно-правових закономірностей із функціями загальнотеоретичної науки. Закономірності відображають передусім онтологічну, гносеологічну і евристичну функції теорії держави і права [215, с. 601]. На відміну від них, правові тенденції пов'язані здебільшого з прогностичною функцією. На нашу думку, це зумовлено

тим, що наукове дослідження закономірностей, зазвичай, є ретроспективним, адже емпіричний матеріал, пов'язаний із функціонуванням державно-правових закономірностей, завжди є конкретно-історичним. При цьому важливо наголосити на тому, що закономірності та тенденції у сфері держави та права є науковими абстракціями, однак науково обґрунтовані закономірності за своїм змістом є більш об'єктивними. У порівнянні з ними, тенденції відображають можливий потенціал розвитку державно-правових явищ, що зумовлює специфіку їх функціонального призначення.

У літературі обґрунтована позиція, відповідно до якої визнання загальнотеоретичної науки як самостійної галузі знань пов'язано з тим, що у реальності функціонують особливі державно-правові закономірності, без пізнання яких неможливо дослідити предмети галузевих юридичних наук [216, с. 11–12]. З цього приводу В. М. Сирих стверджує, що необхідним етапом пізнання закономірностей є розкриття сутності держави і права [217, с. 655–659]. Варто наголосити на тому, що автор до закономірностей включає також принципи права і держави, основні структурні зв'язки політико-правової сфери, а також закономірності пізнання держави і права. Крім того В. М. Сирих включає до предмету теорії держави і права соціально економічні, політичні, моральні та інші закономірності, які визначають розвиток держави і права, без дослідження яких неможливо чітко визначити предмет теорії держави і права. Такий підхід до розуміння закономірностей державно-правової сфери є надто широким, адже переважна частина з цих закономірностей функціонують і реалізуються поза сферою держави та права.

Варто приділити увагу взаємозв'язку функціонального призначення державно-правових закономірностей із теорією права та держави як науковою та навчальною дисципліною. Закономірності, як юридична категорія, детермінують предмет загальнотеоретичної науки. Це зумовлює важливий аспект функціонального призначення цих закономірностей – вони безпосередньо впливають на розвиток загальнотеоретичної науки та дослідження нею державно-

правової сфери. Такий взаємозв'язок є важливим як для загальнотеоретичної науки, так і для теорії права та держави як навчальної дисципліни.

Важливим завданням юридичної науки є вироблення науково обґрунтованих гіпотез, необхідних для правореалізаційної та правотворчої діяльності відповідних органів держави, забезпечення належної ефективності правового регулювання. Наукова обґрунтованість правового регулювання може бути досягнута за рахунок системного аналізу юридичною наукою державно-правових явищ, ефективного визначення сутності врегульованих суспільних відносин, пізнання глибоких внутрішніх взаємозв'язків, закономірностей та тенденцій цих відносин, передбачення соціальних результатів дії права [207, с. 4].

З огляду на це, доцільно спробувати обґрунтувати поняття функцій державно-правових закономірностей, яке враховувало б результати здійсненого дослідження. Вищезазначене надає можливість виокремити *ознаки функцій державно-правових закономірностей* та сформулювати власне їх бачення, яке можна застосовувати у сфері теоретико-правових досліджень.

Отже, функції державно-правових закономірностей:

- відображають сутність та зміст державно-правових закономірностей;
- забезпечують визначення взаємодії державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності;
- є необхідними для пізнання сутності, природи та соціального призначення держави і права;
- можуть бути пізнаними на науковому, а саме теоретико-правовому чи філософському рівні, а отже, можуть бути усвідомленими;
- мають тривалий характер, адже формуються впродовж тривалого періоду часу;
- відображають найбільш істотні риси державно-правових закономірностей;
- опосередковують функціонування державно-правових явищ;
- є напрямками пізнавальної діяльності, що забезпечують знання про державно-правові категорії як динамічні явища;

– є напрямками навчальної діяльності, що забезпечують характеристику закономірностей державно-правової сфери як самостійної категорії [223, с. 106].

Крім того, важливого значення набуває динамічна характеристика функціонального призначення державно-правових закономірностей. Як відомо, функції права є важливою його характеристикою не тільки в сутнісному, але і в динамічному аспекті. Призначення, зміст та ознаки права у їх динаміці відображає саме функціональна характеристика права, яка розкриває активний вплив права на громадські відносини. Т. М. Радько зазначає, що функціонуванням права є специфічна дія права в суспільній системі, реалізація його функцій, втілення їх в суспільних відносинах [220, с. 319]. Тобто функції права відображають весь спектр напрямків правового впливу на об'єктивну дійсність, вони є своєрідними векторами цього впливу. Функції правових закономірностей також відображають вплив цих закономірностей на суспільство та державно-правову систему у її найбільш широкому вимірі, що є важливим для їх визначення.

Однією з важливих методологічних передумов успішного наукового дослідження є формулювання поняття, яке точно відповідає сутності досліджуваного явища. Сучасна юридична наука має складний категоріально-понятійний апарат, який містить різноманітні дефініції, що відображають відповідні явища державно-правової дійсності. Ці поняття, з одного боку, відображають досягнутий рівень наукового пізнання права, а з іншого – вони є першоосновою подальших наукових досліджень, необхідною для вироблення нових категорій, понять і визначень, що відображають багатоаспектні вияви сутності права і держави.

Враховуючи проведений вище аналіз підходів до розуміння категорії «функція», доцільно обґрунтувати дефініцію функцій державно-правових закономірностей за допомогою використання конструкції, заснованої на характеристиці функції як зовнішнього вияву властивостей об'єкту. У такий спосіб, *функції державно-правових закономірностей – це зовнішній вияв властивостей державно-правових закономірностей у сфері держави і права,*

який є необхідним для пізнання сутності державно-правових явищ та визначення взаємодії державно-правових явищ із суспільством і основними сферами його життєдіяльності.

Необхідно наголосити на тому, що загальне визначення відображає конкретні функції державно-правових закономірностей не у повному обсязі, воно характеризує їх загальні якості. Крім того, кожна з функцій закономірностей має ознаки, які роблять можливим відмежування її від інших. Ці ознаки відображають якісну самостійність функції, характеризують її природу та соціальну роль. Така особливість, специфічна своєрідність ознак функцій, є наслідком відображення внутрішньої природи і сутності права. Кількість ознак, притаманних одній функції, може не збігатися з кількістю цих ознак у іншій. Ці ознаки та характеристики є індивідуальними та якісно різними. Однак, тільки їх сукупність дозволяє дослідити специфіку кожної конкретної функції.

Особливості функцій державно-правових закономірностей майже не досліджувалися у працях вітчизняних учених. У контексті інтеграційних процесів, що у наш час відбуваються в Україні, функції державно-правових закономірностей набувають особливо важливого значення та актуальності. Тому, виходячи з обґрунтованих раніше ознак, визначень та класифікацій державно-правових закономірностей, а також ознак та визначення функцій державно-правових закономірностей, можливо виокремити такі функції вказаних закономірностей за змістом:

– *інформаційну* – державно-правові закономірності несуть у собі інформацію про наявні причинно-наслідкові зв'язки, що визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності. Ця функція відображає той факт, що розуміння закономірностей є суттєвим джерелом інформації для різноманітних суб'єктів, які своєю діяльністю можуть впливати на правовий розвиток суспільства;

– *інтерпретаційну* – дослідження закономірностей забезпечує можливість пояснення сутності державно-правових явищ, причин їх виникнення і зміни, їх структури;

– *евристичну* – використання державно-правових закономірностей дозволяє відкривати та формувати невідомі раніше зв'язки між державно-правовими явищами, визначати нові аспекти взаємодії державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності. Евристична функція полягає у тому, що використання державно-правових закономірностей забезпечує визначення нових аспектів взаємодії державно-правових категорій із суспільством та особою;

– *констатуючу* – державно-правові закономірності фіксують наявний зв'язок між державно-правовими явищами;

– *прогностичну* – дослідження державно-правових закономірностей надає змогу формувати гіпотези, прогнози розвитку державно-правових явищ та їх взаємодії з суспільством;

– *практично-прикладну* – практичне застосування знань про державно-правові закономірності забезпечує обґрунтування рекомендацій, пропозицій щодо удосконалення тих чи інших державно-правових інститутів та їх взаємодії з суспільством. Реалізація цих рекомендацій та пропозицій призводить до позитивних змін у сфері правового регулювання, що у відповідний спосіб впливає на його динамічну характеристику – правовий прогрес. Практично-прикладна функція закономірностей визначає можливості практичного застосування знань про загальнотеоретичні закономірності;

– *гносеологічну* – державно-правові закономірності забезпечують пізнання держави і права як динамічних політико-правових явищ;

– *оціночну* – передбачає використання державно-правових закономірностей як специфічного інструменту для юридичної оцінки різноманітних державно-правових явищ, їх взаємодію із суспільством та основними сферами його життєдіяльності;

– *інтегративну* – державно-правові закономірності забезпечують та опосередковують різноманітні інтеграційні процеси, зокрема інтеграцію уявлень про державу і право як предмет юридичної науки;

– *ідеологічно-виховну* – розуміння та усвідомлення державно-правових закономірностей здійснює вплив на формування й розвиток правової, політичної і моральної свідомості, зміцнення світогляду і загальної культури різноманітних суб'єктів та становлення наукових поглядів учених;

– *системоутворюючу* – державно-правові закономірності забезпечують систематизацію знань та уявлень про державно-правові явища, їх взаємодію із суспільством та основними сферами його життєдіяльності;

– *прогресивну* – практичне використання знань про державно-правові закономірності створює умови для досягнення прогресивних перетворень та ефективного розвитку різноманітних державно-правових явищ та інститутів [223, с. 107].

Важливо наголосити на необхідності аналізу інтегративної функції закономірностей. За етимологією слово «інтеграція» походить від лат. *integrum* – ціле, лат. *integratio* – відновлення. Змістовно, зазвичай, мається на увазі поєднання, взаємопроникнення; процес об'єднання будь-яких елементів або частин в одне ціле; процес взаємозближення, з'єднання й утворення взаємозв'язків. Щодо інтегративної функції права, існує позиція, що саме вона найбільш повно відображає сутність і призначення права в суспільстві, вона є постійною фундаментальною функцією права у його найбільш загальному родовому розуміння, яка може бути конкретизованою специфічним чином на рівні окремої правової сім'ї та певної правової системи [224, с. 165]. Зазначене дає можливість зрозуміти важливу роль кореспондуючої їй інтегративної функції державно-правових закономірностей.

Фундаментальною функцією загальнотеоретичної науки є забезпечення єдності юридичної науки, яка відзначається спрямованістю на узагальнення, обґрунтування, систематизацію і використання знань про державно-правову дійсність. Характерною рисою вітчизняної юридичної та загальнотеоретичної науки є плюралізм поглядів науковців стосовно різних проблем, що у багатьох випадках зумовлений недостатнім ступенем наукової розробки досліджуваного питання та відсутністю факторів, інтегруючих такі погляди. Зазначена ситуація

наявна також у дослідженні державно-правових закономірностей як фундаментальної складової предмету загальнотеоретичної науки. Саме інтегративна функція закономірностей може бути фактором, який подолає цю недосконалість у науці, адже державно-правові закономірності функціонально детермінують предмет юридичної науки та впливають на напрямок її наукових досліджень.

Типологія функцій державно-правових закономірностей характеризується низкою особливостей. Велика кількість напрямків правового впливу на регулювання суспільних відносин зумовлює наявність низки функцій у праві. Відповідно, функції закономірностей у праві так само будуть характеризуватися змістовним різноманіттям. Це зумовлено тим, що функції права, перебуваючи між собою в тісному взаємозв'язку, утворюють складну систему, повністю дослідити яку можливо лише в тому випадку, якщо досліджувати кожную з вхідних в неї функцій не ізольовано, а взаємозалежно, в єдності з усіма іншими. Важливо наголосити на тому, що результати наукового пізнання не є ефективними, якщо воно обмежується поодинокими випадками досліджуваних об'єктів, внаслідок чого за окремими елементами досліджуваного явища не виявлені особливості утвореної ними системи [220, с. 320].

Необхідним є виокремлення функцій державно-правових закономірностей на основі різних підстав здійснення типології. Внаслідок здійсненого аналізу ознак функцій закономірностей та дослідження особливостей класифікації функцій різноманітних державно-правових явищ, можливо виокремити класифікаційні групи функцій закономірностей державно-правової сфери за такими критеріями:

1) за часом дії:

- постійні функції закономірностей, які зумовлені фундаментальною сутністю державно-правових закономірностей як категорії;
- тимчасові функції, які можуть не існувати до настання певних історичних умов, або навпаки, припиняти своє існування внаслідок змін у суспільстві та державно-правовій сфері;

2) за дією у соціальному просторі:

– внутрішні функції державно-правових закономірностей, які охоплюють явища та процеси винятково сфери держави та права. У тому розумінні, яке запропоновано вище, до цієї групи відносяться інтерпретаційна, констатуюча, гносеологічна, інтегративна та прогресивна функції;

– зовнішні функції, реалізація яких передбачає взаємодію з іншими соціальними сферами. До них належать інформаційна, евристична, прогностична, практично-прикладна, оціночна, ідеологічно-виховна та системоутворююча функції закономірностей;

3) за історичними межами дії:

– загальні функції закономірностей, характерні для закономірностей у праві будь-якого історичного періоду, незалежно від конкретної держави чи особливостей суспільства;

– особливі функції, які характеризують державно-правові закономірності конкретних держав та правових систем у певний історичний період їх розвитку;

4) за дією у державно-правовому просторі:

– загальнодержавні функції, які є характерними для конкретної державно-правової системи;

– спеціальні функції, які відображають функціональне призначення закономірностей окремих елементів державно-правової системи конкретної держави;

5) за рівнем наукового обґрунтування:

– емпіричні функції закономірностей, підтверджені на практичному рівні та сформульовані внаслідок наукового аналізу історичного розвитку низки державно-правових систем;

– теоретичні функції закономірностей, тимчасово обґрунтовані на доктринальному рівні із застосуванням наукової методології та категоріально-понятійного апарату науки. Ці функції можуть бути трансформовані у емпіричні функції з плином часу та здійсненням їх подальших наукових досліджень.

Можливо зробити висновок, що державно-правові закономірності є складною багатоаспектною категорією, яка здійснює різноманітний вплив на суспільство, державно-правову сферу та юридичну науку. Цей факт зумовлює наявність у вказаних закономірностей значної кількості специфічних функцій, які відображають їх глибинну сутність та цільове спрямування. Наукове обґрунтування цих функцій має здійснюватися з використанням необхідної методологічної основи дослідження, яка відповідає сучасним вимогам щодо здійснення наукових досліджень. Функції державно-правових закономірностей характеризуються низкою особливих ознак, є необхідними для пізнання сутності державно-правових явищ та забезпечують визначення взаємодії державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності. Запропонована типологія вказаних функцій передбачає виокремлення різновидів функцій державно-правових закономірностей на підставі критеріїв змісту, часу дії, соціального простору дії, історичних меж дії, дії у державно-правовому просторі та рівня наукового обґрунтування. Обґрунтовані у такий спосіб функції відображають багатоаспектність функціонального призначення закономірностей у праві та широку сферу їх впливу на суспільні відносини.

3.3 Механізм дії державно-правових закономірностей

Дослідження державно-правових закономірностей як фундаментальної юридичної категорії є одним з основних завдань загальнотеоретичної науки, адже ця категорія визначає предметну сферу теорії права та держави. У цьому аспекті особливого значення набуває механізм дії закономірностей у праві, який відображає внутрішню організацію дії повторюваних взаємозв'язків між державно-правовими явищами та визначає практичну реалізацію закономірностей державно-правової сфери. Наукове знання про цей механізм має важливе практичне значення та може бути використане для розуміння глибинної сутності досліджуваних закономірних явищ та процесів. Однак, механізм дії державно-правових закономірностей майже не досліджувався як у загальній теорії права та держави, так і у галузевих юридичних науках. У зв'язку з означенням, метою цього підрозділу є:

- *характеристика механізму дії державно-правових закономірностей;*
- *аналіз обґрунтованих у літературі позицій вчених-теоретиків та філософів права щодо досліджуваного механізму;*
- *обґрунтування авторської дефініції механізму дії державно-правових закономірностей;*
- *встановлення взаємозв'язку означеного механізму із суміжними категоріями;*
- *визначення деяких конкретних проявів механізму дії закономірностей та факторів, що впливають на цей механізм, їх аналіз та характеристика.*

Наукова характеристика механізму дії державно-правових закономірностей потребує дослідження етимології категорії «механізм», її філологічного значення та особливостей використання цієї категорії у сфері юриспруденції. Поняття механізм функціонування, діяльності, дії певного правового явища у багатьох випадках використовується для здійснення наукових досліджень у сфері держави та права. Відповідно до тлумачного словника української мови, поняття «механізм» визначається як внутрішня будова, система чогось, внутрішній устрій [225, с. 282].

У державно-правовій сфері категорія «механізм» набуває специфічного значення. Поширеним є розуміння правового механізму як необхідного та достатнього для досягнення конкретної юридичної цілі системного комплексу юридичних засобів, організованих послідовно і діючих поступово, у відповідності до нормативно заданої схеми або процедури [226, с. 42]. Правовий механізм має ознаки юридичної конструкції, яка передбачає дію послідовно організованих юридичних засобів, які дають можливість досягти конкретної юридичної мети з дотриманням встановленої законом процедури. Кожна з ланок такого механізму є самостійним комплексом юридичних засобів.

Категорія правових механізмів є широко застосовуваною як у теорії права та держави, так і у галузевих юридичних науках. Наприклад, у конституційному праві існує правовий механізм проведення виборів, в цивільно-процесуальному праві застосовується механізм розгляду цивільних справ тощо. У сучасній правовій науці найбільш дослідженим є механізм правового регулювання [227, с. 42–45], під яким у літературі розуміється спеціально-юридичний вплив об'єктивного та суб'єктивного права, всієї сукупності правових засобів на суспільні відносини з метою досягнення відповідних результатів [136, с. 30].

Виникає необхідність уточнити юридичне значення поняття «механізм дії». Можливо стверджувати, що *суміжною категорією із механізмом дії державно-правових закономірностей є механізм дії права*. Вдало аналізує наявні у літературі позиції науковців стосовно механізму дії права Т. І. Тарахонич [227, с. 16–17]. Вчена зазначає, що механізм дії права як наукова категорія знаходиться у тісному взаємозв'язку з механізмом правового регулювання та механізмом реалізації права, які є суміжними категоріями. Основний елемент цього механізму, власне дія права, відображає різноманітні форми та сфери прояву права як регулятора суспільних відносин, характеризує право в процесі формування, сприйняття його індивідуальною і колективною свідомістю та в процесі його застосування в практичній діяльності різноманітних суб'єктів державно-правової сфери. Дія права як правова категорія дає можливість виокремити юридичні засоби та механізми, за допомогою яких регулюється поведінка та діяльність суб'єктів, та

використати їх в практичній діяльності відповідних суб'єктів з метою досягнення необхідного результату у сфері суспільних відносин. Відповідно до «Великої української юридичної енциклопедії», механізм правового регулювання визначається як система специфічних правових засобів (інструментів), за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, реалізуються позитивні інтереси суб'єктів права та досягаються цілі правового регулювання [231, с. 283]. Таке визначення є достатньо повним, точним та ґрунтовним, у зв'язку з чим може бути використано для здійснення наукових досліджень.

У літературі обґрунтовано різні точки зору стосовно механізму дії права. В. І. Червонюк наголошує на тому, що дія права є його властивістю, здатністю права за наявності необхідних умов здійснювати ідейно-мотиваційний вплив на людину та суспільство, внаслідок чого право забезпечує правомірний характер суспільної діяльності і вчинків окремих осіб відповідно до своїх завдань, принципів та приписів [228, с. 101]. Р. А. Ромашов досліджує дію права як сукупність дії визнаних державою і тих, що мають формальну юридичну силу джерел права. Автор зазначає, що діючим право може вважатись у формальному та фактичному аспектах [229, с. 216–217]. Формальний вияв дії права передбачає факт юридичного закріплення норми права у одному з джерел права, а фактичний – реальний вплив норм права на врегулювання суспільних відносин.

О. О. Іванов визначає поняття «дія права» як змістовно-динамічний прояв права, який характеризує фактичну здатність здійснювати регулятивний (спеціально-юридичний), інформаційно-психологічний (мотиваційний), виховний (ідеологічний, педагогічний) і соціальний вплив на різноманітних суб'єктів суспільних відносин. З огляду на це, автор виокремлює соціальний, психологічний та ціннісно-орієнтаційний механізми дії права [230, с. 228]. Отже, механізм дії права та механізм дії державно-правових закономірностей мають спільні елементи та можуть проявлятися у вигляді різноманітних конкретних юридичних засобів, що впливають на державно-правову сферу.

У всесвітній історії розвитку політичних та правових вчень необхідно відзначити дві найбільш впливові та авторитетні концепції, що описують і

пояснюють механізм дії державно-правових закономірностей. Обидві ці концепції належать до німецької філософії права. Фактично, дія загальносоціальних закономірностей завжди була предметом дослідження різноманітних науковців соціально-філософської сфери знань, проте механізм дії саме державно-правових закономірностей майже не досліджувався.

Історично першою та найбільш важливою з цих двох концепцій є філософсько-правове вчення Г. Гегеля. Як відомо, у своїй філософії Г. Гегель відводив праву особливе місце, трактуючи його максимально широко і розглядаючи як самостійний етап розвитку об'єктивного духу [28, с. 59]. Право, що ототожнюється зі свободою, є однією з форм буття розуму, отже, закономірності права являють собою розкриття, прояв, об'єктивізацію всесвітнього духу. Процес правового розвитку, за Г. Гегелем, має винятково поступальний характер і неухильно рухається в бік максимальної свободи та рівності. Натомість, цей розвиток не є нескінченним і має своє логічне завершення. Воно виявляється у мірі свободи людини: в стародавні часи був вільний лише один (за часів давньосхідних деспотій), потім свобода належала окремим групам (античні рабовласницькі суспільства), нарешті, в «німецькому світі» (західноєвропейські буржуазні держави) вільні всі – це вінець світової історії права, ніякого подальшого правового прогресу не передбачається. Закономірності права єдині і тотальні, саме вони є критерієм правового характеру тих чи інших явищ. На думку Г. Гегеля, в позитивному праві те, що закономірно, є джерело пізнання того, що є право [232, с. 250]. Вчений визнає, що для цих закономірностей можливі винятки, але вони не являють для нього інтересу. Та обставина, що насильство і тиранія можуть бути елементом позитивного права, є для нього чимось випадковим і не належить до істинної природи права [232, с. 62]. Отже, в гегелівській філософії права державно-правові закономірності відзначаються такими рисами, як загальність, невідворотність, трансцендентність, скінченність, цілеспрямованість, прогресивність та лінійність.

Друга класична інтерпретація способу дії державно-правових закономірностей була обґрунтована представниками історичної школи права [28,

с. 60]. Ця інтерпретація формувалася частково вслід за ідеями Г. Гегеля, частково в полеміці з ними. Представники історичної школи права (Г. Гуго, К. Савіньї, Г. Пухта та ін.) підтримували уявлення про об'єктивний і необхідний характер правового розвитку. Наприклад, К. Савіньї, як і Г. Гегель, заперечував роль випадковостей та суб'єктивного свавілля в історії права [233, с. 74]. Однак, представники історичної школи права не погоджувалися з тим, що закономірності права є лінійними, являють собою буття права і носять загальнолюдський характер, тобто їх дія відбувається в єдиному напрямку для всієї світової цивілізації. Джерелом права і його закономірностей для цієї школи виступав не розум чи об'єктивний дух, а стійкий та особливий національний дух [233, с. 76]. У такий спосіб, право кожного народу розвивається самобутньо і самостійно, разом з його культурою, віруваннями та звичаями, пристосовуючись до навколишніх умов. У цьому сенсі право подібне до національної мови. Не повинно бути ніякого штучного втручання в розвиток права, зокрема з боку держави. Не може бути ніякого єдиного для всіх народів правильного чи неправильного шляху розвитку, а тим паче його кінцевої мети і результату. Принцип розумності витісняється в цьому випадку принципом історизму [234, с. 507–508]. Загалом дія державно-правових закономірностей, з точки зору історичної школи права, відзначається такими властивостями як природність, невідворотність, нелінійність, культурна зумовленість, національна специфічність, безцільність, нескінченність, історичність.

Необхідно проаналізувати позиції сучасних вчених-теоретиків щодо механізму дії державно-правових закономірностей. На думку П. М. Рабіновича, механізм дії державно-правових закономірностей можливо визначити як спосіб їх реалізації в юридично значущій діяльності суб'єктів права, опосередкований державно-правовими явищами та зумовлений державно-правовими потребами та інтересами [132, с. 57]. Слід зазначити, що державно-правові закономірності здійснюються не винятково в юридично значимій суспільній діяльності. Адже об'єктивні закономірності діють і в таких сферах правового життя, які

безпосередньо не мають юридично значущого характеру, наприклад, у сфері правової свідомості.

Механізм дії державно-правової закономірності також можливо визначити як сформовану в логічній послідовності систему факторів, які створюють загальний ефект закономірної повторюваності. Це своєрідна «анатомія» закономірності, принцип її внутрішнього устрою, який робить можливим постійне відтворення однотипних фактів та явищ [28, с. 65]. Фактично, різноманітні конкретні закономірності мають особливості механізму своєї дії, однак існує об'єктивна можливість виокремити деякі загальні ознаки, що характеризують дію державно-правових закономірностей, з урахуванням специфіки, спричиненої їх соціальним характером та особливостями права як основної сфери їх дії. До таких загальних ознак можна віднести внутрішні суперечності правових явищ; людську поведінку в сфері держави і права, засновану на потребах та інтересах; закономірний результат цієї поведінки у вигляді системи повторюваних, однотипних явищ та фактів.

Вихідною точкою механізму дії державно-правових закономірностей є виникнення та початок дії кожної конкретної закономірності державно-правової сфери. У філософії права обґрунтована позиція, відповідно до якої об'єктивні закономірності не виникають безпричинно, не змінюються і не зникають. До закономірностей неможливо застосовувати поняття виникнення, зміни, зникнення, незмінність, вічність, адже закономірності не є незалежними відносно об'єктів існування. Тому наука визначає існування об'єктивних закономірностей не внаслідок їх безпосереднього спостереження, а на основі аналізу їх проявів в конкретних ситуаціях з емпіричними об'єктами [194, с. 71].

Зазначена позиція може бути уточнена, адже саме той факт, що закономірність не існує сама собою, а виявляється через емпірично визначені об'єкти навколишньої дійсності, означає, що закономірності цілком можуть виникати, змінюватися та зникати. Якщо не визнавати можливість появи державно-правових закономірностей, то доведеться визнати, що наявні в наш час

закономірності розвитку права та держави існували завжди. Фактично, це не відповідає дійсності.

У зв'язку з тим, що державно-правова закономірність має постійний взаємозв'язок з відповідними явищами державно-правової сфери, на які вона впливає, виникає можливість терміново прив'язати виникнення нових закономірностей до виникнення відповідного нового державно-правового явища. Кожна об'єктивна закономірність, зокрема державно-правова, має свої витoki, які можливо науково дослідити. Таке дослідження надає можливість встановити, в який час та за яких обставин вона почала реалізовуватися, як сформувався механізм її дії. Основною формою дії закономірності є низка однотипних подій та фактів, що є ознакою того, що момент виникнення відповідної закономірності відповідає першому з цих фактів. У такий спосіб, закономірність функціонування будь-якого правового явища з'являється не раніше, ніж саме це явище.

Ця особливість стосується всіх державно-правових закономірностей, але насамперед найбільш глибинних, суттєвих, таких, які безпосередньо відображають природу та соціальне призначення відповідних правових явищ. Вказані закономірності характеризують невід'ємні властивості правового явища, є продовженням або частиною його сутності. Їх дія взаємопов'язана з вихідним державно-правовим явищем та супроводжує його розвиток впродовж його існування. У зв'язку з цим, досліджувані закономірності виникають одразу, одночасно з самим явищем державно-правової сфери. Наприклад, для сфери правовідносин характерна така закономірність, як наявність у сторін взаємних прав та обов'язків [28, с. 66]. Формування цієї закономірності відбувається одночасно з виникненням у суспільстві відповідних правових відносин та законодавчих норм.

Враховуючи вказані уявлення вчених щодо особливостей механізму дії державно-правових закономірностей та суміжних категорій, виникає можливість сформулювати комплексне спеціально-юридичне розуміння досліджуваної категорії. Наявні дефініції відображають окремі характеристики механізму дії закономірностей, проте не визначають його загальних, суттєвих ознак та неточно

встановлюють сферу дії закономірностей. Отже, *механізм дії державно-правових закономірностей – це сукупність способів та юридичних засобів реалізації державно-правових закономірностей в суспільстві та державно-правовому середовищі.*

Важливо зазначити, що на сферу реалізації механізму дії державно-правових закономірностей суттєво впливають особливості закономірностей як юридичної категорії. Будь-який новий елемент державно-правової сфери з самого початку свого існування підпорядковується деяким закономірностям. Це пов'язано з тим, що кожне нове явище тісно взаємодіє зі своїм середовищем та часом, воно завжди має свою передісторію, спирається на минуле, формується на основі вже наявних явищ суспільної дійсності. Наприклад, вважається, що право утворюється внаслідок розвитку системи норм, яка функціонувала в первісному суспільстві, а саме внаслідок розщеплення мононорм [143, с. 46]. Однак в такому випадку право успадковує більшість з властивих зазначеним мононормам закономірностей.

На дію закономірностей також впливає те, що закономірності є проявом взаємозв'язків, в яких знаходяться об'єкти навколишнього світу. Крім того, будь-яке явище детермінується не тільки передумовами свого виникнення, але і умовами свого функціонування. Нові явища державно-правової сфери одразу починають відігравати певну роль у суспільному житті. На думку В. А. Бачініна, правова реальність об'єктивно існує насамперед тому, що вона виявляє здатність адаптуватися всередині нових історичних періодів та епох, кожен раз успішно реалізуючи свої функції, які не можуть бути здійснені іншими суспільними регуляторами [235, с. 8]. Закономірність за таких умов набуває ознак способу існування правого явища чи процесу в державно-правовій системі, способу побудови відносин з правовою дійсністю, адже будь-яке явище, зокрема правове, відчуває на собі постійний і різноманітний вплив різноманітних чинників, і його взаємодія з цими факторами приймає стійкі, повторювані форми, тобто набуває ознак закономірності.

В наслідок здійсненого аналізу, виникає можливість виокремити структурні елементи механізму дії державно-правових закономірностей, а саме способи та юридичні засоби, за допомогою яких ці закономірності реалізуються. Отже, основними юридичними засобами механізму дії державно-правових закономірностей є:

- *інституціалізація права та держави*, яка визначає детермінований державно-правовими закономірностями формальний вияв права;
- *дія права та функціонування держави* як практична реалізація державно-правової системи, підпорядкована загальносуспільним та державно-правовим закономірностям;
- *сприйняття права та держави людиною* відображає вплив закономірностей державно-правової сфери на суспільство та індивідів;
- *усвідомлення державно-правових категорій* пов'язане з практичною юридичною діяльністю та розумінням суб'єктами цієї діяльності закономірних взаємозв'язків між явищами та процесами державно-правової сфери;
- *праворозуміння* визначає особливості сприйняття державно-правових закономірностей в межах різних його типів та дослідження їх впливу на різноманітні елементи державно-правової системи;
- *загальнолюдські цінності та аксіологічний вимір права*, що детермінуються державно-правовими закономірностями у їх історичній генезі;
- *міжнародно-правові стандарти*, які є наслідком функціонування закономірностей державно-правової сфери та їх доктринального обґрунтування;
- *демократизація державно-правових інститутів*, що відбувається внаслідок впливу вказаних закономірностей на демократичне суспільство та систему державно-правової влади.

Вказані юридичні засоби є різними за своєю природою елементами державно-правової сфери, за допомогою яких відповідні закономірності можуть бути реалізовані. Окрім них, важливо відзначити *способи механізму дії державно-правових закономірностей*, які можливо класифікувати за двома ознаками:

1. За методом впливу:

– *імперативні*, що жорстко визначають дію державно-правових закономірностей та не передбачають винятків. Наприклад, закономірно еволюційний розвиток права та держави;

– *диспозитивні*, які передбачають реалізацію закономірностей не у всіх конкретних випадках. Наприклад, реалізація верховенства права, природних прав людини та основоположних принципів права має специфіку у кожній реальній правовій системі, а у деяких випадках може взагалі не здійснюватися (держави з тоталітарним режимом або диктатурою, особливим військовим станом);

2. За сферою дії:

– *загальні*, що впливають на державу і право у їх найзагальнішому вияві;

– *спеціальні*, які мають вплив на окремі елементи державно-правової сфери.

У такий спосіб, основними елементами механізму дії державно-правових закономірностей є способи та юридичні засоби реалізації цих закономірностей. Крім них, важливого значення набувають особливі фактори взаємовпливу на зазначений механізм дії, адже він детермінується різноманітними чинниками державно-правової, історичної та загальносуспільної природи. На сучасному етапі розвитку права і держави найбільш суттєвими є закономірна системність права, правовий прогрес та верховенство права, які є виявами механізму дії державно-правових закономірностей та одночасно факторами, що впливають на нього. Взаємозв'язок державно-правових закономірностей із цими факторами потребує наукового обґрунтування.

Важливим фактором реалізації механізму дії державно-правових закономірностей є особливий *закономірний характер деяких явищ та процесів у сфері держави та права, зокрема, системності права*. В сучасних умовах проблеми питання реформування правової системи України набувають особливо важливого значення. Ключовим елементом правової системи, її нормативною основою є система права, що відзначається системністю. Саме системність права забезпечує його ефективне функціонування та розвиток. З огляду на це, системність права активно досліджується у загальнотеоретичній науці. Однак попри те, що вчені наголошують на закономірному характері системності права, у

сучасній науці відсутній комплексний аналіз цього твердження [236, с. 7]. У зв'язку з цим, необхідно дослідити закономірний характер системності права, який є одним з проявів механізму дії державно-правових закономірностей.

Згідно з наявними позиціями науковців, системність права є важливою характеристикою системи права як основного нормативного елемента правової системи. Насамперед, необхідно з'ясувати сутність системності права. У теоретичній літературі системність права, зазвичай, розглядається як невід'ємна характеристика сучасного права. На думку О. Ф. Скакун, зміст системності права полягає в тому, що право – це не просто сукупність принципів і норм, а їх система, де всі елементи пов'язані та узгоджені [17, с. 285]. Системність права виявляється, зокрема, в тому, що право є об'єднанням норм і принципів права, які лише в сукупності здатні забезпечити загальний соціальний порядок [1, с. 150].

Доцільно розглянути позиції деяких вчених, які досліджували окремі аспекти закономірного характеру системності права. На думку П. М. Рабіновича, системність – це закономірна, неодмінна властивість об'єктивного юридичного права. Її деформація, руйнування – це аномалія, «хвороба» права, яка може звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного законодавцем соціального результату [131, с. 95]. Системність права є його невід'ємною особливістю, а також специфічною закономірною рисою не тільки самого права, але й правової нормативності, так як визначаючи право у нормативному змісті, необхідно упорядкувати наявні у ньому правові приписи. Інакше це порушить наявний у юридичній науці порядок і, як зазвичай, призведе до хаосу правових норм, що унеможливить їх правильне застосування [237, с. 32–33]. В такому випадку право перестає бути для суспільства необхідністю, тому зникають об'єктивні потреби у його існуванні.

У юридичній доктрині системний характер права визнається однією з глобальних закономірностей державно-правової сфери, яка формувалася і розвивалася поступово [28, с. 64]. Історію права визначають як поетапне перетворення права в систему [185, с. 19]. Системність права має різноманітні конкретно-історичні способи виразу в державно-правовій системі. В період

виникнення права як регулятора суспільних відносин, право не було чітко структурованим, а взаємозв'язки між його елементами не носили повторюваного, стійкого характеру. З плином часу об'єктивно виникають закономірності державно-правової сфери, з-поміж яких передусім необхідно відзначити закономірну субординацію між окремими нормами за юридичною силою і розподіл права на публічне та приватне. Внаслідок збільшення обсягу правового регулювання та вдосконалення конкретних юридичних засобів, відбулося подальше структурування права на галузі та інститути.

Виявлення закономірного характеру системності права пов'язується з визначенням специфічних особливостей державно-правових закономірностей та з'ясуванням співвідношення їх з характеристиками системності права. Як було обґрунтовано раніше, закономірності у праві відзначаються об'єктивністю, загальністю, тривалістю, динамічністю та іншими розглянутими характеристиками.

Виходячи з наявних у літературі позицій науковців, можливо дійти висновку, що об'єктивна зумовленість системності права визначається самою сутністю права як явища. Аналіз наведених вище позицій науковців свідчить про те, що системність права об'єктивно виникає на певному рівні розвитку суспільства як невід'ємна характеристика права, без якої воно не може ефективно здійснювати свої функції. Системність права має ознаку загальності, адже вона характеризує право як логічно завершену категорію безвідносно до його національного прояву, історичного етапу чи географічної специфіки. Тривалий характер системності права передбачає те, що зазначена ознака права формується протягом певного періоду часу внаслідок об'єктивної необхідності та узагальнює практику формування і функціонування правової системи.

Системність права є динамічною (змінною), адже вона відображає динаміку процесу виникнення, становлення та вдосконалення правової системи та системи права як її центрального елементу в аспекті необхідності систематизації наявного масиву правових норм. Системність права змінюється під впливом розвитку і вдосконалення суспільства. Вона є необхідною для пізнання та дослідження

сутності різноманітних пов'язаних з нею державно-правових явищ, як в межах загальнотеоретичної науки, так і у практичній юридичній діяльності. Залежність та взаємопов'язаність процесів виникнення, функціонування, вдосконалення права як ефективного інструменту регулювання суспільних відносин та взаємодія зазначених державно-правових явищ опосередковуються системністю права. Наведене вище дає можливість стверджувати, що для системності права притаманний закономірний характер.

У такий спосіб, у юридичній літературі системність права, зазвичай, розглядається як невід'ємна закономірна характеристика системи права як основного елементу правової системи, проте детальне обґрунтування закономірного характеру системності права у наукових розробках відсутнє [238, с. 249]. На нашу думку, системність права як нормативна основа правової системи має закономірний характер, адже вона є об'єктивно зумовленою, загальною, тривалою, динамічною, необхідною для пізнання сутності державно-правових явищ, вона відображає причинно-наслідкові зв'язки між відповідними державно-правовими явищами та визначає взаємодію цих явищ між собою, із суспільством та основними сферами його життєдіяльності.

Ю. Ю. Ветютнева вважає, що механізм дії державно-правових закономірностей відзначається тим, що нові державно-правові закономірності виникають одночасно з новими явищами правового життя, кожне з яких спочатку несе в собі певний обсяг внутрішніх протиріч. Закономірність реалізується як однотипна реакція явища на зовнішні умови, як стійка модель відносин між суб'єктами або інститутами. Умовою дії закономірностей є динамічний характер державно-правового життя, а зупинка правового прогресу та розвитку права призводить до впадіння в правовий хаос, загибелі правових закономірностей, а разом з ними і самого права [28, с. 77–78]. Державно-правова закономірність реалізується завдяки наявності різноманітних соціальних інтересів, відповідно до яких правові суб'єкти поведуться у схожий спосіб за однакових обставин.

Важливим аспектом механізму дії державно-правових закономірностей є їх *безпосередній вплив на суспільний, а саме правовий та науковий прогрес*. За

допомогою аналізу сучасної загальнотеоретичної літератури, можливо дійти висновку, що проблеми суспільного прогресу викликають науковий та практичний інтерес в умовах реформування сучасного українського суспільства. Особливого значення набуває така його складова, як правовий прогрес, що відображає ступінь еволюційного розвитку правового життя суспільства. Це пояснюється специфічними умовами, що історично склалися у нашій країні, та наявністю багатьох складових елементів правового прогресу, які досі не достатньо досліджені у правовій науці.

У цьому контексті важливим є визначення тих елементів державно-правової сфери, які впливають на правовий прогрес [223, с. 104]. На нашу думку, одним з таких елементів є загальнотеоретичні державно-правові закономірності. Це пояснюється тим, що багато суспільних та державно-правових явищ, розвиток яких характеризує правовий прогрес, є закономірними. Знання цих закономірностей, що складають предмет загальнотеоретичної науки, є важливим напрямком пізнання правового прогресу.

Передусім, необхідно встановити обґрунтовані у сучасній загальнотеоретичній літературі наукові підходи до розуміння поняття «правовий прогрес». Зазвичай, під поняттям прогрес (лат. *progressus* – рух вперед, успіх) мається на увазі напрям розвитку від нижчого до вищого, поступовий рух уперед, до кращого, протилежністю якого є регрес (лат. *regres* – рух назад, повернення до старих, віджилих форм, занепад, деградація, зміни у гірший бік) [54, с. 1149]. В аспекті державно-правової сфери, правовий прогрес є динамічною характеристикою, яка відображає поступовий розвиток правової системи. У науковій літературі правовий прогрес розглядають у зв'язку з правовою культурою [239, с. 12; 240, с. 7], правотворчістю, правозастосуванням та принципами права [241, с. 3–8], правосвідомістю, юридичною практикою та правовими інституціями [242, с. 56; 243, с. 49] тощо.

У літературі обґрунтована позиція, відповідно до якої розвиток цінності права, конкретних правових цінностей виражається в правовому прогресі, тобто в прогресі самого права [143, с. 182]. З суспільно-політичної, гуманітарної точки

зору, правовий прогрес відображається у специфічному розвитку права у всесвітній історії, за якого за допомогою права затверджуються загальнолюдські, загальнодемократичні цінності, фундаментальні засади законності, що протистоять свавіллю і беззаконню. Формується демократичне громадянське суспільство, невід'ємним елементом якого стає ефективна та розвинута правова система. Зі спеціально-юридичного боку відбувається поступове накопичення правових цінностей, прогресивних елементів юридичної культури.

Правовий прогрес є характеристикою динамічного розвитку, яка залежить від різноманітних процесів та факторів. Певна й досить значна кількість цих процесів та факторів розвивається закономірно, тобто відображає об'єктивно зумовлені, загальні, тривалі, причинно-наслідкові зв'язки, які є динамічними і визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності. Очевидним є висновок про те, що розуміння закономірностей державно-правових явищ відповідними суб'єктами безпосередньо впливає на розвиток правової системи та правовий прогрес, який відображає цей розвиток [223, с. 105–106].

Натомість виникає необхідність уточнити, що питання про закономірний характер різноманітних державно-правових явищ є підставою для окремого дослідження та наукової дискусії. Закономірність не є єдиним способом аналізу державно-правових явищ. Вона не забезпечує формування уявлень про них у повному обсязі, так як не передбачає різноманітних нюансів та особливостей. Тому у сфері держави та права вагомого значення набуває і випадковість, що є парною категорією щодо закономірності [223, с. 106]. Внаслідок їх взаємодії, закономірність формує уявлення про загальні риси, основу та сутність певного явища, а розуміння конкретних, своєрідних та унікальних особливостей формує випадковість.

Право та суспільний прогрес характеризуються постійним фундаментальним взаємозв'язком. Це зумовлено тим, що право як регулятор суспільних відносин на певному історичному етапі розвитку суспільства виявилось необхідним, внаслідок чого право почало відігравати настільки

важливу роль, що без нього неможливі прогрес та саме існування суспільства [143, с. 180]. Вказана обставина є відправною і вирішальною для розуміння ролі права та його закономірностей в житті суспільства.

При цьому розуміння наявних закономірностей державно-правової сфери, пов'язане з умінням використання знань про них в процесі аналізу державно-правових явищ, повинно здійснюватися тими суб'єктами, які у певний спосіб впливають на процес пізнання і функціонування державно-правової сфери. На нашу думку, прикладом може бути діяльність законодавчої влади, яка на основі аналізу та розуміння державно-правових закономірностей, прогнозує подальший розвиток певної сфери суспільних відносин і на підставі цього здійснює її законодавче регулювання, яке буде ефективним та раціональним. Так само ці знання можуть бути використані й іншими гілками влади на різних етапах та рівнях правового регулювання. Фактично, вони є джерелом додаткової інформації, яка забезпечує більш точну характеристику конкретної суспільної ситуації, яка потребує врегулювання за допомогою права. Особливого значення в цьому контексті набуває можливість об'єктивного прогнозування закономірного розвитку державно-правових явищ, що забезпечує можливість компетентним суб'єктам діяти на випередження тих ситуацій, які ще не настали, однак закономірно мають виникнути [223, с. 106].

Крім того, розуміння закономірностей може використовуватися вченими та науковими консультантами в процесі аналітичної діяльності у сфері держави і права, прогнозування розвитку і генези державно-правових явищ, розуміння їх сутності. Обґрунтування правової доктрини з урахуванням знань про державно-правові закономірності позитивно впливає і на практику правозастосування, яка є одним з елементів, що впливають на рівень правового прогресу. Розвиток науки в цьому контексті може бути складовим елементом наукового прогресу, який безпосередньо пов'язаний з правовим прогресом і впливає на нього. Також в аспекті розуміння впливу закономірностей на правовий прогрес важливого значення набувають функції закономірностей, які відображають можливе їх

використання для юридичної практики, що відповідно впливає на правовий та науковий прогрес.

У державно-правовій сфері існує безпосередній закономірний взаємозв'язок між основними компонентом суспільного прогресу – соціальною свободою, природними правами людини та правом як юридичним феноменом. У цьому контексті соціальна свобода і пов'язані з нею в умовах цивілізації відповідальність та система правових гарантій у певний спосіб трансформуються крізь призму державних інтересів, набувають властивостей, необхідних для формування іншого компоненту соціального прогресу – впорядкованості, організованості суспільного життя [143, с. 181]. Лише після цього вони реально проявляються в законодавчо закріплених суб'єктивних юридичних правах та обов'язках.

Що ж стосується практичного втілення правового прогресу, тут можливі й інші міркування. У випадку, якщо правовий прогрес є закономірним, для нього мають бути характерні такі ознаки, як об'єктивна зумовленість, загальність, тривалість та динамічність. В аспекті аналізу суспільного розвитку, правовий прогрес за своєю сутністю не є об'єктивно зумовленим. Ця позиція знаходить історичне підтвердження, адже у всесвітній історії наявна достатня кількість випадків правового регресу та правової стагнації. Ступінь тривалості також не є абсолютною характеристикою правого прогресу. У такому випадку може йтися про відносну тривалість, не характерну для закономірних процесів. Крім того, слід зазначити, що для правового прогресу характерна випадковість та відсутність плановості [223, с. 107].

У літературі обґрунтоване уявлення, відповідно до якого існують деякі об'єктивні державно-правові закономірності, які розкривають суспільне призначення права та відображають собою правовий прогрес. С. С. Алексєєв до них відносить закономірний рух від заборонно-дозвільного до переважно дозвільного регулювання суспільних відносин, до міцного утвердження статусу автономної особистості і відповідно підвищення ролі в правовій дійсності суб'єктивних прав, зокрема перенесення в правовому регулюванні нормативного

навантаження на юридичні механізми, дія яких пов'язана з визначальним значенням юридичних дозволів, що виражають ступінь гарантованості свободи поведінки автономної особистості, зміцнення цінності приватного права [143, с. 182–183].

Необхідно зазначити, що вчений характеризує вказані закономірності як загальні тенденції правового розвитку, які можуть набувати специфічного змісту у конкретних державно-правових системах [143, с. 182–183]. Однак, така характеристика порушує питання про можливість визначення закономірностей у праві через категорію «тенденція» та може відображати суб'єктивні уявлення вченого про можливу класифікацію державно-правових закономірностей [244, с. 33], яка у деяких випадках передбачає ототожнення закономірності та тенденції як філософсько-правових категорій, що відображає неоднозначність розуміння закономірностей у літературі різних галузей знання [245, с. 8–9].

У цьому контексті варто додати, що державно-правова закономірність реалізується на практиці як специфічна реакція державно-правових явищ на конкретні обставини, як стан або поведінка відповідних об'єктів під впливом низки факторів. Закономірність у сфері держави та права є типовою моделлю функціонування правового життя в конкретних умовах. Існування об'єктивної закономірності передбачає, що за наявності точно визначених обставин, матимуть місце відповідні їм закономірні наслідки. З цього випливає, зокрема, що закономірності реалізуються тільки через взаємодію державно-правових явищ.

Отже, загальнотеоретичні державно-правові закономірності є одним з елементів державно-правової сфери, що впливають на правовий та науковий прогрес. Стан дослідження та розуміння закономірностей визначає дії різноманітних суб'єктів, які у певний спосіб впливають на нього. Правовий прогрес є динамічною характеристикою, що відображає поступовий розвиток правової системи. Прогрес залежить від різноманітних процесів та елементів, значна кількість яких розвивається закономірно. Відображення та використання знань про закономірний розвиток державно-правових явищ має здійснюватися тими суб'єктами, які у певний спосіб впливають на ці явища. Крім того, функції

державно-правових закономірностей ілюструють можливе їх використання у юридичній практиці, що потенційно впливає на правовий та науковий прогрес.

Ще одним проявом механізму дії державно-правових закономірностей є їх *взаємозв'язок з антропологічною природою права та принципом верховенства прав людини*. Необхідно наголосити на тому, що обґрунтування зв'язку між загальнотеоретичними закономірностями та людською природою права, з'ясування ролі зазначених закономірностей як засобу відображення людської природи права та верховенства прав людини раніше не були предметом окремого наукового дослідження [29, с. 125].

З огляду на обґрунтоване розуміння закономірностей, можливо з'ясувати аспекти взаємозв'язку правових закономірностей з людською природою права та відображенням принципу верховенства прав людини. Цей зв'язок ґрунтується на характерних особливостях державно-правових закономірностей та специфічних властивостях права як соціального явища у його антропоцентричному вияві.

Насамперед, наявні підстави стверджувати, що закономірності державно-правової сфери є надбанням людини. Виникнення, існування та генеза цих закономірностей безпосередньо пов'язані з суспільною діяльністю людини, загальною еволюцією суспільства та розвитком права як головного засобу врегулювання суспільних відносин.

Крім того, як було встановлено, важливою рисою закономірностей є їх еволюційний характер. Державно-правові закономірності є динамічними та постійно розвиваються, що зумовлюється взаємозв'язком державно-правових явищ із суспільним розвитком. Доцільно зазначити, що еволюційний характер є рисою людини як біологічного виду.

Також важливим є те, що державно-правові закономірності безпосередньо залежать від динамічного відношення суспільства до людини. Зміна ставлення суспільства до людських свобод та цінностей одразу знаходить своє відображення у всій державно-правовій сфері, зокрема і у її закономірностях. В наш час визнання верховенства права, прав і свобод людини і громадянина є закономірним, адже воно ґрунтується на еволюційно-історичному процесі

розвитку суспільно-політичної думки. Закономірності державно-правової сфери характеризують становлення уявлень про принцип верховенства прав людини.

Більше того, зважаючи на природу принципу верховенства прав людини, можливо стверджувати, що його існування та фундаментальне його значення є закономірними [29, с. 125]. Верховенство прав людини як метапринцип права уособлює собою природне право, будучи системоутворюючим та інтегруючим принципом права, який надає можливість закріпити на законодавчому рівні ціннісний вимір людини в сфері держави та права. Фундаментальна роль цього принципу у сучасному праві є історично зумовленою та пов'язаною з розвитком цивілізації.

Внаслідок історичних періодів розвитку суспільства, характерною рисою яких була зневага до прав і свобод людини, людська цивілізація за допомогою науки та практики, розвитку уявлень про природне право еволюціонує до визнання верховенства прав людини. Цей процес має всі ознаки закономірного, адже він є динамічним, відображає ставлення суспільства до людини, є об'єктивно зумовленим, загальним, тривалим та причинно-наслідковим. Отже, у аспекті державно-правових закономірностей та природного права принцип верховенства прав людини має ознаки такого, який закономірно виник, розвивається та функціонує.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що державно-правові закономірності є важливим засобом відображення людської природи права через принцип верховенства прав людини. Закономірності державно-правової сфери є людським надбанням, вони мають еволюційний характер та відображають динаміку відношення суспільства до людини. Можливо дійти висновку, що дія державно-правових закономірностей має багато спільного із правовим життям суспільства. Фактично, дія державно-правових закономірностей є специфічним проявом правового життя суспільства, який характеризує внутрішні повторювані взаємозв'язки між явищами та процесами державно-правової сфери. Якщо державно-правова закономірність є абстрактною повторюваністю, то дія таких закономірностей є реалізацією цієї повторюваності. Це процес, в ході якого

реалізується повторюваність державно-правових процесів та явищ, це втілення закономірностей в реальному правовому житті суспільства.

Отже, механізм дії закономірностей пропонується розуміти як сукупність способів та юридичних засобів реалізації державно-правових закономірностей в суспільстві та державно-правовому середовищі. Цей механізм детермінується різноманітними суміжними категоріями, з-поміж яких варто відзначити механізм дії права та механізм правового регулювання. Практичне втілення дії державно-правових закономірностей набуває різних форм та безпосередньо впливає на державно-правову сферу та суспільство. Серед факторів взаємовпливу на механізм дії зазначених закономірностей, важливого значення набуває закономірний характер деяких явищ та процесів у сфері права та держави, зокрема, системності права; безпосередній вплив закономірностей на суспільний, а саме правовий та науковий прогрес; взаємозв'язок закономірностей з людською природою права та принципом верховенства прав людини.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, яке полягає у комплексному аналізі державно-правових закономірностей як предмету загальної теорії права, з'ясуванні їх властивостей, функціонального призначення та механізму дії. Відповідно до поставленої мети та завдань сформульовано основні результати та пропозиції, які мають теоретико-прикладне значення:

1. Етапами *формування уявлень про предмет* загальнотеоретичної юридичної науки є: I період (30–50-ті роки XX ст.) – має формальний характер, відзначається формуванням уявлень про предмет загальнотеоретичної науки за відсутності ідеологічного плюралізму, наявності надмірної політизованості науки, віднесенням до предметного поля теорії держави і права категорії закономірностей без комплексного їх аналізу; II період (50–90-ті рр. XX ст.), який характеризується розширенням предметного поля теорії держави та права, обґрунтуванням належності державно-правових закономірностей до предмету загальнотеоретичної науки та формуванням класичного підходу до визначення предмету; III період (починаючи з XXI ст.) – плюралізм наукових уявлень про предмет теорії права і держави, віднесення вченими закономірностей права та держави до предметного поля загальнотеоретичної науки.

2. *Предмет загальної теорії права* – це самостійна частина об'єкту юриспруденції, що забезпечує виокремлення, з'ясування та аналіз загальних закономірностей державно-правових явищ, їх взаємодію з урахуванням верховенства інтересів суспільства, охорони та гарантування природних прав людини і верховенства права. Таке розуміння предмету чітко визначає предметне поле загальнотеоретичної науки, розкриває співвідношення об'єкту та предмету загальнотеоретичної науки, відображає процес наукового дослідження та обґрунтування закономірностей державно-правових явищ, має практико-прикладний характер та може бути застосованим в рамках відповідних навчальних дисциплін, акцентує увагу на розширенні предметного поля теорії права у сфері охорони та захисту природних прав людини та верховенства права.

3. Логічна можливість *використання загальнофілософського розуміння закономірності* у контексті дослідження державно-правових явищ відсутня. Розуміння державно-правової закономірності як загальнофілософської закономірності є неточним та змістовно хибним. Причинами цього є ототожнення категорій «закон» та «закономірність» у філософії та колізія між співвідношенням юридичних та філософських понять «закон» та «закономірність», адже закон у філософії змістовно відрізняється від правового, позитивного закону як акту законодавчої діяльності. Крім того, предметно-об'єктна сфера юриспруденції набагато вужча, ніж у філософської науки, що зумовлює необхідність обґрунтування юридичної дефініції державно-правових закономірностей.

4. *Методологічною основою* дослідження державно-правових закономірностей є система філософських підходів, філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів та принципів наукового пізнання державно-правових явищ, застосування якої забезпечує об'єктивний аналіз державно-правових закономірностей та отримання наукових знань у сфері дослідження закономірностей права та держави.

5. Самостійний характер закономірностей права та держави визначає необхідність виокремлення їх *ознак*. Державно-правові закономірності є об'єктивними, оскільки залежать від рівня розвитку суспільства, держави і права та не залежать від бажання окремих суб'єктів, правителів чи науковців; можуть бути пізнаними на науковому, а саме теоретико-правовому чи філософському рівні, а отже можуть бути усвідомленими; є необхідними для пізнання сутності, природи та соціального призначення держави і права, а також визначення місця загальнотеоретичної науки в системі юридичних наук; є загальними, оскільки характеризують державу і право як логічно завершені категорії безвідносно до їх національного прояву, історичного етапу чи географічного положення; є причинно-наслідковими, оскільки відображають залежність та взаємопов'язаність як процесів виникнення, функціонування та вдосконалення держави і права, так і державно-правових явищ; є динамічними, оскільки, по-перше, відображають динаміку процесу виникнення, становлення та вдосконалення державно-правових

явищ і, по-друге, змінюються під впливом розвитку суспільства та його вдосконалення; визначають взаємодію державно-правових явищ з суспільством та різноманітними сферами його життєдіяльності. Політико-правова спрямованість державно-правових закономірностей відображає особливе призначення права і держави в процесі здійснення політичної державної влади та порядку в суспільстві, а їх тривалий характер обумовлює необхідність вивчення лише тих закономірностей, які сформувалися впродовж тривалого періоду часу та узагальнюють практику формування і функціонування державно-правових явищ.

6. *Державно-правові закономірності* – це об’єктивно обумовлені, необхідні для пізнання сутності державно-правових явищ загальні, тривалі, причинно-наслідкові зв’язки, що забезпечують пізнання держави і права як політико-правових явищ, які є динамічними і визначають взаємодію державно-правових явищ із суспільством та основними сферами його життєдіяльності.

7. Дослідження державно-правових закономірностей з позиції *природно-правового типу праворозуміння* характеризується значущістю ідеального виміру права та обумовлюється різницею між категоріями права та закону. У контексті *класичного юридико-позитивістського типу праворозуміння* ототожнюються категорії «право» та «закон», що відповідним чином впливає на закономірності державно-правової сфери. У аспекті *соціологічного типу праворозуміння* категорія «право» набуває специфічного змісту, внаслідок чого відбувається протиставлення права та закону у аспекті державно-правових закономірностей. Дослідження державно-правових закономірностей з позиції *інтегративного типу праворозуміння* дозволяє отримати найбільш ґрунтовні та повні наукові знання.

8. *Суміжні із державно-правовими закономірностями категорії* відносяться здебільшого до категоріальних апаратів філософії, філософії права, соціології права та сучасної теорії права. Основними категоріями та поняттями, які є суміжними із закономірностями права та держави, є закон, необхідність, випадковість, тенденція, можливість, факт, норма права, принцип права, сутність права. Також закономірності специфічно взаємодіють із категоріями правового хаосу та правопорядку, іншими науковими категоріями. Всі зазначені категорії є

суміжними із державно-правовими закономірностями як у юридичному, так і у загальнофілософському їх розумінні. Особливого значення для теорії права набуває співвідношення державно-правових закономірностей із необхідністю та випадковістю, які є парними науковими категоріями.

9. Для здійснення наукових досліджень з теорії права та держави пропонується власне бачення *типології державно-правових закономірностей*, яке дозволяє характеризувати конкретні закономірності за їх належністю до дев'яти типів, що відображають суттєві ознаки науково обґрунтованих закономірностей права та держави. В якості критеріїв типології закономірностей визначено об'єктний склад закономірностей, їх зміст, логічна природа, рівень наукового узагальнення, сфера дії закономірностей у державно-правовому просторі, дія закономірностей у соціальному просторі, історичні межі дії, територія та час дії закономірностей.

10. *Функції державно-правових закономірностей* – це зовнішній вияв властивостей державно-правових закономірностей у сфері держави і права, який є необхідним для пізнання сутності державно-правових явищ та визначення взаємодії державно-правових явищ із суспільством і основними сферами його життєдіяльності. Основними функціями закономірностей права та держави є інформаційна, інтерпретаційна, евристична, констатуюча, прогностична, практично-прикладна, гносеологічна, оціночна, інтегративна, ідеологічно-виховна, системоутворююча та прогресивна функції. Запропонована типологія функцій закономірностей передбачає виокремлення типів функцій державно-правових закономірностей на підставі критеріїв змісту, часу дії, соціального простору дії, історичних меж дії, дії у державно-правовому просторі та рівня наукового обґрунтування.

11. *Механізм дії державно-правових закономірностей* – це сукупність способів та юридичних засобів реалізації державно-правових закономірностей в суспільстві та державно-правовому середовищі. Основними елементами механізму дії державно-правових закономірностей є імперативні, диспозитивні, загальні, спеціальні способи та юридичні засоби реалізації цих закономірностей.

12. *Фактори впливу на механізм дії державно-правових закономірностей* мають важливе значення, адже реалізація закономірностей детермінується різноманітними чинниками державно-правової, історичної та загальносуспільної природи. Ці фактори є виявами механізму дії державно-правових закономірностей та одночасно факторами, що впливають на нього. Серед факторів, що детермінують механізм дії закономірностей права та держави визначено та проаналізовано закономірний характер явищ та процесів у сфері права та держави, зокрема, системності права; безпосередній вплив державно-правових закономірностей на суспільний, а саме правовий та науковий прогрес; взаємозв'язок закономірностей з людською природою права та принципом верховенства прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко. Харків: Право, 2009. 584 с.
2. Бондаренко Б. Д. Закономірності як засіб інтеграції поглядів на предмет загальнотеоретичної науки. Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. Випуск 6. С. 572–576.
3. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
4. Козлов В. А. Проблема предмета и методологии общей теории права. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. 120 с.
5. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів вищих закладів освіти. Львів: Новий світ, 2003. 584 с.
6. Машков А. Д. Введение в общую теорию юридических наук. Киев: «К. И. С.», 2005. 254 с.
7. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 1997. 672 с.
8. Спиридонов Л. И. Теория государства и права: курс лекций. Санкт-Петербург: б. и., 1995. 301 с.
9. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
10. Дудар С. К. Об'єкт юридичної науки: проблема визначення / Часопис Київського університету права, 2013. № 4. С. 31–33.
11. Тененбаум В. О. Введение в общую теорию государства. Саратов: Саратовский ун-т, 1976. 112 с.
12. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий права. Москва: Юр. лит., 1976. 264 с.

13. Сурилов А. В. Теория государства и права. Киев; Одесса: Вища школа, 1989. 438 с.
14. Проблемы теории государства и права: курс лекций / Фаткуллин Ф. Н.; науч. ред.: Марченко М. Н. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. 336 с.
15. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. Москва: Норма, 2006. 368 с.
16. Абдуллаев М. И., Комаров С. А. Проблемы теории государства и права. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 576 с.
17. Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
18. Бондаренко Б. Д. Еволюція наукових уявлень про предмет теорії права і держави. Державо- та правотворчі традиції українського народу: збірник тез доповідей 3-ї Всеукр. наук.-практ. конференції / за заг. ред. А. Є. Шевченко / УДФС України. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 145–147.
19. Антология мировой правовой мысли в пяти томах. Россия. Конец XIX – начало XX вв. Москва, 1999. V том. 830 с.
20. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
21. Воронина И. А. Теория государства и права: учебное пособие. Оренбург: ГОУ ОГУ, 2009. 232 с.
22. Голунский С. А., Строгович М. С. Теория государства и права: учебник Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 304 с.
23. Денисов А. И. Теория государства и права Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 532 с.
24. Братусь С. Н. Теория государства и права, ее предмет и место среди общественных наук / учен. зап. ВИЮН. Москва, 1955. Вып. 2. С. 3–16.
25. Недбайло П. Е. О системе курса теории государства и права // Правоведение. Ленинград: Изд. Лен. унив., 1959. № 1. С. 141–143.
26. Братусь С. Н. М. С. Строгович как теоретик права // Опередивший время (сб. к 100-летию со дня рожд. М. С. Строговича). Москва: Сериал, 1994. С. 47–66.

27. Сырых В. М. Логические основания общей теории права: В 2 т. Т. 1: Элементный состав. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2001. 528 с.

28. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности (Введение в теорию) / под ред. А. Я. Рыженкова. Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2006. 204 с.

29. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві як засіб відображення принципу верховенства прав людини: підходи до класифікації. Альманах права. Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні засади. Київ: Ін-т Держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 8. С. 125–127.

30. Кулапов В. Л. Теория государства и права. Саратов: Саратовская государственная академия права, 2011. 486 с.

31. Алексеев С. С. Общая теория права. Курс в двух томах / Том I. Общая теория права. Москва: Юрид. лит., 1981. 361 с.

32. Венгеров А. Б. Теория права: учебник. Москва: Новый юрист, 1996. Том 1. 168 с.

33. Шапиро Е. А. Системный анализ методологических проблем теории государства и права как науки: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01; Науч. рук. В. В. Момотов. Ставрополь, 2000. 24 с.

34. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2006. 477 с.

35. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

36. Пучков О. А. Теория государства и права: Проблемы и перспективы // Правоведение: научно-теоретический журнал. № 6 (239). Санкт-Петербург: СПбГУ, 2001. С. 4–13.

37. Теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

38. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навчальний посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком інтер, 2008. 400 с.

39. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

40. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: навчально-методичний посібник. Київ: Атіка, 2010. 412 с.

41. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство: проблеми модернізації // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна. Збірник наукових статей. Київ: Дух і літера, 2013. 608 с.

42. Теория государства и права: учебник для юридических вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова Москва: Изд. гр. Инфра-М. М., 1997. 570 с.

43. Общая теория государства и права: учебник / А. Ф. Вишневский, Н. А. Горбатов, В. А. Кучинский; ред. В. А. Кучинский. Минск: Изд-во деловой и учебной литературы, 2004. 639 с.

44. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332с.

45. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том. 1: Теория государства; отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. 416 с.

46. Сырых В. М. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В. М. Сырых. Москва: Эксмо, 2008. 528 с.

47. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник для вузов. Москва: Издательство «Спарк», 1998. 448 с.

48. Бондаренко Б. Д. Предмет теорії права та держави та його вплив на юридичну практику. Modern jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice // conference proceedings. 2018. April 17, ISAP. Lublin: Baltija Publishing, 2018. P. 15–18.

49. Александров Н. Г. Сущность социалистического государства и права: учеб. пособие. Москва: Знание, 1969. 126 с.

50. Васильев А. М. Общая теория государства и права как фундаментальная наука правоведения // Правоведение. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1975. № 1. С. 7–15.

51. Рабінович, П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави): навчальний посібник. Київ: НМК ВО, 1992. 100 с.

52. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. Проблеми філософії права. Philosophy of law issues: міжнародний часопис / Міжнар. ас. філософії права та соціальної філософії та інш. Київ–Чернівці: Рута, Т. 1. 2003. С. 22–26.

53. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 536 с.

54. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

55. Степин В. С., Горохов В. Г., Розов М. А. Философия науки и техники: учебное пособие. Москва: Изд-во: Гардарики, 1999. 400 с.

56. Новий тлумачний словник української мови / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. В 3-х томах. Київ: Аконіт, 2008. Т. 1. 926 с.

57. Некрасов С. И., Некрасова Н. А. Философия науки и техники. Орёл: ОГУ, 2010. 289 с.

58. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.

59. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 840 с.

60. Розміщення продуктивних сил: навчальний посібник / В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов та ін. / за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк. Київ: Либідь, 1996. 368 с.

61. Економічна енциклопедія. У трьох томах / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.
62. Социологическая энциклопедия: в 2 т. / Национальный общественно-научный фонд; руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин; главный редактор В. Н. Иванов. Москва: Мысль, 2003. 863 с.
63. Теория организации / под ред. В. Г. Алиева. Москва: МОПО РФ Луч, 1999. 416 с.
64. Масляк П. О. Рекреаційна географія: навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 343 с.
65. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
66. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. И. Т. Касавина. Москва: Издательство «Канон+»; РООИ «Реабилитация», 2009. 1248 с.
67. Друянов Л. А. Место закона в системе категорий материалистической диалектики: монография. Москва: Высшая школа, 1981. 144 с.
68. Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование. Москва: Политиздат, 1979. 303 с.
69. Грушевицкая Т. Г., Садохин А. П. Концепции современного естествознания: учебное пособие. Москва: Высшая школа, 1998. 383 с.
70. Гончарук С. И. Принцип закономерности и его роль в социальном познании // Философия и общество. 1997. № 6. С. 89–106.
71. Гончарук С. И. Объективные законы и их отражение в философии и в конкретных науках // Философия и общество. 1999. № 3. С. 168–180.
72. Горлач М. І., Кремень В. Г., Ніколаєнко С. М. та ін. Основи філософських знань: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
73. Саух П. Ю. Філософія: навчальний посібник. Житомир: Видавництво Житомирського державного педагогічного університету, 2003. 254 с.

74. Подольська Є. А. Філософія: підручник. Київ: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
75. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2015. 432 с.
76. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения. Москва: Госполитиздат, 1955. 803 с.
77. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. Минск: Современ. литератор, 1999. 1408 с.
78. Вопленко Н. Н. О понятии государственно-правовых закономерностей. Государственно-правовые закономерности: теория, практика, техника: сб. стат. по матер. Междунар. научно-практ. конф. (г. Н. Новгород, 23–24 мая 2013 года): в 2 т. / под общ. ред. В. А. Толстика. Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2013. Т. 1. С. 229–238.
79. Голованов В. Н. Законы в системе научного знания. Москва: Мысль, 1970. 231 с.
80. Материалистическая диалектика: в 5 т. / под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова. Москва: Мысль, 1981–1985. Том 1: Объективная диалектика / [В. В. Ильин и др.]; отв. ред. тома Ф. Ф. Вьяккерев, Москва: Мысль, 1981. 373 с.
81. Поппер Карл. Нищета историцизма. Вопросы философии. Москва: Наука, 1992. № 10. С. 29–58.
82. Поппер Карл. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы; пер. с англ., под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 528 с.
83. Честнов И. Л. Постклассическое измерение закономерностей права. Государственно-правовые закономерности: теория, практика, техника: сборник статей по материалам Международной науч.-практ. конференции (г. Н. Новгород, 23–24 мая 2013 года): в 2 т. / под общ. ред. В. А. Толстика. Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2013. Т. 2. С. 472–489.

84. Новая философская энциклопедия: в 4 томах / В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов и др. Москва: Мысль, 2010. Том 2. 634 с.
85. Ильин В. В., Машенцев А. В. Философия в схемах и комментариях: учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 304 с.
86. Общая теория права: учеб. пособие для вузов / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. 2-е изд., исправл. и доп. Минск: Амалфея, 2007. 480 с.
87. Уледов А. К. Социологические законы. Москва: Мысль, 1975. 296 с.
88. Марксистско-ленинская философия: учебное пособие. В. П. Рожин, В. П. Тугаринов, Б. А. Чагин. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1964. 543 с.
89. Тугаринов В. П. Законы объективного мира, их познание и использование / отв. ред. В. П. Рожин. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1954. 195 с.
90. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві як засіб відображення принципу верховенства прав людини: підходи до класифікації. Альманах права. Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні засади. Київ: Ін-т Держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 8. С. 125–127.
91. Спиркин А. Г. Философия: учебник. 2-е изд. Москва: Гардарики, 2006. 736 с.
92. Степин В. С. Теоретическое знание. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
93. Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів: автор. дис. канд. юр. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 18 с.
94. Баскаков А. Я., Туленков Н. А. Методология научного исследования: учеб. пособие. Киев: МАУП, 2002. 216 с.
95. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
96. Рузавин Г. И. Методология научного познания: учеб. пособие для вузов. Москва: Юнити–Дана, 2005. 287 с.

97. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: переводы с англ. и нем. / общ. ред. и авт. вс. ст. И. С. Нарской. Москва: Прогресс, 1986. 542 с.
98. Герлох А. О методах познания права // Правоведение. 1983. № 1. С. 12–20.
99. Новий тлумачний словник української мови. У 3-х т.: 200 000 слів. Том 2. К–П / уклад.: В. В. Яременко; О. М. Сліпушко. Вид. 2-ге, випр. Київ: Аконіт, 2008. 926 с.
100. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. Київ: Вид-во Європейського університету, 2010. 368 с.
101. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, О. А. Заглада; за заг. ред. С. П. Щерби. Київ: МАУП, 2004. 216 с.
102. Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права. Основи. Курс лекцій. Київ: Четверта хвиля, 2008. 464 с.
103. Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів: дис канд. юрид. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 221 с.
104. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. Том 3. 792 с.
105. Шикун А. Ф., Лейбович Х. И. Методология, методы и психология научного исследования. Тверь, 1995. 38 с.
106. Степин В. С., Елсуков А. Н. Методы научного познания. Минск: «Высшая школа», 1974. 152 с.
107. Скакун О. Ф. Методологічний підхід та метод у порівняльному правознавстві: їхнє співвідношення // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права / за ред. проф. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2009. Число IV. С. 210–220.
108. Наукове життя. Проблеми методології сучасного правознавства; за ред. С. І. Максимова, П. М. Рабіновича та ін.; гол. ред. В. Я. Тацій // Вісник академії правових наук України. Харків: «Право», 1997. № 1 (8). С. 143–150.
109. Сливка С. С. Філософія права: методологічне осмислення // Право

України, 2011. № 8. С. 61–70.

110. Дудченко В. В. Філософсько-методологічні підходи до права у вітчизняній юриспруденції // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наукових статей. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 79–80.

111. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. Ю. А. Ведерніков. Київ: Університет сучасних знань, Ліра ЛТД, 2014. 468 с.

112. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Київ: Концерн «Видавничий дім Ін Юре», 2003. Том 1. 1237 с.

113. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві: методологічна основа дослідження // Бюлетень Міністерства юстиції України. Київ: ДП «Укр. прав. інформ.», 2017. Випуск № 10. Жовтень. С. 43–47.

114. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві: філософські підходи до дослідження. Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів 14-ї Міжнар. наук-практ. конф. (Луцьк, 16–14 червня 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 11–14.

115. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: учеб. пособие. Москва: Эдиториал УРСС, 2003. 360 с.

116. Вовк О. І. Когнітивні аспекти викладання англійської мови у вищих навчальних закладах: навч.-метод. посіб. Черкаси: САН, 2010. 560 с.

117. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навчальний посібник. Київ: Знання, 2005. 655 с.

118. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. Проблеми філософії права. Львів, 2003. Том 1. С. 122–125.

119. Марков Б. В. Философская антропология: очерки истории и теории. Санкт-Петербург: Издательство «Лань», 1997. 384 с.

120. Григорьян Б. Т. Философская антропология: критический очерк. Москва: Мысль, 1982. 188 с.

121. Петрук Н. К. Організація як суспільний феномен: засади соціально-філософського аналізу. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ: Центр

духовної культури, 2004. № 43. URL:
http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Petruk.htm.

122. Apel K. O. Transformation der Philosophie. Bd. 1. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und Grundlagen der Ethik. Frankfurt a. Moscow, 1971. 378 p.

123. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. Київ: Либідь, 1996. 357 с.

124. Луцишин А. Комунікативна філософія як пропозиція світоглядних парадигмальних змін // Вісник Львівського університету. Серія філос. 2009. Вип. 12. С. 60–66.

125. Геня Б. О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса: Юриспруденція. 2013. № 6-1. Том 1. С. 9–11.

126. Губар О. М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навчальний посібник. Київ: центр учбової літератури, 2007. 416 с.

127. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти // Філософські та методологічні проблеми права. 2012. № 2. С. 25–31.

128. Сырых В. М. Материалистическая теория права: избранное. Москва, 2011. 1260 с.

129. Правовая система социализма: в 2 кн.; под ред. А. М. Васильева / Книга 1. Понятие, структура, соц. связи. Москва: Юридическая литература, 1986. 386 с.

130. М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави. і права: підручник. Київ: Кондор, 2005. 609 с.

131. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Видання 5-те, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 191 с.

132. Рабинович П. М. Упрочение законности – закономерность социализма. Львов: «Вища школа», 1975. 260 с.

133. Теорія держави і права: навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

134. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посібн. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

135. Новий тлумачний словник української мови. 42000 слів: у 4-х томах / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Вид. «Аконіт», 1998. Том 1. 926 с.

136. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.

137. Шабалин В. А. Методологические проблемы правоведения (В связи с теорией и практикой социалистического управления). Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. 228 с.

138. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.

139. Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию. Москва: «Республика», 1992. 398 с.

140. Ильин В. В. Особенности законов гуманитарных наук // Проблема закона в общественных науках; под ред. П. А. Рачкова, В. С. Манешина. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1989. 170 с.

141. Черняк Е. Б. Цивилиография: наука о цивилизации. Москва: Международные отношения, 1996. 382 с.

142. Виндельбанд В. Нормы и законы природы // Избранное. Дух и история. Москва: Юрист, 1995. 687 с.

143. Алексеев С. С. Теория права. Москва: Издательство БЕК, 1995. 320 с.

144. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів та можливе їх поєднання // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наукових статей до 75-річного ювілею доктора юрид. наук, професора Козюбри Миколи Івановича / гол. ред.: А. А. Мелешевич; Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Центр Європейських гуманітарних досліджень. Київ: Дух і літера, 2013. С. 187–211.

145. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості // Науковий вісник Національної академії

внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 36–41.

146. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.

147. Сучасний тлумачний словник української мови: оптимальна добірка слів з усіх галузей знань 50000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД Школа, 2006. 832 с.

148. Честнов И. Л. Типы правопонимания // Проблемы теории права и государства / под ред. В. П. Сальникова. Санкт-Петербург, 1999. С. 56–94.

149. Скурко Е. В. Принципы права. Москва: Ось, 2008. 192 с.

150. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Издательская группа Норма – Инфра-М, 2001. 652 с.

151. Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. Москва: «Дело», 1997. 364 с.

152. Alexy R. The Dual Nature of Law // IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15–20, 2009. Beijing, China) Papers. Plenary Session – Beijing. 2009. P. 257–274.

153. Максимов С. І. Дуальність права // Право України. 2010. № 4. С. 40–41.

154. Бондаренко Б. Д. Правові закономірності в аспекті типологічної характеристики сучасного праворозуміння // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. матеріалів 12-ї Міжнар. наук.-пр. конф. (Луцьк, 26–27 червня 2015 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 9–12.

155. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння: монографія / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: «Юридична думка», 2013. 480 с.

156. Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння. Теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз. Одеса: Астропринт, 2011. 220 с.

157. Коталейчук С. П. Теорія держави і права: навчальний посібник для підготовки до державних іспитів. Київ: КНТ, 2009. 323 с.

158. Конверський А. Є. Логіка (традиційна та сучасна): підручник для

студентів ВНЗ. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 536 с.

159. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. Том I. Основы; пер. с нем. Москва: Междунар. отношения, 2000. 480 с.

160. Алексеев, С. С. Право на пороге нового тысячелетия. Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. Москва: Статут, 2000. 256 с.

161. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: избранные сочинения / пер. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной. Санкт-Петербург: Издательский Дом Санкт-Петербург гос. ун-та; Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 848 с.

162. Кулапов В. Л. Проблемы теории государства и права: учебное пособие. Саратов: Изд-во «Саратовская государственная академия права», 2006. 374 с.

163. Радіонова Л. О. Філософія: навчальний посібник. Харків: ХНАМГ, 2006. 142 с.

164. Суменков, С. Ю. Привилегии и иммунитеты как общеправовые категории: автореф. диссерт. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.01; Науч. рук. А. В. Малько. Саратов, 2002. 26 с.

165. Ветютнев Ю. Ю. Юридическая ответственность как закономерное явление // Юрист. Москва: ИГ «Юрист», 2001. № 10. С. 23–24.

166. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва: Наука, 1982. 287 с.

167. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація // Альманах права: науково-практичний юридичний журнал / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2012. Вип. 3: Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. С. 40–44.

168. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 352 с.

169. Сорокин, В. В. Концепция эволюционного развития правовой системы в переходный период: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Специальность

12.00.01; Науч. конс. В. Д. Перевалов; Министерство образования РФ. Уральская гос. юридическая академия. Екатеринбург, 2003. 55 с.

170. Осічнюк Ю. В. Філософія: навч. посібн. Київ: Кондор, 2003. 464 с.

171. Керимов Д. А. Философские проблемы права. Москва: Мысль, 1972. 472 с.

172. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2011. 96 с.

173. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

174. Мельник О. Г. Поняття юридичних фактів як підстав виникнення, припинення та трансформації правових відносин у сфері реалізації судової влади // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2015. Вип. 33 (1). С. 32–35.

175. Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 1. С. 129–135.

176. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

177. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їхнього впровадження в Україні: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Львів, 2003. 253 с.

178. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві та суміжні наукові категорії. Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка): зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-прак. конференції (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ: «Видавництво Людмила», 2018. С. 94–97.

179. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загально-теоретична характеристика: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2012. 196 с.

180. Лившиц Р. З. Теория права: учебник. Москва: БЕК, 1994. 224 с.

181. Проценко М. Г. Логіка: посібн. для студ. вузів. Суми, 2005. 252 с.

182. Томашевський О. М., Цегелик Г. Г., Вітер М. Б., Дудук В. І. Інформаційні технології та моделювання бізнес-процесів: навч. посіб. Київ: «Видавництво «Центр учбової літератури», 2012. 296 с.

183. Коротков, Э. М. Исследование систем управления: учебник и практикум для академического бакалавриата. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2014. Серия: Бакалавр. Академический курс. 226 с.

184. Кудрявцев В. Н. Право развитого социализма: принципы и закономерности // Вопросы философии. Москва: Наука, 1983. № 12. С. 54–62.

185. Токарев Б. Я. Логический и исторический методы в теоретическом исследовании права. Ростов-на-Дону: Издво Рост. ун-та, 1986. 128 с.

186. О преступлениях и наказаниях / перевод с итальянского Беккария Ч.; сост.: Юмашев М. Ю.; пер.: Маринин Ю. М., Черданцев Г. В. 5-е изд., испр. и увелич. Москва: Стелс, 1995. 304 с.

187. Кудрявцев, В. Н. Причины правонарушений // Академия наук СССР, Институт государства и права. Москва: Наука, 1976. 286 с.

188. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. 298 с.

189. Лукьянова Е. Г. Некоторые тенденции развития российского права в условиях глобализации // Правовая система России в условиях глобализации. Москва, 2005. С. 68–71.

190. Халфина Р. О. О закономерностях права // Право и правотворчество: вопросы теории. Москва, 1982. С. 28–36.

191. Дробязко С. Г. Специфика закономерностей социалистического общенародного права и их классификация // Проблемы теории государства и права; отв. ред. А. М. Васильев. Москва: ИГПАН, 1982. С. 59–62.

192. Давидюк Г. П. Социологические законы // Социол. исслед. 2001. № 6. С. 96–103.

193. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. Москва: Гардарики, 2002. 238 с.

194. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу. Москва: Центрполиграф, 2000. 639 с.

195. Власенко Н. А. Закономерности развития политико-правовой реформы // Проблемы осуществления правовой реформы: тезисы научно-практической конференции. Тюмень, 1990. С. 3–5.
196. Гончарук С. И. Объективные законы и их отражение в философии и конкретных науках // Философия и общество. 1999. № 3. С. 168–180.
197. На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: философия и мировоззрение. Сост. проф. П. В. Алексеев. Москва: Политиздат, 1990. 528 с.
198. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; за. ред. М. Ф. Шмиголя. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
199. Жаровська І. М. Сучасна теорія держави і права: традиційність та новаторство підходів // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 837. С. 252–257.
200. Коцюбинська О. Ю. Теорія держави і права: системний аналіз сучасного стану та перспективи розвитку: автореф. ... канд. юрид. наук. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. 16 с.
201. А. А. Куковский. Некоторые вопросы определения понятия «функции государства» // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. 2009. Выпуск № 19 (152). С. 6–9.
202. Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі. Київ: К.І.С., 2011. 344 с.
203. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 6-е издание, перераб. и доп. Москва: Политиздат, 1991. 560 с.
204. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. N. Y., Barnes & Noble books, 1996. 2230 p.
205. Уёмов А. И. Системный поход и общая теория систем. Москва: «Мысль», 1978. 272 с.
206. Леньшин В. П. Системный подход в исследовании воздействия как социального феномена. Москва: Вестник Московского университета, 2004. Серия 7. Философия. № 2. С. 64–75.

207. Радько Т. Н. Методологическое, теоретическое и практическое значение исследования проблемы и функции права // Социальные функции права: материалы круглого стола / под ред. проф. А. Г. Чернявского. Москва: Издательство «Русайнс», 2015. С. 4–9.

208. Шитиков А. В. Теоретические основы классификации функций права // Юридический журнал. 2007. № 4 (12). С. 24–27.

209. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права: курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 776 с.

210. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учеб. для вузов. Москва: Юрайт, 2001. 429 с.

211. Теория государства и права: учеб. для студентов вузов / С. С. Алексеев и др.; ред.: В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Норма, 2000. 595 с.

212. Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Российское юридическое образование, 2010. 384 с.

213. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2012. 364 с.

214. Бачинин В. А. Телеологическая детерминация в сфере права // Право и политика. 2002. № 3. С. 4–9.

215. Лушников А. М. Закономерности и тенденции развития права (общеправовой и отраслевой аспекты) // Государственно-правовые закономерности: теория, практика, техника: сб. стат. по матер. Межд. науч.-пр. конф. (г. Н. Новгород, 23–24 мая 2013 года): в 2 т. / под общ. ред. В. А. Толстика. Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2013. Т. 1. С. 597–614.

216. Марченко М. Н. Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. Москва: «Норма», 2007. Т. 1. 556 с.

217. Сырых В. М. Теория государства и права: учебник для вузов. 6-е изд., перераб. и доп. Москва: ЗАО Юстицинформ, 2012. 704 с.

218. Макарова Н. А. Сущность и значение категорий «реализация функций права» и «формы реализации функций права» // Вестник Томского государственного университета. 2016. Вып. № 413. С. 187–192.

219. Абрамов А. И. Понятие реализации функций права: соотношение понятий «реализация права» и «реализация функций права» // Правоведение. 2006. Вып. № 3. С. 179–189.

220. Радько Т. Н. Теория государства и права: учеб. 2-е изд. Москва: Проспект, 2009. 752 с.

221. Философский словарь / под. ред. И. Т. Фролова. Изд. 6. Москва: Политиздат, 1991. 560 с.

222. Толковый словарь русского языка / под ред. С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой. Издание 4-е. Москва: ИТИ Технологии, 2003. 944 с.

223. Бондаренко Б. Д. Загальнотеоретичні закономірності як важливий аспект правового прогресу // Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах. Київ: Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. Випуск 7. С. 104–108.

224. Землянинова Е. А. Интегративная функция права: история исследования, понятие и особенности // Молодежь в науке – 2009: прил. к журн. «Весці нацыянальнай акадэміі навук Беларусі»: в 5 ч. Минск: Беларус. навука, 2010. Ч. 2: Серия гуманитарных наук. С. 161–167.

225. Загнітко А. П. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 704 с.

226. Шундигов К. В. Механизм правового регулирования: учеб. пособие / под ред. А. В. Малько. Саратов: СГАП, 2001. 102 с.

227. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії // Держава і право: зб. наук, праць. Київ: Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. № 50. С. 42–46.

228. Червонюк В. И. Теория государства и права: учебное пособие. Москва: Инфа-М, 2003. 256 с.

229. Ромашов Р. А. Теория государства и права. Санкт-Петербург: Питер Пресс, 2006. 254 с.

230. Иванов А. А. Теория государства и права: учеб. пособ.; под. ред. В. П. Малахова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2009. 351 с.

231. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол. О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права. 952 с.

232. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.

233. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / отв. ред.: Сальников В. П., Сандулов Ю. А. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 192 с.

234. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Норма–Инфра М, 1998. 652 с.

235. Бачинин В. А. Природа правовой реальности // Право и политика. 2004. № 2. С. 4–8.

236. Бондаренко Б. Д. Закономірний характер системності права як нормативної основи правової системи // Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів 13-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 24–25 червня 2016 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 7–9.

237. Заморська Л. І. Системність та нормативність у праві: діалектика взаємодії // ДВНЗ «Ужгородський національний університет»: порівняльно-аналітичне право 2013. № 2. С. 31–33.

238. Бондаренко Б. Д. Системність права як нормативна основа правової системи. Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези допов. та повідомл. учасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків: Право, 2017. С. 246–249.

239. Барсуков А. Ю. Правовой прогресс как юридическая категория: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2004. 191 с.

240. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. Екатеринбург: УГЮА, Гуманит. ун-т., 1996. 313 с.

241. Воронцова А. В. Правовой прогресс и основоположные принципы права // Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. 2014. Т. 27 (66). № 2. С. 3–8.

242. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.

243. Тиунова Л. Б. О системном подходе к праву // Советское государство и право. 1986. № 10. С. 49–52.

244. Бондаренко Б. Д. Закономерности в праве: доктринальные аспекты типологии / State and law regularities: doctrinal aspects of the typology // Visegrad Journal on Human Rights. Bratislava: Pan-European University Faculty of Law, 2018. 3 (volume 1). P. 32–37.

245. Бондаренко Б. Д. Закономірності як філософсько-правова категорія // Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 липня 2018 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 6–9.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ****Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:**

1. Бондаренко Б. Д. Закономірності як засіб інтеграції поглядів на предмет загальнотеоретичної науки // *Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні*. 2015. Випуск 6. С. 572–576.

2. Бондаренко Б. Д. Загальнотеоретичні закономірності як важливий аспект правового прогресу // *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. 2016. Випуск 7. С. 104–108.

3. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві як засіб відображення принципу верховенства прав людини: підходи до класифікації // *Альманах права. Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні засади*. 2017. Випуск 8. С. 125–127.

4. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві: методологічна основа дослідження // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. Випуск № 10. С. 43–47.

**Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук,
що внесені до міжнародних наукометричних баз:**

5. Бондаренко Б. Д. Основні типи правового пізнання закономірностей у праві // *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 3–8.

**Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях з юридичних наук,
що внесені до міжнародних наукометричних баз:**

6. Бондаренко Б. Д. Закономерности в праве: доктринальные аспекты типологии (State and law regularities: doctrinal aspects of the typology) // *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava: Pan-European University Faculty of Law, 2018. 3 (volume 1). P. 32–37.

Матеріали наукових конференцій:

7. Бондаренко Б. Д. Правові закономірності в аспекті типологічної характеристики сучасного праворозуміння // *Актуальні питання реформування правової системи України: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Луцьк, 26–27 червня 2015 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 9–12.

8. Бондаренко Б. Д. Закономірний характер системності права як нормативної основи правової системи // *Актуальні питання реформування правової системи: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 7–9.

9. Бондаренко Б. Д. Еволюція наукових уявлень про предмет теорії права і держави // *Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М. С. Грушевського)* збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.) / за заг. ред. А. Є. Шевченко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 145–147.

10. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві: філософські підходи до дослідження // *Актуальні питання реформування правової системи: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Луцьк, 16–14 червня 2017 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 11–14.

11. Бондаренко Б. Д. Системність права як нормативна основа правової системи // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.) / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків: Право, 2017. С. 246–249.

12. Бондаренко Б. Д. Предмет теорії права та держави та його вплив на юридичну практику // *Modern jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice: conference proceedings* (Lublin, April 17, 2018) / ISAP, Lublin: Baltija Publishing, 2018. P. 15–18.

13. Бондаренко Б. Д. Закономірності у праві та суміжні наукові категорії // *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ: «Видавництво Людмила», 2018. С. 94–97.

14. Бондаренко Б. Д. Закономірності як філософсько-правова категорія // *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 20–21 липня 2018 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 6–9.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні» (м. Київ, 21 квітня 2015 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

2. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 26–27 червня 2015 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

3. Міжнародна науково-практична конференція «Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах» (м. Київ, 19 квітня 2016 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

4. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

5. Всеукраїнська науково-практична конференція «Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М. С. Грушевського)» (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р., форма участі: заочна).

6. Міжнародна науково-практична конференція «Людиноцентризм в праві: теоретико-прикладні аспекти» (м. Київ, 16 травня 2017 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

7. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16–17 червня 2017 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

8. Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

9. Всеукраїнська науково-практична конференція «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)» (м. Київ, 27 квітня 2018 р., форма участі: заочна).

10. Зарубіжна міжнародна наукова конференція «Modern jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice» (м. Люблін, 17 квітня 2018 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).

11. Міжнародна науково-практична конференція «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 20–21 липня 2018 р., форма участі: заочна).